

П. П. Кононенко
Л. О. Кадомцева
Л. І. Мацько

У **КРАЇНСЬКА** **МОВА**

Посібник
для вступників
до вузів

Мова — втілення думки.
Що багатша думка,
то багатша мова.
Любімо її, вивчаймо її,
розвиваймо її!
Борімося за красу мови,
за правильність мови,
за приступність мови,
за багатство мови...

М. РИЛЬСЬКИЙ

П. П. Кононенко
Л. О. Кадомцева
Л. І. Мацько

УКРАЇНСЬКА **МОВА**

Допущено Міністерством вищої
і середньої спеціальної освіти
УРСР як навчальний посібник
для вступників до вузів

КИЇВ
«ЛИБІДЬ»
1990

81.2Ук-9

К64

Рецензенти: д-р філол. наук *С. Я. Єрмоленко* (Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР), учителька *С. М. Толкачова* (середня школа № 117 м. Києва)

Редактор *Д. В. Поремська*

Кононенко П. П. та ін.

К64 Українська мова / П. П. Кононенко, Л. О. Кадомцева, Л. І. Мацько.— К. : Вид-во «Либідь» при Київ. ун-ті, 1990.— 224 с.

ISBN 5-11-001601-1.

Мета посібника, який містить виклад теоретичних положень шкільного курсу української мови, контрольньо-тренувальні вправи та завдання, схеми і зразки всіх розборів, поради щодо основної структури та оформлення творів і словниково-довідник основних мовних понять та термінів — допомогти абітурієнтам у самопідготовці до вступних іспитів з української мови.

Для вступників до вищих навчальних закладів.

К $\frac{4602020100-064}{M224(04)-90}$ БЗ 36-22-89

ББК 81.2Ук-9

Цель пособия, которое включает изложение теоретических положений школьного курса украинского языка, контрольно-тренировочные упражнения и задания, схемы и образцы всех видов разборов, советы, касающиеся языковой структуры и оформления сочинений и словарь-справочник основных языковых понятий и терминов — помочь абитуриентам в самоподготовке к вступительным экзаменам по украинскому языку.

Для поступающих в высшие учебные заведения.

ISBN 5-11-001601-1

© П. П. Кононенко, Л. О. Кадомцева,
Л. І. Мацько, 1990

Становлення й розвиток мови — це вираження історичного та духовного буття людини, органічна, найпосутніша частка цього буття, сила, здатна впливати на характер розвитку дійсності.

Українська мова з часів її зародження в лоні спільно-східнослов'янському, з часів її унормування як загальнонародної в XIV ст., з чарівного періоду українського відродження, з класичної доби літературної історії XIX ст., з часів революції й сьогодення постає в кращих зразках творів великих майстрів слова, які плекали мову, насичувалися нею і повертали народові витончені в словесних гранях мовні образи. Звідси постає велика креативна сила мовотворчості письменників, які завжди наголошували на тому, що пізнання світу — це вивчення рідної мови й інших мов у взаємозбагаченні людського досвіду.

Не можна не захоплюватися тим, що це розуміли ще наші предки. Так, Володимир Мономах у своєму «Поученні» дітям зазначав: коли щось умієте робити добре — не забувайте того, а коли не вмієте, «тому ся учите, якоже бо отець мой, дома сѣдя, изумѣяше 5 язык, в том бо честь есть от инѣх земель». Причину необхідності вивчення рідної та інших мов славетний князь пояснював так: людина народжена для добра, але щоб діяти добре — вона повинна знати світ, розбиратися, що є добро, а що зло. У цьому зв'язку насамперед треба знати, вважав Володимир Мономах, свій рід і родовід, цілісну сутність світу в його різноманітності та своє призначення в ньому. Щоб пізнати вселюдське, цілісне, треба знати свою мову й мови інших народів.

Цілком логічно, що не лише Володимир Мономах, а й Іларіон Туровський та інші славні мужі Київської Русі знання мови пов'язували з культурою й освітою, прогресом Руської землі. Ярослав Мудрий уславився на

весь світ тим, що заснував при славетній Київській Софії бібліотеку, де зібрав численний загін книжників-мудреців, літописців.

Прозвісником мудрої сили золотого слова — сили, яка здатна об'єднати людей, їх діло, емоції і розум, поєднати людину з природою, став автор «Слова о полку Ігоревім». Тут вже зароджуються прекрасні словесні символи добра і смутку, життя і смерті, символи обов'язку, честі, вірності.

Мовна символіка, синонімічні ряди, що склалися на ґрунті чудових образів природи, обрядів, вірувань, увіходили в загальнонародну мову, узвичаювалися в ній, але об'єднувалися в комплекс реалій, які висвічували етнічність народу, його світосприйняття. Слово поставало виразом історії, характеру й долі народу, об'єднувало людей, роди й племена в соціальну, політичну, моральну й духовну цілісність, піднімало до історичної життєдіяльності. Саме тому іноземні завойовники протягом усієї давньої історії України прагнули потурчити, полонізувати, мадяризувати, онімечити український народ. Бо доки живуть мова й культура — живе народ, його самосвідомість, отже, панування над ним не є гарантованим.

Стародавні українські літописи, численні історичні джерела, давня українська література донесли до нас слова-символи: звитяга, подвиг, подвижництво, героїзм, мати-Вітчизна, душа, сповідь, гріх, добро, добродійність, вражий, зловісний і багато ін. Оживають сторінки історії, бо значення цих слів ширші простих номінацій. Вони вбирають і оцінки тих явищ, які закріпилися в народній уяві як символи патріотизму й моралі, добра і зла. Так формується історична пам'ять народу і водночас постає мовна особистість, вихована словами-символами, кристалізаторами життєвого досвіду народу. І тоді розкриваються великі істини: література — літопис буття нації, а мова — своєрідний його аналог, бо в ній — досвід мільйонів людей від народження до смерті, їх світовідчуття, ідеали — те, що називають мовним членуванням світу.

Є й багато інших видів закріплення трудових, емоційних, інтелектуальних звершень людей (архітектура, живопис, музика). Але можуть гинути села й міста, палаци й собори, буває — навіть гинуть могутні держави (як Вавілонська, Сірійська, Римська), — однак ті втрати не завжди обривають саморозвиток народів. Бо вони — лише окремі грані його життя. Інакше з мовою, що е

синтезом почуттів і роздумів, моралі й етики, мрій і діяльності людей в усіх сферах їхньої життєдіяльності. Тому мова — витвір і одиниць і маси, не має початку й кінця, вона невіддільна від народу — носія мови. Гине народ — гине і мова, і так само, гине мова — зникає й народ як суверенний феномен вселюдської цілісності.

Відродження української культури й мови прийшло з творчістю великих майстрів слова Г. Сковороди, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемовського і особливо Тараса Шевченка. Роль цих митців у розбудові літературних інтегруючих норм української мови величезна. Це було помічено, насамперед, Добролюбовим: «Само собою розуміється,— писав він,— що ніхто не відмовить малоросійському, як і всякому іншому, народові в праві і здатності говорити своєю мовою про предмети своїх потреб, прагнень і спогадів, ніхто не відмовиться визнати народну поезію Малоросії. І от до цієї поезії треба залічити вірші Шевченка. Він поет цілком народний, такий, якого не можемо назвати у себе»¹. Шевченкова мова — зразок найшляхетнішої уваги творця до народного слова. Саме тому Кобзар став основоположником нової української літературної мови, предтечею її сучасного розвитку. На струнах своєї поетичної кобзи він відтворив чудовий мелос української мови, пісенний її лад, багатство образних засобів. Разом з тим, продовжуючи традиції філософа Г. Сковороди — творця українських філософських понять і термінів, Т. Шевченко надав мові інтелектуального гарту, втілив її генетичну здатність до виразу високих понять і вселюдських категорій.

Мова для Шевченка — це найвищий дар людини й народу, талісман їхньої долі, таланту, безсмертя.

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!²—

проникливо-задушевно писав великий Кобзар. Бо для нього мова була материнською піснею й молитвою над колискою; шепотом гаю, величчю неба, ревом Дніпра і солов'їною піснею; радістю кохання, відчаєм покритки, жертовною любов'ю матері; мужнім покликом до борні

¹ Світова велич Шевченка: В 2 т. К., 1964. Т. 1. С. 54.

² Шевченко Т. Кобзар, К., 1983, С. 374.

й свободи. Для Шевченка мова — це і глибинний філософський роздум:

Нащо нас мати привела?
Чи для добра? Чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм?..¹

безкорислива, незрадлива любов до Вітчизни:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За неї душу погублю!

а водночас — погляд у майбутнє, пророцтво грядущого:

Оживуть степи, озера,
І не верстові,
Простеляться..
І пустиню опанують веселії села ².

Закономірно, що слово Шевченка відбило всі кольори й барви світу, тони й півтони настрою, глибини й широти мислі, усю багатогранність не лише жанрів, родів і видів мистецтв, а й стилістики виразу почуттів, розмислів, переживань: од лірики до епіки, од комедії до трагедії, од добродушного гумору до нищівної іронії і нещадного сарказму, од тихої сповіді до величної героїки. Тому й стало воно синтезом правди.

Розуміння ролі мови в житті народу визначає й естетичне кредо Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Винниченка, П. Тичини, О. Довженка, М. Хвильового, А. Малишка, М. Рильського, О. Гончара, М. Стельмаха, провідних митців слова молодших генерацій — Д. Павличка, Ліни Костенко, Ю. Мушкетика, Б. Олійника, В. Симоненка, В. Земляка, І. Драча, Р. Іваничука, М. Вінграновського, Г. Тютюнника.

Слово, чому ти не твердая криця,
Що серед бою так ясно іскриться?
Чом ти не гострий, безжалісний меч,
Той, що здимає вражі голови з плеч? —

ці слова Лесі Українки виражали концепцію всіх революційно-демократичних митців на грані ХІХ—ХХ століть.

Мові складали хорали письменники радянської доби, бо усвідомлювали: нам треба голосу Тараса, оскільки нова дійсність розкриває нові грані буття людини й народу. П. Тичина вважав: поет повинен розкрити все-

¹ Шевченко Т. Кобзар. С. 337.

² Там же. С. 500—501.

людству і правду, проблеми нового суспільства, і нову сутність мови народів-братів,

бо то не просто мова, звуки,
не словникові холоди́ни —
в них чути труд, і піт, і муки,
чуття єдиної родини.

В них ліс шумить і пахне квітка,
хвилюють радощі народні.
Одна в них спільна чути нитка
від давнини і до сьогодні.

«Як парость виноградної лози, плекайте мову!» — закликав Максим Рильський. Він щедро висіяв добірні зерна свого поетичного слова на ниву української літературної мови. І вони проросли на ній, збагативши словник, розширивши палітри значень, виразивши красу мови у властивих М. Рильському синтаксичних оповідних медитаціях.

Сьогодні, коли в суспільно-політичному житті йде переоцінка моральних, етичних цінностей, відроджується національна самосвідомість народу, знання рідної мови набуває особливого значення. Знаменно, що саме в час перебудови сталася подія величезної ваги в історії українського народу — 28 жовтня 1989 року Верховна Рада України прийняла закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР», за яким українській мові надано статус державної, а мовам усіх інших народів, що населяють республіку, гарантовано вільний розвиток. Надання українській мові статусу державної сприятиме всебічному розвитку національної культури українського народу, а тим самим здійсненню найвищих гуманістичних, загальнолюдських ідеалів.

* * *

Навчальний посібник розрахований на тих, хто вступає до вузів. Його метою є систематизація теоретичних знань абітурієнтів з основних розділів науки про мову, закріплення навичок мовного аналізу.

У книзі подаються рекомендації щодо структури відповідей, пояснюються складні явища при аналізі лексичних і граматичних процесів. Теоретичний матеріал закріплюється системою контрольних-тренувальних вправ, розрахованих на розвиток мовного чуття, піднесення культури мови. Авторами посібника розкриваються основні вимоги до написання екзаменаційного твору з української мови, зокрема висловлюються слушні поради що-

до шляхів образного збагачення тексту, формулювань думок, їх стислого і послідовного викладу, орфографічної та пунктуаційної грамотності.

Уточненню мовних термінів і понять сприятиме словник-довідник, у якому подаються розгорнуті визначення мовних одиниць. Для зручності користування словником-довідником терміни і поняття згруповані не за алфавітом, а послідовно за темами шкільного курсу з української мови. У додатку пропонуються тексти, що ілюструють мовний матеріал. Поданий у вигляді притекстових вправ, додаток розрахований на поглиблене вивчення мови, вироблення мовного чуття.

ЛЕКСИКА

За програмою вступних іспитів з розділу «Лексика» треба опрацювати дві основні теми: лексика української мови за її походженням і вживанням; типи лексичних значень.

Лексика української мови за її походженням і вживанням

1. Найбільший прошарок становить єдина для всіх носіїв української мови давньослов'янська та спільно-східнослов'янська лексика: назви явищ природи, житла й господарських знарядь, предметів харчування, рослин, тварин, назви дій, робіт, процесів, якостей та ін.: *весна, дім, плуг, мед, дерево, вівця, їхати, довгий* і т. д.

Бажано навести приклади власне українських назв, що виникли вже в часи формування самобутньої української мови: *пролісок, гай, мрія, сіяч, бандура, хурделиця* та ін.

Треба звернути увагу на самобутність української граматичної лексики, зокрема прислівників, сполучників, часток: *силоміць, зопалу, дарма що, немов, хіба, ані* та ін. Уважне читання художньої літератури повинно супроводжуватися запам'ятовуванням власне українських слів і виразів, що значно увиразнить усну відповідь і вступний твір абітурієнта, надасть їм стилістичної грамотності.

2. Запозичена лексика становить у складі української мови чималу кількість слів, що засвідчує її розвиток як однієї з цивілізованих мов світу.

Слід розрізняти в українській мові іншомовні слова й інтернаціоналізми: перші відкриті щодо проникнення у мову в процесі її контактування з іншими мовами, другі (латинізми й грецизми) вже прижилися в мовах світу і однаковою мірою належать усім їм, пор.: *грама-*

тика, планета, театр (із старогрецької) чи клас, літера, студент (з латинської). Вживання іншомовних слів повинно бути доцільним і коректним.

3. При характеристиці лексики української мови з погляду вживання треба зосередити увагу на тих питаннях, урахування яких сприяє культурі мовлення: розмежування літературної норми й просторіччя (*говорити — балакати*), літературної норми й діалектизмів (*робить — робе, гриб — губа*).

Абітурієнтам із сільських місцевостей бажано було б знати, бодай, окремі лексичні особливості крайових говірок, народної фразеології.

Контрольні завдання

1. Виберіть із словників іншомовних слів запозичення та інтернаціоналізми в українській мові.

2. Спробуйте підібрати до деяких іншомовних слів українські відповідники (*дефект — вада, хиба, недолік, упущення*).

3. З'ясуйте за словниками власних назв походження свого імені.

4. Застережіть себе від неграмотного вживання, зокрема російських слів і виразів типу: *являється* (замість *є*), *приймати участь* (замість *брати участь*), *оговорити* (замість *застерегти*) і т. д.

Типи лексичних значень

У коло питань цієї теми, опрацювання якої необхідне для якісної підготовки до усного й письмового іспитів з української мови (мовна грамотність і виразність твору), входять відомості про пряме й переносне значення слова; багатозначність та однозначність слова; омонімію, синонімію й антонімію.

1. Прямі значення слів є первинними, тобто такими, що склалися історично в свідомості носіїв мови. Проте сутність мовного розвитку така, що первісні прямі значення слова можуть набувати додаткових відтінків — значення переноситься на інший (неприродний) предмет: *гострий ніж — гостра суперечка, золотий вибір — золота людина* и т. д.

Слова, що набули образник значень, здатні до переносного вживання, яке може широко використовуватися при написанні твору (у межах загальнолітературних й

індивідуальних метафор, які становлять саме переносне вживання слів), пор.: *блискавки з очей, холодний погляд* — загальноновживані метафори або: *очі — озера, віяло брів* — експресивні метафори, поширені в поетичному мовленні. При написанні письмової роботи в аналізованих творах варто відзначати особливості авторського метафоричного вживання слів та виразів, а також помірно, з відчуттям мовної етики вживати власні образні метафори.

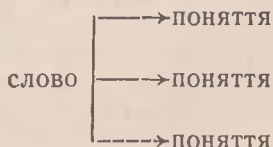
2. Багатозначність є загальною властивістю переважної більшості слів, які здатні одночасно вбирати в себе різні значення (лексичну багатозначність слів засвідчують тлумачні словники).

Для запам'ятання диференційних ознак кожного із видів лексичного значення слова — багатозначності, омонімії й синонімії — доцільно змістити їх в одній площині — у площині відношення слова до поняття, яке воно узагальнено називає.

Багатозначність слова, тобто ряд його розгалужених значень, утримується в межах одного поняття, що графічно можна зобразити так: слово $\neq$ поняття. Лінії означають певну кількість (більше одного) значень, що є лексичними гранями поняття і не руйнують його стрижневого змісту. Наприклад: *земля* — *грунт* (основне значення), *земля* — *наділ*, *моя земля* — *домівка*, *Батьківщина*; *важкий* — від «вага, тягар» (основне значення), *важкий* (характер), *важкий* (шлях), *важка* (праця) і т. д.

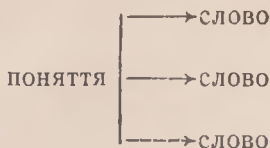
3. Омонімія й синонімія мають інше відображення відношення слова до поняття (графічний їх вираз також сприяє наочному уявленню цих лексичних значень слова, отже, й кращому їх розрізненню, зокрема омонімії й багатозначності, які пов'язані еволюцією розвитку значення слова).

Омоніми — слова, однакові за формами, але різні за значеннями, наприклад: *бал* — *вечір*, *бал* — *одиниця виміру* — графічно можуть бути зображені так:

Синоніми — слова, що подібні чи однакові за значенням, але різні за формами, — мають зворотне зобра-

ження, наприклад: *говорити* — *балакати*, *казати*, *гомо- ніти*, *верзти* та ін.

Багатозначність і омонімія щільно пов'язані між собою, бо виникнення омонімів у мові часто зумовлюється розпадом багатозначного ряду. Пор.: *вал* — *земляний*, *вал* — *морський*, *вал* — економічний термін (між двома першими словами ще зберігається спільність поняття «видовжений, піднятий, хребет», третє слово розриває ряд, хоч і зберігає відтінок значення «котити, навалюватися, плинути»).

Контрольні завдання

1. Доберіть за «Коротким тлумачним словником української мови» (К., 1988) по два — три приклади на багатозначність слова (багатозначність позначається у словнику в одній словниковій статті переліком ілюстрацій, наприклад: *виводити* — *Виводити дітей з класу; виводити* — *Виводити з теріння; виводити* — *Виводити в люди* і т. д.).

2. Знайдіть у тому ж словнику омоніми, що подані у різних словникових статтях, наприклад: *вид* — те саме, що *краєвид*; *вид* — різновид у ряді предметів, явищ; *вид* — граматичний термін (вид дієслова).

3. Визначте можливу змістову залежність між омонімами, що утворені від одного кореня, наприклад: *по- тяг* — *нахил*, *уподоба*; *потяг* — *поїзд*.

4. Доберіть приклади на о м о ф о р м и — слова, що у різних граматичних формах випадково стають омоні- мами, наприклад: *я шию* (дієслово), *шию* — знахідний відмінок іменника *шия*; розрізняйте о м о г р а ф и — сло- ва, що однаково пишуться, та по-різному звучать і мають різні значення, наприклад: *мала* — прикметник, *ма́ла* — дієслово і т. д.

5. Збудуйте синонімічні ряди, виходячи із заголовних слів як основи ряду, наприклад: *ходити*, *розійтися*, *по- ганий*; зразок: *ходити* — *іти*, *рушати*, *крокувати*, *простувати*, *прямувати*, *чимчикувати*; подумайте, в яких текстових ситуаціях доцільне вживання того чи іншого

синоніма. Готуючись до написання твору, подбайте про виразність його мовного оформлення, зокрема засобами синонімії, яка реалізується: у розбудові мовлення дуже близькими варіантами синонімів, що дозволяє уникати повторів (*хоробрий, відважний, сміливий, безстрашний, відчайдушний*); у доборі до слів відповідних фразеологізмів-синонімів (*зазнаватися, заноситися, дерти носа, високо нестися, кирпу гнути*); у доречності вживання того чи іншого синоніма відповідно до певних фрагментів твору абітурієнта (наприклад, синоніми *говорити неправду, вигадувати, зводити неправду, розминутися з правдою* можливі у нейтральній оповіді, а синоніми *дурити, нагнати туману, ошукувати, висклизнути* більш доречні в ліричних відступах, в оцінних ситуаціях, де присутнє авторське «я»).

6. Для увиразнення мови твору, надання їй художності потренуйтеся у побудові антонімічних синонімічних рядів (тобто низки слів з протилежним значенням), наприклад: *красивий, гарний, прекрасний, приємний — гідкий, потворний, огидний, мерзенний* і т. д. Послугуйтеся словниками, які є в українській лексикографії (тлумачним, фразеологічним, словником ідіоматичних виразів, синонімічним).

ФОНЕТИКА

До програми вступних іспитів з фонетики входять такі теми: склад голосних та приголосних української мови; основні фонетичні чергування у системі голосних та приголосних; деякі фонетичні закони української мови (чергування *о, е з і*, чергування *о, е* після шиплячих та *й*; чергування *г-к-х → ж-ч-ш → з-ц-с*, подвоєння *й* подовження приголосних, спрощення в групах приголосних). Сюди ж належать і деякі фонетичні питання орфографічного характеру: правопис префіксів *з-, без-, воз-*; фонетична милозвучність української мови, пов'язана з чергуванням прийменників (*і* відповідних їм префіксів) у та в, сполучників *і, й, та*, кінцевих *-ти, -ть, -ся, -сь* у дієсловах (неозначених і безособових формах); роздільна вимова звуків (правила апострофа) й пом'якшення приголосних (уживання *ь*).

Шкільний підручник та довідники з українського правопису достатньо висвітлюють цю фонетичну частину мовної програми вступного іспиту. Проте підготовка з фонетики повинна здійснюватися ще й у напрямі, який виявляється, як засвідчує практика, досить істотним.

Треба звернути увагу на свою вимову, дикцію й головне — вміння фонетично правильно членувати мовлення, дотримуючися змістовно-граматичних і фізіологічних пауз. Навіть прочитання речення для граматичного розбору засвідчує вміння виразно читати, поділяючи текст на змістові й ритмікоінтонаційні єдності (синтаксичні «склади»). Наприклад, є речення, в яких члени речення лінійно розташовані так, що прочитання тексту не становить труднощів. пор.: *Розтріпала пізня осінь / коси старим вербам. Холодними дощами омила, // розвіялась над степами, // десь поміж селами / в перелісках згубилась* (І. Ткаченко)¹ або: *Сивими вершинами / підкralися перші морози, // щипнули землю за щоки / зблідлі // та й помчали / зрадливі / комарнівськими вулицями / з Верещицею жартувати* (І. Ткаченко).

При можливості варто записати уривок художнього твору у власному прочитанні на магнітофонну плівку і, прослухавши, здійснити корекцію свого мовлення (допускаються й варіанти пауз, але все ж мовлення не може бути фонетично невиразним). Доцільно перевірити себе в наголосах слів, щодо яких є сумніви, користуючись відповідним словником.

Контрольні завдання

1. Розставте наголоси у словах, звіривши їх за довідником «Українська літературна вимова і наголос» (К., 1973): *здійснити, посередині, визволення, помилка, гуртожиток, кроїти, граблі, живопис, ненависть, коромисло, плетений, показ, ненавидіти, обмін, пасти, легкий, літопис, розпад, розстріл, синява, рукопис, черствіти, біднота, розвідка, висіти, перепис, кріпкий, вигода, стрілка, атлас, алфавіт, апостроф, боляче, заголовок, дрова, верба, предмет, також, кулінарія, нездійснений, нездійснений, одноразовий, пасквіль, печений, сільськогосподарський, трубопровід, урочистий, одинадцять, чотирнадцять, одноліток, громадський, бавовняний, середина, байдуже, кілометр, послуга, було, разом, докір, ганьбити, весняний.*

¹ Однією рисою позначено фізіологічні паузи, двома — змістовно-граматичні.

2. Спiшіть подані тексти, помічаючи в них паузи (однією рисою ті, які допомагають вголос виразно прочитати ці тексти з можливими варіантами інтонування, двома рисками — необхідні паузи, що відображають граматичне членування речень у відповідності з розділовими знаками); вкажіть на варіанти виразного прочитання текстів, при яких могли б мінятися змістові виділення тих чи інших фрагментів речень; вкажіть на доцільність у текстах розділових знаків і на можливість їх варіантів:

Пекучий дeнь... лісів солодка млява...
смага стежок... сонливиці левад...
Іде гроза дзвінка і кучерява
садам замлілі руки цілувать.
Краплини перші вдарили об шибку,
Кардіограма блиснула крива.
Вітри з розгону поламали скрипку,
гуде у сосен буйна голова.
Тремтіння віт, і жах, і насолода,
шаленство злив у білому вогні!
Ну, от і все. Одплачеться природа.
Йї стане легше, певно. Як мені (Л. Костенко).

Земля вся була вистелена густо, барвисто, і доли лежали ще чомусь не зібрані зеленкуваті яблука. Біляста паморозь заснувала їх, і під ногами потріскувало, тоненько й наче віддалік листя, прибите раннім морозцем, на який чатувало сонце, випростовуючи між стовбурами яблунь, грушевих та абрикосових дерев голубувате проміння...

У саду найжено й сумно стояв погаслий, ще не прикритий на зиму трояндовий кущ, а білі та брунатно-цеглясті хризантеми, наче анітрохи не підвладні холоду й незаперечності осені, світилися понад сірувато-зеленим дощаним парканом, як зайшли гості в цьому позбавленому яскравості сплетінні стовбурів гілок і сонячного проміння; на лаві ж під парканом стояли й лежали елиняні глечики, витонченість форми, брунатність кольору наближала їх до свіжої краси хризантем (Н. Бічужа).

Зразок аналізу текстів:

а) Варіант інтонування віршової строфи:

Пекучий день... // Лісів солодка млява, //
смага стежок, // сонливиці левад... //
Іде гроза/дзвінка і кучерява /
садам замлілі руки цілувать.

б) Варіант членування прозового тексту:

Земля вся була вистелена густо, // барвисто, // і доли лежали / ще чомусь не зібрані зеленкуваті яблука. //

Біляста паморозь заснувала їх, // і під ногами потріскувало тоненько й наче віддалік листя, // прибите раннім морозцем, // на який чатувало сонце, // випростовуючи між стовбурами яблунь, // грушевих та абрикосових дерев / голубувате проміння... //

МОРФОЛОГІЯ

У розділі «Морфологія» шкільного курсу української мови розглядаються такі теми: граматики як вчення про граматичну будову мови; будова слова; словотворення; частини мови.

Вступник на усному екзамені з української мови повинен виявити розуміння таких понять, як граматична будова мови, граматичне значення слова, його відмінність від лексичного, граматична форма, будова слова. Під час відповіді абітурієнт має показати чіткі знання морфемного складу слова (основа, закінчення, корінь, суфікс, префікс, постфікс), стійкі навички послідовно виконувати морфемний аналіз запропонованих екзаметорамі слів.

У розділі про словотворення як основний шлях поповнення української мови новими словами треба знати матеріал про словотворчі засоби мови (основа непохідна і похідна, корінь, суфікс, префікс, їх словотворча роль), про основні способи творення слів в українській мові, вміти ілюструвати свою відповідь прикладами. Абітурієнт повинен пояснити різницю між морфемним (за будовою) і словотвірним (за ланцюжком творення) аналізом, вміти виконувати паралельно морфемний і словотвірний аналіз.

З розділу про частини мови абітурієнт повинен знати визначення кожної частини мови, лексичне значення, морфологічні ознаки (морфологічні значення і форми їх вираження, змінність чи незмінність, систему змінюваних форм) та синтаксичні функції слів кожної частини мови у реченні.

Знання про частини мови повинні бути настільки повними і глибокими, щоб абітурієнт міг вільно підбирати потрібні приклади для ілюстрацій, переважно з художнього мовлення. Крім теоретичних знань про кожну частину мови, вступник повинен показати вміння

робити морфологічний аналіз слів за схемою, яка допомагає систематизовано висвітлити загальний матеріал про частину мови і повно охарактеризувати конкретне слово.

Граматика як вчення про граматичну будову мови

Слово **граматика** у мовознавстві має два значення. 1. **Г р а м а т и к а** — це закономірності граматичної будови мови. Їм підлягають сукупності морфем (значущих частин слова), способи творення з них слів з властивими їм граматичними значеннями, система словоформ, види словосполучень і типи речень. Такі одиниці мови називають граматичними. 2. **Г р а м а т и к а** — це наука про граматичну будову мови. Вона вивчає закономірності розвитку і функціонування граматичних одиниць, формує систему правил про те, як слід ними користуватися і як з морфем утворювати слова та змінювати їх, шукати потрібні форми і поєднувати у словосполучення, як знаходити словам і словосполученням єдино правильний порядок і формувати з них речення для вираження думки, волі, емоцій. Чим краще знає людина граматику, тим точнішим буде її мовлення, зрозумілішим для співрозмовників. М. В. Ломоносов писав: «У граматиці всі науки... потребу мають». Недаремно давні греки вважали граматику «мистецтвом говорити».

Мовні одиниці в граматиці характеризуються тим, що мають граматичне значення. Щоб зрозуміти природу граматичного значення, треба розглядати його у зіставленні з лексичним. Лексичне значення повнозначного слова співвідноситься з предметами чи явищами реального світу, з поняттями про них і їх назвами. Воно індивідуальне для кожного повнозначного слова, основне і єдине (якщо не брати до уваги переносних). Граматичне значення є загальним, спільним для даного слова і багатьох інших. Крім того, змінне повнозначне слово є, як правило, носієм кількох граматичних значень. Наприклад, з низки слів *думка, рука, річка, жінка, книга, тополя* кожне має своє лексичне значення, притаманне тільки йому, і всі вони об'єднуються спільним граматичним значенням жіночого роду, яке характерне й для цілого ряду неназваних слів. Але крім граматичного значення жіночого роду, ці слова мають ще й

граматичне значення однини і граматичне значення називного відмінка. Отже, для слова з одним лексичним значенням у даних прикладах є характерною наявність трьох граматичних значень, які виражаються закінченням *-а*.

Грама­тичне значення слова виражається у його граматичній формі. Між ними існує діалектичний взаємозумовлений зв'язок, як між змістом і формою.

Більшість слів української мови є змінюваними, і тому вони граматично оформляються за допомогою закінчень: *Арф-ами, арф-ами — золот-ими, голосн-ими обізва-л-и-ся га-ї* [гай-ї] (П. Тичина).

Кожне нове закінчення свідчить про нову граматичну форму: *радянськ-ий, радянськ-ого, радянськ-ому, радянськ-им*. Але і відсутність закінчення у повнозначному слові (нульове закінчення) може утворювати граматичну форму: *дівчат, п'ять, юнь, зелен (сад); Гладж-у рук-ою соболин-у шерсть ≠ ячмен-ів, шовк ≠ колосист-ої хвил-і* (М. Коцюбинський). І, як уже згадувалось, кілька граматичних форм можуть використовувати одне й те ж закінчення. Наприклад, граматичні форми іменників жіночого роду називного відмінка однини (*істин-а*), чоловічого роду родового відмінка однини (*стол-а*) творяться за допомогою закінчення *-а*. Таке ж значення має і граматична форма жіночого роду минулого часу дієслів (*прийшл-а*).

Грама­тичні значення слів виражаються у їх грама­тичних формах. Але граматичні форми утворюються не тільки за допомогою закінчень, хоч вони є основним способом вираження граматичних значень. Для цього залучаються й інші засоби мови: наголос, службові слова, зміна слова (суплетивізм), суфікси і префікси, порядок слів. Наприклад, граматичні значення родового відмінка однини іменників жіночого роду виражаються наголосом на останньому складі: *верб́ї, руќї, весн́ї*, а граматичні значення називного відмінка множини іменників жіночого роду виражаються наголосом на першому складі: *вѐрби, рѹки, вѐсни*. При однаковому написанні цих форм єдиним виразником граматичних значень є наголос. Аналогічна роль наголосу і в парах граматичних форм *дорóга — дорога́, ви́кликати — викли-ка́ти, вихо́дити — ви́ходитьи*.

Серед службових слів активну участь у вираженні граматичних значень беруть прийменники. Вживаючись з невідмінюваними іменниками, вони вказують на грама­тичні значення: *до метро, до купе* (Р. відмінок) — *в мет-*

ро, в купе (М. відмінок) або розрізняють значення однакових закінчень іменників: *до межі* (Р. відмінок) — *на межі* (М. відмінок).

За допомогою часток *хай, нехай* утворюються граматичні форми дієслів для вираження граматичного значення наказового способу; за допомогою часток *би, б* утворюються граматичні форми дієслів для вираження граматичного значення умовного способу. Наприклад: *Хай славиться незрадний стиск долонь, Хай здійснюються неосяжні мрії! Хай вічний прометеївський вогонь Усі серця окрилює і гріє!* (М. Рильський); *Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я любив слухати kleпання коси* (О. Довженко).

Для вираження граматичного значення іноді словам доводиться міняти свій звуковий склад. Так трапляється при відмінюванні займенників: *я — мене, ти — тебе, ви — вас, ми — нас*; при утворенні граматичних форм ступенів порівняння прикметників та прислівників: *гарний — кращий, поганий — гірший, гарно — краще, погано — гірше*; при утворенні окремих граматичних форм недоконаного і доконаного видів дієслів: *говорити — сказати, брати — взяти*.

Роль виразників граматичних значень можуть брати на себе і окремі суфікси та префікси. Наприклад, суфікс *-ш(-іш)* у прикметниках є показником граматичного значення вищого ступеня порівняння (*білий — біліший, добрий — добріший*), а префікс *най-* — граматичного значення найвищого ступеня (*кращий — найкращий, добріший — найдобріший*). Для вираження граматичного значення доконаного виду дієслів використовуються префікси: *казати — сказати, робити — зробити*. Порядок слів у реченні також може бути виразником граматичних значень називного або знахідного відмінків іменників. Наприклад, у реченнях *Радість перемагає горе, Гнів викликав біль слова радість, гнів* сприймаються у першій позиції як підмети, іменники у називному відмінку, а слова *горе, біль* — як додатки, іменники у знахідному відмінку. Зміна порядку слів обов'язково змінить і їх граматичні значення, і граматичні форми.

Кілька однотипних (однорідних) граматичних значень і граматичних форм їх вираження становлять разом граматичну категорію. Наприклад, граматичні значення чоловічого, жіночого, середнього роду сукупно становлять граматичну категорію роду. Грама-

тичні значення називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого, кличного відмінків формують граматичну категорію відмінка. Можна сказати, що граматичні категорії — це більш узагальнені поняття, ніж граматичні значення, що вони виявляються або реалізуються у мові через граматичні значення.

Граматика складається з двох частин: морфології і синтаксису. Тому й серед граматичних категорій та граматичних значень прийнято розрізняти морфологічні (рід, число, відмінок, група, вид, спосіб, стан, час, особа, дієвідміна) і синтаксичні (члени речення: підмет, присудок, додаток, означення, обставини; типи зв'язку; види словосполучень; типи речень тощо).

Будова слова

Слово морфологія походить від грецьких слів **морфо** (форма) та **логос** (слово, вчення) і є назвою розділу граматики, у якому вивчаються граматичні особливості слова, а саме:

будова слова, значущі частини слова: корінь, суфікс, префікс, закінчення, постфікс (їх називають морфемами, а частину морфології, що вивчає їх, — морфемікою);

способи творення нових слів певної форми (іменників, прикметників), засоби, з яких творяться слова, продуктивні моделі творення слів;

особливості змінювання слів та вираження властивих слову граматичних (морфологічних) значень: роду, числа, відмінка, виду, способу, часу тощо.

Абітурієнт повинен знати морфеми (корінь, суфікс, префікс, закінчення, постфікс), вміти відшукати їх у слові, зробити морфемний аналіз запропонованого слова.

Морфемним аналізом називається виділення морфем у слові. При виконанні морфемного аналізу слід дотримуватися такого порядку:

1. Визначити: змінюване чи незмінюване слово. Для цього треба спробувати утворити кілька словоформ даного слова (не змінюючи його лексичного значення): *червон-ий, червон-ого, червон-ому; товариш-і, товариш-а, товариш-еві, товариш-ем* тощо.

2. Якщо слово змінюване, то виділити закінчення і основу. Закінченням називається така значуща змінна частина слова, яка утворює нові форми слова і служить для зв'язку слів у реченні. Закінчення може бути повним (*біл-а хат-а стоял-а*) і нульовим (*зелені-~~а~~*).

≠дуб≠стояв). Основою називається частина слова (без закінчення), яка виражає його конкретне лексичне значення. Незмінні слова мають лише основу. Вона називається чистою, бо при ній ніколи не буває закінчення: *ліворуч таксі, направо метро, прямо вперед*.

3. Визначити: похідна основа чи непохідна. Якщо основа не поділяється на окремі морфеми, а, значить, збігається з коренем, дорівнює йому, то вона є непохідною: *вод-а, ліс, сніг, чар-и, край, пиш-у*.

Основа, яка утворена від іншої основи за допомогою суфіксів і префіксів, називається похідною. Вона знаходиться шляхом зіставлення з непохідною основою. Наприклад: *ліс-ов-ик* (є відповідне слово з непохідною основою *ліс*), *сніг-ов-ик* (є відповідне слово з непохідною основою *сніг*). Похідна основа має в своєму складі, крім кореня, ще якусь морфему.

4. Визначити морфеми — корінь, суфікс, префікс. Для визначення кореня треба дібрати кілька споріднених за значенням слів до даного слова.

Коренем називається спільна частина споріднених слів, яка виражає їх загальне значення. Наприклад, для споріднених слів *водяний, водяник, підводний, заводити, водянистий* коренем є морфема *вод-*. Внаслідок чергування голосних і приголосних звуків корінь може змінювати в окремих словах свій звуковий склад: *друг — друз-і, друж-е; ок-о — в оці — з оч-ей; рук-а, руч-н-ий, на руці-і; сид-і-ти, сидж-у; ход-и-ти, ходж-у*.

Суфіксом називається частина похідної основи, яка стоїть після кореня і служить для утворення слів з новим значенням або відтінком значення: *мор-ськ-ий, сад-ів-ник, степ-ов-ик, ход-і-нн-я, пис-а-нн-я, уч-и-тель, камін-ець*. Як видно з прикладів, суфіксів може бути кілька в одній основі.

Префіксом називається частина похідної основи, яка стоїть перед коренем і служить для утворення слів з новим значенням або відтінком значення: *най-кращий, пре-красний, пра-дід, по-цілунок, під-пис, с-писати, між-планетний, без-смертя, в-писати, зі-гріти, перед-плата, при-вітання*.

Увага: Щоб не вигадувати суфіксів і префіксів, яких у мові не існує, слід перевіряти себе в такий спосіб: підбирати слова за даною словотворчою моделлю з суфіксом чи префіксом, який вичленовуємо. Наприклад, у слові *сад-ок* виділяємо суфікс *-ок*, бо він є і в

словах *ліс-ок, гай-ок*; відповідно *кран-ів-ник, труд-ів-ник*; *пра-дід, пра-ліс, су-тінь, су-зір'я, су-сід*; *перероб-к-а, пере-плав-к-а*.

Контрольні завдання

1. Перевірте знання теоретичного матеріалу за такими питаннями:

Що вивчає граMATика української мови?

Чим відрізняється граматичне значення від лексичного?

Які граматичні значення можете назвати?

Що вивчає морфеміка?

2. Закріпіть свої знання морфем української мови, виконавши морфемний аналіз слів такого тексту:

Я вже не раз говорив, що моє духовне змуЖніння починалося на незабутніх «суботах» у Коцюбинського. Це він, благородний із найблагородніших, відкривав перед нами, чернігівськими юнаками, небачені, захоплюючі й чарівні обрії розквіту рідної мови й літератури за умов вільного розвитку народу (П. Тичина). Морфеми позначте за зразком: перебудов[а].

3. Виконайте морфемний аналіз таких слів: *перенасичення, запрошення, приЗвичайтисЯ, підвіконник, суТінки, екранізація, перегляд, знесилитисЯ, розріЗнення, дієприкметниковий, займенник, суцвіття, приЗвище, співчуття, позалекційний, самофінансування.*

Словотворення

Словотворенням називають таку мовознавчу науку, яка досліджує закони творення слів.

Мова — живе явище, що, прагнучи найповніше задовольнити потреби людей у гармонійному спілкуванні, постійно змінюється: частина слів переходить в пасивний словник або й зовсім забувається. Натомість з'являються нові слова. Вони або запозичуються з інших мов, або витворюються мовцями з уже існуючих у даній мові елементів, які прийнято називати **с л о в о т в о р ч и м и з а с о б а м и**. До словотворчих засобів української мови належать твірні слова, твірні основи, афікси (суфікси, префікси, постфікси *-ся, -но*), словосполучення.

Твірним словом називається те, яке є базою для утворення іншого слова. Так, іменники *ліс, вода, степ* є твірними словами для прикметників *лісовий, водяний,*

степовий. Далі вже прикметники *лісовий, водяний, степовий* стали твірними словами для наступних утворень: *лісовик, водяник, степовик*.

Слово, яке утворилось на базі існуючого в мові слова, називається похідним. Зіставляючи твірні й похідні слова, можна простежити словотворчі зв'язки між ними і способи творення нових слів:

ліс → ліс-ов-ий → ліс-ов-ик

вод-а → вод-ян-ий → вод-ян-ик

степ → степ-ов-ий → степ-ов-ик

рік → річ-н-ий → річ-н-иц-я

учи-тель → учи-тел-юва-ти → учи-тел-юва-нн-я

рук-а → рук-ав → рук-ав-иц-я

Ряд спільнокореневих слів, розташований за послідовністю їх творення, називається словотворчим гніздом. Сукупність різнокореневих слів, що мають спільні афікси (суфікси, префікси), становлять словотворчий тип (модель). Слова одного словотворчого типу належать до однієї частини мови і мають спільне словотворче значення, наприклад, є назвами людей за місцем проживання: *киянин, львів'янин, вінничанин* або є назвами осіб за видами діяльності: *газетяр, маляр, школяр, шахтар, слюсар, каменяр* і т. д.

Спільна частина твірною і похідного слів називається твірною (вивідною) основою. А ті афікси, якими похідне слово відрізняється від твірною, називаються твірними, або словотворчими. Так, у парі *рук-а → рук-ав* твірною основою є *рук-*, а твірним суфіксом *-ав*, а в парі *рук-ав → рук-ав-иц-я* твірною основою є *рукав-*, а твірним суфіксом тільки *-иц-*. У парі *книг-а → книг-ар-н-я* твірною основою є *книг-*, а твірними суфіксами — *-ар-н*.

Основними способами творення нових слів в українській мові є морфологічні (або афіксальні):

суфіксальний: *книг-а → книж-к-а; вишн-я → вишн-як; чита-ти → чит-а-ч; фабри-к-а → фабри-ч-н-ий; добр-ий → добр-от-а; клас → клас-ов-ий; пис-а-ти → пис-а-нн-я; уч-н-ів-ськ-ий → уч-н-ів-ств-о; рад-а → рад-ян-ськ-ий;*

префіксальний: *будова → пере-будова; ходити → від-ходити → за-ходити → при-ходить; казати → пере-казати.* За допомогою префіксів творяться переважно дієслова;

префіксально-суфіксальний: *без-партій-н-ий, над-клас-ов-ий, а-мораль-н-ий, пере-під-гот-ов-к-а, за-с-пок-о-в-нн-я, за-стереж-е-нн-я, від-б-и-т-ок, з-не-осіб-н-енн-я, при-земл-и-ти-ся, на-сміл-и-ти-ся.*

Безафіксний спосіб полягає в тому, що від твірного дієслова або прикметника відкидаються афікси (суфікси і закінчення) мотивуючого слова, залишається так звана усічена основа: *підписувати — підпис, розшукувати — розшук, приходити — прихід, синій — синь, юний — юнь, закидати — закид, розпускати — розпуск.*

Основоскладання — один з поширених в українській мові спосіб словотворення, при якому нове слово виникає в результаті складання двох основ: *листопад, пароплав, стінгазета, вельмишановний, атомохід, криголам, радіомовлення, телебачення, плодоносити.*

Базою для творення (тобто словотворчими засобами) таких слів є існуючі в мові сполучення з незалежним (сурядним) зв'язком: *ліс і степ = лісостеп, залізо і бетон = залізобетон, науковий і технічний = науково-технічний, м'ясо і молоко = м'ясо-молочний*; сполучення слів з залежним (підрядним) зв'язком: *сільське господарство = сільськогосподарський, Чорне море = чорноморський, нова будова = новобудова, широкий лист = широколистий, обробляти дерево = деревообробний, всюди ходити = всюдихід, далеко бити = далекобійний.*

Слова, утворені способом складання, називаються складними. Частина складних слів можуть поєднуватися між собою сполучними голосними *о, е, є* (*вод-о-грай, чорн-о-бровий, народн-о-господарський, тепл-о-воз, хвил-е-різ, земл-е-мір, житт-є-дайний*) або без них (*Ленінград, стінгазета*).

Складні слова можуть стати твірною основою наступного суфіксального словотворення, наприклад: *машинобудівн(ий) + ик = машинобудівник, вогнегасн(ий) + ик = вогнегасник.*

Абревіація — це також складання, але не цілих слів, основ чи коренів, а тільки початкових частин. В результаті виникає нове складноскорочене слово — абревіатура, наприклад: *колгосп (кол-ективне госп-одарство), агропром (агро-номічна пром-исловість), юннат (юн-ий нат-ураліст), райком (рай-онний ком-ітет), парторг (парт-ійний орг-анізатор).*

За будовою абревіатури бувають кількох видів, бо можуть утворюватися:

від початкових частин кожного твірного слова: *міськвиконком (міськ-ий викон-авчий ком-ітет), облвиконком (обл-асний викон-авчий ком-ітет), радгосп (рад-яське госп-одарство), фізорг (фіз-культурний орг-анізатор), комсорг (ком-сомольський орг-анізатор);*

від частини твірної основи і цілого слова: *редколегія*

(ред-акційна колегія), профспілка (проф-есійна спілка);

від назв букв, що означають початкові звуки твірних основ: УРСР, СРСР, ГЕС, ТАРС, ООН, ВДНГ;

від початкових звуків твірних основ: РАТАУ, вуз, загс, неп, МХАТ;

від комбінування початкових частин і звуків, звуків і цифр тощо: райвно (рай-онний в-ідділ н-ародної о-світи), ТУ-154.

Серед неморфологічних способів творення нових слів виділяють морфолого-синтаксичний, лексико-синтаксичний і лексико-семантичний.

Морфолого-синтаксичним називається такий спосіб, при якому слово набуває нового значення, переходить з однієї частини мови в іншу, змінюючи свої синтаксичні функції і морфологічні ознаки. Наприклад, прикметники і дієприкметники переходять в іменники: *передова, трудящі, майбутнє, минуле, операційна, пальне, коліскова, ланкова, учительська, вчений, безробітний, черговий, варенична, завідуючий, керуючий, кулішна, булочна, добові* або іменники переходять в прислівники: *стали стіною, дивиться вовком, прибуду весною, вивчити напам'ять, кругом вода.*

Лексико-синтаксичним називається спосіб, при якому нове слово утворюється в результаті зрощення слів словосполучення в одне слово: *перекотиполе, горицвіт, держиморда, натцесерце, попідтинню, донесхочу, пройди-світ, впівголоса, сьогодні.*

Лексико-семантичним способом називається переосмислення уже існуючих у мові слів. При переосмисленні виникають омоніми, наприклад: *жовтень* (місяць) і *Жовтень* (Велика Жовтнева соціалістична революція), *гончар, коваль, стельмах* (назви осіб за фахом) і *Гончар, Коваль, Стельмах* (прізвища); *захід, схід* (сторони світу) і *Захід* (Західна Європа), *Схід* (Східна Європа).

З розділу «Словотворення» абітурієнт повинен знати, які словотворчі засоби є в українській мові, якими способами витворені вже існуючі слова і яким способом з наявних словотворчих засобів можна витворити нове слово. Знання закріплюються в процесі виконання словотвірного аналізу. Суть його полягає в тому, щоб не просто виділити частини, з яких складається слово (морфемний аналіз), а показати, яке слово було найближчим до новоутвореного, дало йому свою основу,

яким способом витворилось нове слово і які засоби при цьому використані.

Словотвірний аналіз пропонується виконувати в такій послідовності:

1. До аналізованого слова з споріднених добираємо найближче слово, тобто те, яке матиме найбільшу кількість спільних морфем. Це слово буде твірним для аналізованого. Наприклад, до слова *учнівство* таким є прикметник *учнівський*.

2. Спільною частиною похідного слова *учнівство* і твірного слова *учнівський* є *учнів-*. Отже, це твірна основа.

3. Похідне слово *учнівств(о)* відрізняється від твірного *учнівськ(ий)*, крім закінчення, суфіксом *-ств-*. Це і буде словотворчий суфікс для даного слова.

4. Такий результат дає підстави зробити висновок, що іменник *учнівство* утворився від прикметника *учнівський* морфологічним (афіксальним), а саме — суфіксальним — способом: *учнів-ськ-ий* → *учнів-ств-о*.

5. Словотворчий ланцюжок можна продовжити, аналізуючи далі слово *учнівський*. Для нього твірним є слово *учень*, а словотворчими суфіксами — морфемами *-ів-ськ*. Для іменника *учень* твірним є корінь *-уч-*, а словотворчим суфіксом — частинка *-ень*. Так утворився словотворчий ряд: *уч(и)* → *уч-ень* → *уч-н-ів-ськ(ий)* → *уч-н-ів-ств(о)*.

6. Від кореня *-уч-* паралельно утворився інший словотворчий ряд в такій послідовності: *уч(и)* → *уч-и-тель* → *учитель-ськ(ий)*; *уч-и-тель* → *учитель-к(а)*; *уч-и-тель* → *учитель-ств(о)*.

Сукупність слів одного кореня складає словотворче гніздо. Одна з форм прикметника *учительський* від частого вживання у словосполученні *учительська кімната* закріпилась з іменниковим значенням і стала вживатись як іменник: *зайшов в учительську, в нашій школі простора учительська, в учительській вже нікого немає* і т. д. Тому вважаємо, що іменник *учительська* утворився морфолого-синтаксичним способом, тобто шляхом переходу з однієї частини мови в іншу.

Контрольні завдання

1. Що вивчає словотвір?
2. Які є словотворчі засоби в українській мові?
3. У чому відмінність між твірними і похідними словами?

4. Що називається твірною основою?

5. Як визначити твірну основу, словотворчий суфікс, словотворчий префікс?

6. Які способи творення слів називаються морфологічними і чому?

7. Які неморфологічні способи творення слів ви знаєте?

8. В чому полягає різниця між морфемним і словотвірним аналізами слів?

1) Покажіть різницю між морфемним і словотвірним аналізами на таких словах:

вихователька, життєдайний, промовець, педагогічний, змимувати, міжнаціональний, пасинок, сумісник, госпрозрихунок, придніпровський, помірний, піднебесний, обезболення, нашіптувати, змилосердитися, розмах, переклад, середземноморський, самовиховання, вертихвістка, животворно, ТАРС, АН УРСР.

2) Утворіть словотвірні ряди слів з коренями *рук(а), вод(а), рік, рад(а), ок(о), ног(а), ліс.*

Для довідок використайте: *Д. І. Ганич, І. С. Олійник. Словник лінгвістичних термінів. К., 1985; Л. М. Полюга. Морфемний словник. К., 1983; З. С. Сікорська. Українсько-російський словотворчий словник. К., 1985; І. М. Яценко. Морфемний аналіз. К., 1981.*

3) Охарактеризуйте шляхи творення наведених слів; в'ясуйте різницю в лексичному значенні і забарвленні кожного з них:

вітер, вітерець, вітрик, вітронько, вітрище, вітровище, вітрюга, вітрюган, вітрисько, вітровій.

ЧАСТИНИ МОВИ

Частини мови називають ще лексико-граматичними розрядами слів (класами, категоріями), бо слова в одну частину мови (в один розряд) об'єднуються наявністю спільних узагальнених лексичних і граматичних значень і цією ж спільністю відрізняються від інших слів. Так, для іменників характерним є лексичне значення загальної предметності (*ліс, дерево, стіл*), яке й виявляється у питаннях *хто? що?*, для прикметників — ознаки (*гарний, поганий, зелений*), для числівників — кількості (*п'ять, сто*), для займенників — вживатися «за імена» (*я, ви*), для дієслів — дії, процесу, стану (*йти, думати*), для прислівників — ознаки цієї дії чи процесу (*гарно,*

погано) і т. д. Кожна частина мови характеризується і своїми граматичними ознаками — морфологічними та синтаксичними. Іменник, маючи узагальнене лексичне значення предметності, виявляє його через свої граматичні значення і форми: морфологічні (рід, число, відміна, група, відмінок) і синтаксичні (є переважно головним членом речення — підметом або другорядним членом речення — додатком, значно рідше виступає у складі обставини). Прикметник до свого узагальненого лексичного значення ознаки, якості, властивості має ще й граматичні (морфологічні) значення залежних від іменника роду, числа та відмінка і синтаксичне значення — функцію узгодженого означення.

В українській мові десять частин мови: шість самостійних, або повнозначних, які мають і лексичне, і граматичне значення, та три службових, або неповнозначних, що не мають лексичного значення, а виконують службову функцію для зв'язку повнозначних слів у реченні. Окремою частиною мови є вигуки та звуконаслідування, бо вони не мають ні лексичного, ні граматичного значень у такому розумінні, як їх мають інші частини мови. Вигуки та звуконаслідування виражають емоційну вольову реакцію мовця (*ой! ах! геть! ура! марш!*), етикет (*спасибі! будь ласка! прошу!*), акустичні уявлення (*дзень! трах! ку-ку!*). Про те, як відобразилось загальне лексичне значення кожної частини мови у самій її назві, образно написав український поет Д. Білоус у вірші «Злитки золоті»:

Як намистини, диво калинове —
частини мови!
Який співець, поет, який письменник
уперше слово вигадав — іменник?
Іменник. Він взяв собі на плечі
велике діло — визначати речі,—
ім'я, найменування і наймення:
робота. Біль. І радість. І натхнення.
Ну а візьмімо назву — дієслово,
само підказує, що діє слово!
Ще й прикладу на нього не навів,
а вже до півдесятка дієслів!
Прикметник дасть іменнику — предмету
якусь його ознаку чи прикмету.
Числівник може визначить тобі
Число речей, порядок при лічбі.
А поспитай звичайного займенника,
за кого він у мові? За іменника!
(Хоч, може, цей наш скромний посередник
замінюватиме числівник і прикметник).
Прислівник звик, незмінюваний в мові,
ознаки різні виражає при слові.

Сполучник каже: скромну роль я маю,
але слова я в мові сполучаю.
І частка мовить: слово я службове,
але людині чесно я служу.
І, будьте певні, в інтересах мови
і так, і ні, де треба, я скажу.
А вигук може пролунати, як дзвін,
у мові, мабуть, найширший він.
Частини мови! Назви наче й звичні,
полюбиш їх — красиві, поетичні.

ІМЕННИК

Іменниками називаються слова, що мають значення предметності, відповідають на питання *хто?* або *що?*

Під предметністю об'єднуються різні лексичні значення, але всі вони сприймаються як назви предмета. Це можуть бути назви:

конкретних предметів (*стіл, зошит, ручка, відро, вікно*);

істот (*людина, викладач, артист, птах, олень, кінь*);
рослин (*жито, пшениця, дуб, яблуня, сосна, звіробій, волошка*);

'явищ природи (*дощ, сніг, грім, вітер, мороз, відлига*);

дії або стану (*біг, читання, перепис, підготовка*);
абстрактних понять (*радість, юність, краса, щедрість, ідея, припущення, гіпотеза*).

Морфологічні ознаки іменника:

1. Кожен іменник має в однині форму одного з трьох родів — чоловічого (*соловей, сад*), жіночого (*Вітчизна, земля*), середнього (*поле, море, дитя*).

2. Іменники змінюються за числами (*робітник — робітники, завод — заводи*). Є іменники, що вживаються тільки в однині (*Україна, радість*) або тільки у множині (*Карпати, ворота, фінанси*).

3. Іменники змінюються за відмінками (*земля — землі — землі — землі — землі — на землі*). Частина іменників має кличну форму: *Мужай, прекрасна наша мово, серед прекрасних братніх мов* (М. Рильський); *Ой чого ти, дубе, на яр похилився* (нар. пісня); *Весела пісне, оживай! Стань, думко, дією і словом!* (А. Малишко).

4. Деяка частина іменників не змінюється. Це запозичені слова типу *бюро, фойє, таксі, жюрі, кашне, ампула*; ініціальні аббревіатури: *УРСР, ТАРС*; українські жіночі прізвища на приголосний та -о: *Шевчук, Гончар*,

Остапенко; російські прізвища на -их, -ого: *Бледних, Белого*.

5. Іменники поділяються на чотири відміни. Перша і друга відміни мають тверду, м'яку і мішану групи відмішовання.

Синтаксичні функції іменника:

1. До основних найпоширеніших синтаксичних функцій іменників належить функція головного члена речення — підмета, наприклад: *На білу гречку впали роси, Веселі бджоли одгули, Замовкло поле стоголосе В обідмах золотої мли* (М. Рильський).

2. Поширеним є іменник і в функції другорядного члена речення — додатка, наприклад:

Речі прості і чисті люблю я:
Серце для друзів відкрите,
Розум до інших уважний,
Працю, що світ звеселяє,
Потиск руки мозолястої,
Сині світанки над водами,
Шум у лісі зелений і шум золотий,
Спів солов'їний і пісню людську,
Скромну шипшину і горду троянду,
Мужність і вірність,
Народ і народи —
Я люблю! (М. Рильський).

3. Іменники можуть бути іменною частиною присудка, наприклад: *Окраса людини — мудрість, окраса мудрості — спокій, окраса спокою — відвага, окраса відваги — лагідність* (нар. творчість); *Слова — полова, але огонь в одежі слова — Безсмертна, чудотворна фея, Правда іскра Прометей* (І. Франко).

4. Іменники можуть виконувати функцію неузгодженого означення, наприклад: *Молодь багата мудрістю батьків* (нар. творчість); *Червоніло ціле море колосків пшениці* (М. Коцюбинський).

5. Іменники часто виступають обставиною, наприклад: *Тихим полем, синім морем, долом і горою йдуть богунці у поході, затискають зброю* (А. Малишко).

Іменники — назви істот і неістот

До назв істот належать іменники, що називають осіб (*чоловік, дівчина, робітник, колгоспник, вчителька*);

тварин (*кінь, віл, осел, вовк, лев, кішка, теля*);
міфологічні образи (*демон, чорт, мавка, домовик*);

померлих (*мрець, небіжчик, покійник*).

Інші іменники є назвами неістот. Граматичне поняття істоти / неістоти не збігається з поняттям живого / неживого в природі. Назви сукупності осіб (*клас, група, еурт, натовп*) і назви мікроорганізмів (*бацила, мікроб, вірус*) відносять до назв неістот.

Назви істот і неістот розмежовуються за допомогою апитань (для істот — *хто? кого?*; для неістот — *що? чого?*) і окремих відмінкових форм. У назвах істот — осіб чоловічого роду збігаються форми знахідного і родового відмінків однини і множини, наприклад: (немає) *товариша, товаришів*; (бачу) *товариша, товаришів*.

В назвах неістот збігаються форми називного і знахідного відмінків множини: *книги* (стоять) — (бачу) *книги; столи* (стоять) — (перенесу) *столи*.

Іменники загальні і власні

Загальний іменник — це назва, що є спільною для ряду однотипних істот, предметів, явищ, понять, наприклад: *хлопець, орел, вовк, стіл, стіна, дерево, будинок, обід, пароплав, човен, газета, простір, час, добро, хацлювання, сум, біль, відношення, критика*.

Власний іменник — це індивідуальна назва одного з ряду однотипних предметів чи одного існуючого в природі. Власними назвами є прізвища, імена, географічні назви, назви високих посад, свят, установ, почесні звання, назви газет, журналів, книг, видавництва, колективів, радколективів тощо, наприклад: *Київ, Карпати, Байкал, Шевченко, Франко, Петренко, Голова Президії Верховної Ради УРСР, Герой Соціалістичної Праці*.

Власні назви характеризуються тим, що пишуться з великої літери, мають або тільки однину (*Дунай, Світязь, Львів*), або тільки множину (*Карпати, Черкаси, Суми*).

Межа між власними і загальними назвами рухлива. Часто тільки в контексті можна визначити, є іменник загальною чи власною назвою: *жовтень* (місяць), *Жовтень* (свято), *коваль* (фах), *Коваль* (прізвище), *орел* (птаха), *Орел* (прізвище). Частина колишніх власних назв (прізвищ учених) поповнила групи загальних: *ампер, ом, меценат, вольт, дизель* та ін.

Загальний іменник може подаватися у певному тексті як власна назва, якщо мовець надає йому якогось особливого значення, наприклад:

Конкретні іменники у художньому мовленні можуть набувати абстрактного значення. Наприклад: *Світитиме народам із п'ятьми зоря Максима Рильського, умита Міцкевича і Пушкіна слізьми* (Д. Павличко); *З романівських полів, з романівських лук і осель прийшли в його (Рильського) поезію ранні роси і гіркі сльози, і заблищали вони на віях матерів і дітей і на вершинах світової поезії* (М. Стельмах).

Іменники із значенням збірності

Збірний іменник називає сукупність однакових чи подібних предметів, що сприймаються як одне ціле, наприклад: *піонерія, комсомолія, студентство, селянство, малеча, городина, вишняк*.

Для збірних іменників характерні такі особливості: мають тільки форму однини; творяться за допомогою суфіксів *-ств(о), -цтв(о), -инн(я), -овинн(я), -н(я), -ин(а), -ст(а), -ія, -ур(а), -ат та ін.*;

не сполучаються з власне кількісними числівниками, наприклад: *Плече до плеча у змаганні єдинім, Селянство у ряд з робітництвом ставай!* (М. Рильський); *Сильно комсомолія з ворогами бореться, мітко націляється, у боях не змориться* (П. Тичина); *А скільки веселого птаства жило, пурхало, перекликалося в гущавині* (О. Гончар).

Іменники із значенням речовинності

Речовинні іменники називають речовину, а вона, як відомо, рахунку не підлягає, її можна лише виміряти і вже потім порахувати одиниці виміру: *п'ять кілограмів цукру, дві пляшки молока, відро меду* тощо. Тому речовинні іменники вживаються лише в однині. Вони можуть називати продукти харчування, овочі, ягоди, тканини, матеріали, ліки, рослини, копалини тощо: *хліб, молоко, цукор, жито, мед, пшениця, малина, морква, шовк, вовна, анальгін, ліщина, срібло, нафта, мідь*.

Речовинні іменники можуть мати форму множини, якщо вказують на різновиди, гатунок (*мінеральні води, натуральні соки, ефірні спирти*) або велику кількість, наприклад: *Сніги впали великі, і Андрій радо прокидає*

од порога до воріт стежку; Косили пізні гречки, коли в село повернувся Гуца; Вівса, пшениці, ячмені — все це зіллялось в одну могутню хвилю (М. Коцюбинський).

Рід іменника

1. Кожний іменник в однині має граматичне значення чоловічого, жіночого або середнього роду.

2. Рід іменника визначаємо, співвідносячи його з займенниками *він, вона, воно, цей, ця, це: хлопець* (він, цей), *стіна* (вона, ця), *життя* (воно, це).

3. Основним показником роду іменників є закінчення: чоловічого — нульове (*степ, дуб, герой*), рідше — *-о, -а* (*дядько, Микола*); жіночого — *-а, -я* (*книга, земля*); середнього — *-о, -е, -а, -я* (*вікно, поле, читання, завдання, теля, курча*). У похідних іменників, крім закінчення, на рід може вказувати суфікс: *робітник* — *робітниця, учитель* — *учителька, заєць* — *зайчиха* — *зайченятко, хлопець* — *хлоп'ятко, двір* — *дворище*.

4. Деякі іменники можуть бути й подвійного роду. Їх називають іменниками спільного роду: *цей ледащо, ця ледащо, це ледащо; цей сирота, ця сирота*. Рід таких іменників визначається в реченні, тобто синтаксично, за допомогою інших слів, наприклад: *А дівчина — сиротина, у наймах марніє; Заспіває та й згадає, що він сиротина; Одна, одна, як сирота, на чужині, гине! Отакий-то мій Ярема, сирота убогий* (Т. Шевченко).

5. Серед незмінюваних іменників:

а) власні назви мають рід відповідно до загальної назви: *Екзюпері* (письменник), *Жорж Санд* (письменниця), *Юманіте* (газета);

б) аббревіатури мають рід основного слова: *СРСР* (союз), *РАТАУ* (агентство);

в) серед іншомовних слів неістот мають переважно середній рід (*бюро, жюрі, кіно, меню, рагу, кашне, пенсне*), назви істот мають рід відповідно до статі: *ця леді, мадам; цей аташе*.

Число іменника

Виражаючи кількісні ознаки названого, іменники змінюються за числами. Отже, вони можуть мати форми і однини, і множини, залежно від того, позначають один предмет чи кілька: *день* — *дні, рік* — *роки, стіна* — *стіни, олівець* — *олівці, заєць* — *зайці*.

Частина іменників вживається або тільки в однині, або тільки у множині:

в однині:

речовинні: *молоко, цукор*,
абірні: *учнівство, садовина*,
абстрактні: *мудрість, честь*,
добро, милосердя

у множині:

назви парних предметів: *но-
жиці, ворота, сани, груди*,
назви дій, станів, почуттів:
*любощі, лінощі, пахощі, ра-
дощі, жнива, веселощі*;
збірні: *люди, дрова, верстви*;
власні: *Карпати, Суми, Чер-
нівці*

Відмінки іменників

Іменники, пов'язуючись у реченні з іншими словами, змінюються за відмінками. В українській мові є шість відмінків, кожний з яких відповідає на певне питання, має своє значення і форму його вираження.

Називний відмінок відповідає на питання *хто?* *що?*, називає суб'єкт (виконавця) дії, є початковою (виділеною, або основною) формою і називається прямим: *Сонце заходить, Гори чорніють, Пташечка тихне, поле німіє* (Т. Шевченко).

Родовий відмінок відповідає на питання *кого?* *чого?*, називає діяча (*підпис учителя*), частину цілого (*чашка кави*), носія ознаки (*людина слова*), місце, час, причину, спосіб дії (*біля хати, до зими, від горя, сміятися до сліз*).

Давальний відмінок відповідає на питання *кому?* *чому?*, означає особу чи предмет, для яких відбувається дія (*посміхнутися мамі, подарувати дівчинці*), особу, що перебуває в певному стані (*боляче татові, сниться матері*), обставинні відношення (*всупереч долі, назустріч вітрам*).

Знахідний відмінок відповідає на питання *кого?* *що?*, означає особу чи предмет, який є об'єктом дії, на який спрямована дія (*беру ручку, читаю книжку, зустрів товариша*).

Орудний відмінок відповідає на питання *ким?* *чим?*, означає знаряддя дії (*писати ручкою*), суб'єкта дії (*побудоване робітниками*), місце, час дії (*іти полем, зустрітися весною*), порівняльну характеристику (*стала тополею, дивиться вовком*).

Місцевий відмінок відповідає на питання *на кому? на чому?*, означає місце дії (*на полі, у лузі, по долині*), рідше — знаряддя дії (*порахував на калькуляторі, надрукували на машинці*).

Клична форма означає особу, до якої звертаємось. Отже, її мають не всі іменники, а лише ті, що є назвами осіб: *Ой ти, дівчино, з горіха зерня* (І. Франко). Проте в художньому мовленні клична форма може використовуватися як стилістичний засіб риторичного звертання до предметів, явищ природи, узагальнених понять з метою персоніфікації (одухотворення їх): *Повій, вітре, на Вкраїну, Де покинув я дівчину* (С. Руданський); *Думи мої, думи мої, Квіти мої, діти!* (Т. Шевченко); *Хлюпни нам, море, свіжі лави! О земле! Велетнів роди!* (П. Тичина)

Основні значення відмінків образно передав Д. Білоус у поезії «Це ж як вірш!»:

Називний питає *хто ти? що ти?*
Хоче він про наслідки роботи
і про тебе чути лиш похвали,
щоб тебе як приклад називали.

Родовий доскіпує свого —
Хоче знати він: *кого? чого?*
І про тебе знать, якого роду,
що немає роду переводу.

Все давальний дасть — не жаль йому,
але хоче знать: *кому? чому?*
Знать про тебе, гожого на вроду,
що даєш і ти своєму народову?

У знахідного свої потреби:
він — *кого? і що?* — питає в тебе.
І кого всі ми за друзів маєм,
і що друзі роблять нам навзаєм?

А орудний хоче знать: *ким? чим?*
У труді орудує разом з ним.
Хоче знать: що здатний ти утнути?
Чим ти сильний? Ким ти хочеш бути?

А місцевий — *де? В якому місці?*
Хоче знати — у селі чи в місті?

Кличний закликає всіх навколо:
гей, Іване, Петре чи Миколо,
ви не будьте сонні та байдужі —
у житті нема нічого згірш.
Рідна мова! В ній слова — як ружі,
а самі відмінки — наче вірш.

Відмінкові значення іменників виражаються за допомогою закінчень (Н. *земл-я*, Р. *земл-і*), закінчень і прийменників (Н. *хат-а*, Р. *до, біля хат-и*), порядку слів, що виражає синтаксичні відношення (*партійне бюро схвалило, заніс папери до бюро*).

Називний відмінок вживається завжди без прийменника, місцевий — завжди з прийменником; родовий, давальний, знахідний, орудний можуть мати і безприйменникові, і прийменникові форми.

Відмінювання іменників

В українській мові всі змінювані іменники поділяються на чотири типи відмінювання, або відміни. Основне, що треба знати, визначаючи відміну, — це рід іменника і його закінчення в називному відмінку однини.

До I відміни належать іменники жіночого і чоловічого роду, що в називному відмінку однини мають закінчення **-а(-я)**: *людина, земля, душа, лінія*.

До II відміни належать:

іменники чоловічого роду з основою на приголосний і з закінченням **-о** в називному відмінку: *сніг, звіт, гай, серой, дядько*;

іменники середнього роду, які в називному відмінку мають закінчення **-о, -е, -я**: *озеро, поле, весілля, знання*.

До III відміни належать іменники жіночого роду на приголосний та іменник **мати**: *синь, юнь, ніч, любов*.

До IV відміни належать іменники середнього роду, які при відмінюванні набувають суфіксів **-ат (-ят), -ен**: *плем'я — племені, хлоп'я — хлоп'яти, маля — маляти, коліща — коліщати*.

Іменники I і II відмін залежно від того, на який приголосний закінчується їх основа, поділяються на три групи: тверду, м'яку і мішану.

До твердої групи належать іменники I та II відмін з основою на твердий приголосний: *хмара, рука, ясен, яблуко, гроно*.

До м'якої групи належать іменники I та II відмін з основою на м'який приголосний: *ідея, зоря, сім'я, молодець, водограй, проміння, здоров'я*.

До мішаної групи належать іменники I та II відмін з основою на шиплячий приголосний: *межа, задача, кущ, ключ, селище*. При відмінюванні вони беруть закінчення або твердої, або м'якої груп.

Іменники III і IV відмін на групи не поділяються.

Відмінювання і особливості правопису відмінкових закінчень іменників

Готуючись до відповіді на іспитах, бажано за системою відмінків провідмінювати іменники кожної групи кожної відміни.

I відміна		
Тверда група	М'яка група	Мішана група
Однина		
Н. книга	пісня, сім'я	площа
Р. книги	пісні, сім'ї	площі
Д. книзі	пісні, сім'ї	площі
З. книгу	пісню, сім'ю	площу
О. книгою	піснею, сім'єю	площею
М. (у) книзі	(у) пісні, (у) сім'ї	(на) площі
Кл. ф. книго	пісне, сім'є	площе
Множина		
Н. книги	пісні, сім'ї	площі
Р. книг	пісень, сімей	площ
Д. книгам	пісням, сім'ям	площам
З. книги	пісні, сім'ї	площі
О. книгами	піснями, сім'ями	площами
М. в книгах	у піснях, сім'ях	(на) площах
Кл. ф. книги	пісні, сім'ї	площі

За таким зразком можна охарактеризувати закінчення іменників усіх груп у кожному з відмінків. При цьому бажано вказати:

а) іменники яких груп і в яких відмінках мають спільні закінчення, а в яких — відмінні (так, іменники всіх трьох груп мають у давальному та місцевому відмінках однини спільне закінчення *-і*; іменники мішаної групи разом з іменниками твердої групи у називному, знахідному відмінках і кличній формі мають спільні закінчення *-а, -у, -о* і т. д.);

б) фонетичні чергування в основі: *книга — книзі, голова — голів, берег — на березі, козак — козаче, юнак — юначе*;

в) наявність варіантних закінчень в одному відмінку (родовий відмінок — *баб і бабів, губ і губів*);

г) на закінчення яких відмінків треба звернути особливу увагу, щоб не допускати помилок.

Для іменників I відміни таким є орудний відмінок. У цьому іменники твердої групи мають закінчення *-ою* (*сторонаю, дорогою*), а м'якої й мішаної — *-єю(-єю)* (*долею, надією, кручею*). Закінчення *-ой, -ей*, що іноді спостерігаються в усному нелітературному мовленні (*стороной, дорогой*), є помилкою.

У родовому відмінку множини іменник *стаття* не має подвоєння — *статей*.

II відміна

Тверда група	М'яка група	Мішана група
<i>Однина</i>		
Н. <i>степ, батько</i>	<i>день, гай</i>	<i>кущ</i>
Р. <i>степу, батька</i>	<i>дня, гаю</i>	<i>куща</i>
Д. <i>степу, батькові</i> (<i>батьку</i>)	<i>дню, гаю</i>	<i>кущеві (кущу)</i>
З. <i>степ, батька</i>	<i>день, гай</i>	<i>кущ</i>
О. <i>степом, батьком</i>	<i>днем, гаєм</i>	<i>кущем</i>
М. (<i>у</i>) <i>степу,</i> (<i>на</i>) <i>батькові (бать-</i> <i>ку)</i>	(<i>по</i>) <i>дню,</i> (<i>у</i>) <i>гаю</i>	(<i>у</i>) <i>кущі</i>
Кл. ф. <i>степе, батьку</i>	<i>день, гаю</i>	<i>куще</i>
<i>Множина</i>		
Н. <i>степи, батьки</i>	<i>дні, гаї</i>	<i>кущі</i>
Р. <i>степів, батьків</i>	<i>днів, гаїв</i>	<i>кущів</i>
Д. <i>степам, батькам</i>	<i>дням, гаям</i>	<i>кущам</i>
З. <i>степи, батьків</i>	<i>дні, гаї</i>	<i>кущі</i>
О. <i>степами, батьками</i>	<i>днями, гаями</i>	<i>кущами</i>
М. (<i>у</i>) <i>степях,</i> (<i>на</i>) <i>батьках</i>	(<i>по</i>) <i>днях,</i> (<i>в</i>) <i>гаях</i>	(<i>на</i>) <i>кущах</i>
Кл. ф. <i>степи, батьки</i>	<i>дні, гаї</i>	<i>кущі</i>

Зразок допоможе звернути увагу на такі особливості відмінкових закінчень і їх правопису в іменниках II відміни:

1) Іменники чоловічого роду II відміни у родовому відмінку мають закінчення *-а(-я)* або *-у(-ю)*. Це залежить від лексичного значення іменників.

Закінчення *-а(-я)* мають іменники, що означають:

а) назви істот: *керівника, робітника, товариша, учня, студента, коня;*

б) назви конкретних, чітко окреслених предметів: *молотка, станка, воза, комбайна, трактора, стільця, портфеля, зошита, стола;*

в) назви мір довжини, ваги, часу, грошей: *кілометра, гектара, центнера, кілограма, тижня, карбованця, п'ятака*;

г) більшість термінів: *відмінка, параграфа, атома, радіуса, квадрата*, але: *роду, виду, стану, складу, способу*;

д) назви населених пунктів: *Парижа, Лондона, Києва, Львова, Ленінграда, Миколаєва, Херсона*, але *Кривого Рогу, Кам'яного Броду, Красного Лиману*.

Закінчення *-у(-ю)* мають іменники, що означають:

а) речовину, масу, матеріал: *цукру, меду, соку, воску, чаю, маку* (але *хліба, вівса*);

б) абстрактні поняття, наукові течії: *розвитку, прогресу, матеріалізму, ритму, перебігу, класицизму, романтизму*;

в) відчуття: *болю, жалю, гніву, смутку, страху, сумніву*;

г) явища природи: *вітру, морозу, снігу, дощу, граду, грому*;

д) географічні назви: *Дунаю, Дону, Уралу, Сибіру, Байкалу, Бугу* (але під наголосом *-а*: *Дніпра, Дінця, Дністра, Остра*);

е) установи: *інституту, заводу, вокзалу, порту*.

Деякі іменники чоловічого роду в родовому відмінку мають паралельні закінчення *-а(-я)* і *-у(-ю)*: *стола — стóлу, двора — двóру, моста — мóсту*; *каменя* (шматок) і *каменю* (матеріал), *листопада* (місяць) і *листопаду* (опадання листя).

У множині родовий відмінок має закінчення: нульове (*знань, клян*), *-ів(-їв)* (*гаїв, ставів*), *-ей* (*гостей, плечей*).

2) У давальному відмінку однини іменники II відміни можуть мати паралельні форми *-у(-ю)*, *-ові*, *-еві(-єві)*: *батьку* і *батькові*, *товаришу* і *товаришеві*, *колгоспу* і *колгоспові*, *директору* і *директорові*. Таку можливість використовують, щоб уникнути нагромодження однакових форм: *директорові Петренку*. Проте слід пам'ятати, що закінчення *-ові*, *-еві(-єві)* активніше виступають у назвах істот.

3) Форми знахідного відмінка і однини, і множини залежать від значення іменника. Якщо іменник називає істоту, то форма знахідного відмінка буде така ж, як і форма родового (*батька, батьків*); якщо іменник називає неістоту, то форма знахідного відмінка збігатиметься з формою називного відмінка (*степ, степи*). Мож-

льні і паралельні форми: *пасти коні і коней, воли і волів*.

4) В орудному відмінку однини іменники твердої групи мають закінчення *-ом* (*степом, столом*), а м'якої і мішаної — *-ем(-єм)* (*днем, гаєм, куцем*). Нерозрізнення іменників за групами може спричинити помилки (в усному мовленні іноді чуємо *дньом, гайом, куцом*).

5) У місцевому відмінку, як і в давальному, є паралельні форми *-ові, -еві(-єві), -у(-ю)* (*на синові — на си-ну, на коневі — на коню*); є закінчення *-і(-ї)* (*в лузі, на горизонті, на дні*).

III відміна

Однина	Множина
Н. <i>тінь, мати</i>	<i>тіні, матері</i>
Р. <i>тіні, матері</i>	<i>тіней, матерів</i>
Д. <i>тіні, матері</i>	<i>тіням, матерям</i>
З. <i>тінь, матір</i>	<i>тіні, матерів</i>
О. <i>тінню, матір'ю</i>	<i>тінями, матерями</i>
М. (<i>у</i>) <i>тіні, (у) матері</i>	<i>(у) тінях, (у) матерях</i>
Кл. ф. <i>тіне, мати, мамо</i>	<i>тіні, матері</i>

Серед відмінкових форм іменників III відміни декілька з них мають однакові закінчення (омонімічні, уніфіковані) *-і*.

Дещо виділяється іменник *мати*: має кличну форму іменників твердої групи I відміни (*мати, мамо*), у всіх непрямих відмінках — суфікс *-ер-*, у родовому множині — закінчення *-ів* (*матерів*).

В орудному відмінку однини всі іменники мають закінчення *-ю* (*сіллю, річчю, розповіддю*), подовження приголосних перед закінченням (*віссю, тінню*), але *матір'ю, любов'ю* (бо звук *р* — твердий) і *радістю, гордістю* (бо перед закінченням два приголосні).

IV відміна

Однина	Множина
Н. <i>маля, ім'я</i>	<i>малята, імена</i>
Р. <i>маляти, імені</i>	<i>малят, імен</i>
Д. <i>маляті, імені</i>	<i>малятам, іменам</i>
З. <i>маля, ім'я</i>	<i>малят, імена</i>
О. <i>малям, ім'ям, іменем</i>	<i>малятами, іменами</i>
М. (<i>на</i>) <i>маляті, (в) імені</i>	<i>(на) малятах, (в) іменах</i>
Кл. ф. <i>маля, ім'я</i>	<i>малята, імена</i>

Іменники IV відміни при відмінюванні у відмінках однини і в усіх відмінках множини мають суфікси

-ат(-ят), -ен-: *дівчати, хлоп'яти, маляти, тімені*. Іменник ім'я має в орудному відмінку однини варіантні форми: *ім'ям* — іменем.

Слід звернути увагу на відмінкові закінчення іменників, що вживаються лише у множині: *окуляри, вибори, двері, ножиці, гроші* та ін. У родовому відмінку вони мають закінчення **-ів(-їв)**: *окулярів, виборів, опадів, штанів, любовців*; нульове закінчення: *ножиць, роковин, чобіт, воріт, ясел*; закінчення **-ей**: *саней, грошей, гусей, людей, дітей*.

В орудному відмінку окремі слова мають паралельні форми: *дверми* — *дверима, ворітьми* — *воротами*.

Схема морфологічного аналізу іменника

1. Початкова форма, на яке питання відповідає.
2. Лексичне значення — назва істоти чи неістоти, власна чи загальна назва, конкретне чи абстрактне значення, збірне, речовинне.
3. Граматичні ознаки (рід, число, відмінок, відміна, група).
4. Спосіб творення іменника, якщо це похідне слово. Правопис.
5. Синтаксична роль у реченні.

Контрольні завдання

1. Виконайте морфологічний аналіз іменників у поданих нижче реченнях:

В піснях і труд, і даль походу, і жаль, і усміх, і любов. Благословенна праця рільника, що оре цілину в рясній надії (М. Рильський); *Білі сніги вкрили землю, прикрасили сріблястою габою вулиці і площі, мальовничі околиці* (І. Цюпа); *Я молодий любов'ю до народу, я юністю Вітчизни молодий* (В. Сосюра); *В людській історії Безсмертні імена, Що стали серцем, розумом народу. Їх не затьмарить навіть давнина, їх не забудуть люди і в негоду. І поміж тих Нетлінних вже імен Є найдорожче — світле і прекрасне, Яке ми пишемо на полум'ї знамен, Яке в душі не в'яне і не гасне* (М. Нагнибіда); *Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами, дзвоном коси, кличуть городи синім сочистим листом* (М. Коцюбинський).

Зразок: *В піснях* — іменник, початкова форма *пісня*, відповідає на питання *що?*

Іменник з конкретним значенням.

Рід — жіночий, число — множина, відмінок — місцевий, I відміна, м'яка група.

В реченні виконує роль другорядного члена — обставини.

2. Для довідок використайте: *І. П. Ющук*. Практикум з правопису української мови. К., 1989; *С. І. Головащук*. Словник-довідник з правопису та слововживання. К., 1989; *Ч. Д. Чак*. Барви нашого слова. К., 1989.

ПРИКМЕТНИК

Прикметниками називаються слова, що вказують на ознаку предмета і змінюються за родами, числами і відмінками. Прикметники відповідають на питання *який? яка? яке? чий? чия? чие?*

Лексичне значення прикметника — це вираження ознаки предмета безпосередньо (*білий сніг, чисте повітря, високе дерево*) або через відношення до інших предметів (*срібні ложки — ложки з срібла*). В поняття ознаки входить багато значень. Ознака предмета може визначатися за кольором (*червона рута*), за розміром (*великий дім*), за матеріалом (*скляний посуд*), за приналежністю (*братів кашкет*), за сприйняттям на смак, дотик, нюх (*солодкий, м'який, пахучий*), за зовнішніми прикметами і внутрішніми властивостями (*білявий, стрункий, веселий, сумний*), за просторовими і часовими відношеннями (*далекий, близький, вчорашній, майбутній, ранній*). Завдяки цьому прикметники допомагають створити багату конкретно-чуттєву картину світу у мові.

Лексичне значення багатьох прикметників розширилось за рахунок переносних, додаткових значень, тому прикметник у художньому мовленні часто виконує функцію образного означення — епітета: *золота осінь, золоті слова, золота голова, золота людина, золота середина, золота година миру* тощо.

Морфологічні ознаки прикметника — це його рід, число, відмінок, група відмінювання. Прикметник змінюється за родами, числами, відмінками, і ці його форми залежать від форм іменника, з яким прикметник узгоджується: *голубе небо, голуба стрічка — голубого неба, голубої стрічки*.

Синтаксична роль прикметника виявляється в тому, що в реченні він буває здебільшого означенням, рідше — іменною частиною складеного присудка: *Попрощалось ясне сонце з чорною землею, виступає круглий місяць з сестрою зорею* (Т. Шевченко); *Я рідним*

полам вічно буду йти, не виймуть з мене сонця й доброти сльотаві дні, зимові холоднечі (Д. Павличко); *Дуб був гіллястий, міцний, поважний...* (О. Іваненко).

Розряди і форми прикметників

За лексичним значенням, морфологічними ознаками і особливостями словотворення прикметники поділяються на якісні, відносні і присвійні.

Якісні прикметники називають ознаки, які можуть виявлятися більшою або меншою мірою: *теплий — тепліший — найтепліший, солодкий — солодший — найсолодший*.

Відносні прикметники називають ознаки предмета за його відношенням до інших предметів, дій чи обставин: *кришталева чаша, рідна криниця, джерельна вода, вчорашній день, математичний журнал*.

Присвійні прикметники вказують на приналежність предмета людині (рідше тварині) і відповідають на питання *чий? чия? чие?*: *мамині пироги, сестрина хустка, Шевченкова поезія, заяча нірка*.

Слід пам'ятати, що оскільки прикметники широко вживаються у переносному значенні, то можливий їх перехід з одного розряду в інший. Визначити розряд таких прикметників можна лише в сполученні з іменником або ж і в ширшому контексті: *заячий хвіст* (чий?) *заяча шапка* (яка? — з чого?), *заяча душа* (яка?), *день як заячий хвіст* (фразеологізм, що означає «короткий»); *лебедина зграя, лебединий пух, лебедина пісня; вовче лігво, вовче хутро, вовчий апетит*.

Прикметники кожного розряду мають свої особливості. Найвиразнішою граматичною особливістю якісних прикметників є те, що вони передають різну міру вияву ознаки і тому мають ступені порівняння — вищий і найвищий: *добрий — добріший — найдобріший*. Вони можуть мати форми зменшеності, пестливості і збільшеності, згрубілості (*гарнесенький, чистісінький, здоровенний, грубезний*); утворювати короткі форми (*дрібен дощик, човен води повен*); антонімічні пари (*веселий — сумний; старий — молодий*); від них можуть утворюватись прислівники: *весело, добре, гарно*.

Вищий ступінь порівняння вказує, що ознака властива одному предмету більшою мірою, ніж іншому: *легкий, більший, мудріший*. Проста форма вищого ступеня твориться від основи прикметника за допомогою

суфіксів **-ш-**, **-іш-**: *молодший, крутіший, гостріший*. При цьому можливі випадання суфіксів **-к-**, **-ок-**, **-ек-** (*тонкий — тонший, широкий — ширший, далекий — дальший*) або чергування звуків [г], [з] з [ж]; [с] з [ш], [ш] з [ч]: *дорогий — дорож + ш = ий — дорожчий; вузький — вуж + ш = ий — вужчий; високий — вис + ш = ий — вищий — вищчий (вищій)*).

Складена форма вищого ступеня прикметника твориться за допомогою слів *більш, менш*: *більш підготовлений, менш потрібний*.

Найвищий ступінь порівняння вказує на найвищу міру вияву ознаки і має три форми: просту, складну і складену.

Проста форма утворюється додаванням до форми вищого ступеня прикметника префікса **най-**: *найдосконалиший*.

Складна форма найвищого ступеня утворюється наступним додаванням до простої префіксів **як-**, **що-**: *якнайдужчий, щонайкращий*.

Складена форма утворюється за допомогою прикметника *найбільш*: *найбільш вдалиий, найбільш потрібний*.

Зразком художнього використання форм найвищого ступеня порівняння якісних прикметників (і прислівників — *найгірніше, найдужче*) може бути поезія В. Симоненка:

Найогидніші очі порожні,
Найгірніше мовчить гроза,
Найнікчемніші дурні вельможні,
Найпідліша брехлива сльоза.

Найпрекрасніша мати щаслива,
Найсолодші кохані вуста,
Найчистіша душа незрадлива,
Найскладніша людина проста.

Але правди в брехні не розмішуй,
Не ганьби все підряд без пуття,
Бо на світі той наймудріший,
Хто найдужче любить життя.

Відносні прикметники не мають ступенів порівняння, зменшено-пестливих і згрубілих форм, антонімічних пар. Всі вони є похідними, утвореними переважно від іменників: *стіна — стінний, народ — народний, метал — металевий, наука — науковий*.

Присвійні прикметники мають свої особливості: утворюються тільки від іменників — назв істот (людей і тварин). Від власних назв та іменників, що означають родинні стосунки, присвійні прикметники утворюються за допомогою суфіксів **-ів(-їв)**, **-ин(-їн)**: *Іванів, Сергіїв*,

Настин, Миколин, Софійн, братів, сестрин, дядьків, тітчин. Від назв тварин присвійні прикметники утворюються за допомогою суфіксів *-ач-* (*-яч*), *-ин-* (*-їн*): *собачий, котячий, качиний, солов'їний, лисячий.* Окремі присвійні прикметники мають нульовий суфікс: *заячий, овечий, вовчий.*

Повні і короткі прикметники

Загальноживаними в сучасній українській мові є повні змінні форми прикметників: нестягнені форми чоловічого роду (*високий, гарний, веселий*) і стягнені форми жіночого і середнього роду однини та у називному відмінку множини (*висока, гарна, весела; високе, гарне, веселе; високі, гарні, веселі*).

Нестягнені форми жіночого і середнього роду можливі лише в називному та знахідному відмінках однини і множини: *добрая, вечірняя, синяя; добрее, вечернее, синее; добрії, вечірнії, синії.* Вживаються вони переважно в народній творчості, а також у поетичному мовленні для стилізації під народну пісню: *Ой у полі три криниченьки, Любив козак три дівчиноньки — Чорнявую та білявую, Третю руду та поганую* (нар. пісня); *У тебе воли все половії, У тебе плуги все золоті, У тебе двори все кедровії, У тебе столи все калиновії, На них скатерті все шовковії, На них тарелі все циновії* (щедрівка); *Видно шляхи полтавської і славну Полтаву* (І. Котляревський); *Ні, мамо, не можна нелюба любить. Нещасная доля із нелюбом жить* (Є. Гребінка); *Літа мої молодії марно пропадають... Плачте ж, очі, плачте ж, карі, Поки не заснули, Голосніше, жалібніше, Щоб вітри почули, Щоб понесли, буйнесенькі, за синєє море Чорнявому, зрадливому На лютее горе! Зоре моя вечірняя...* (Т. Шевченко); *Стоїть гора високая...* (Л. Глібов); *Чорнії брови, карії очі...* (К. Думитрашко); *Ніч яка місячна, зоряна, ясна* (М. Старицький).

Незначна кількість прикметників паралельно до загальноживаної повної форми має коротку (незмінну) форму: *винен, певен, варт, потрібен, годен, ладен, повен, здоров, рад, славен, ясен, срібен, дрібен, зелен, красен* та ін. Вони зустрічаються переважно у фольклорі, використовуються у народному мовленні, в художньому стилі, в основному у поезії для створення народнопісенного колориту, наприклад: *Один товариш — ясне сонечко, Другий товариш — та місяченько, Третій това-*

рини — та **дрібен** дощик (колядка); **Не рад** явір хилитися, вода корінь мие! **Не рад** козак журитися, так **сирденько** ние! (укр. нар. пісня); Там, де **синь** Дунай, Там, де **зелен** гай, А вже **серця** мого **трудного**, Мамо, **не займай** (А. Малишко); Ой чи то я **Леда**, ой чи то я **Лада**, Аж на мене **біл** лебедик з **небесонька** пада... Аж на мене **чорен** лебідь з **хмаровища** пада. **Матусечко** рід-песочка, **Не люб** мені **сивесечка** (І. Драч); **Вплива** на **сині** ріки **ясен** **вечір** іздаля. **Ходить** пісня берегами, **Ходить** селами й містами, в **золот** бубон б'є (М. Рильський).

Відмінювання і особливості правопису відмінкових закінчень прикметників

Залежно від кінцевого приголосного основи прикметники бувають двох груп: твердої і м'якої.

До твердої групи належать прикметники, основа яких закінчується на твердий приголосний. Вони мають у називному відмінку однини закінчення **-ий, -а, -є**: **червоний, червона, червоне**. Сюди належать і всі присвійні прикметники: **братів, сестрин, Марійн**.

До м'якої групи належать прикметники, основа яких закінчується на м'який приголосний: **синій, синя, сине; вечірній, вечірня, вечірне; безкрай, безкрая, безкрає**. Таких прикметників небагато.

Прикметники і твердої, і м'якої груп мають однакову систему закінчень.

Тверда група

Однина

Множина

Чоловічий рід

Жіночий рід

Середній рід

Н. висок**ий**

висок**-а**

висок**-е**

висок**-і**

Р. висок**-ого**

висок**-ої**

висок**-ого**

висок**-их**

Д. висок**-ому**

висок**-ій**

висок**-ому**

висок**-им**

З. висок**-ий, -ого**

висок**-у**

висок**-е**

висок**-і, -их**

О. висок**-им**

висок**-ою**

висок**-им**

висок**-ими**

М. (на) висок**-ому, -ім**

(на) висок**-ій**

(на) висок**-ому, -ім**

(на) висок**-их**

М'яка група

Н. син**-ій**

син**-я**

син**-є**

син**-і**

Р. син**-ого**

син**-ої**

син**-ого**

син**-их**

Д. син**-ому**

син**-ій**

син**-ому**

син**-ім**

З. син**-ій, -ого**

син**-ю**

син**-є**

син**-і, -іх**

О. син**-ім**

син**-ою**

син**-ім**

син**-ими**

М. (на) син**-ому, -ім**

(на) син**-ій**

(на) син**-ому, -ім**

(на) син**-их**

Слід звернути увагу на те, що закінчення твердої і м'якої груп розрізняються голосними звуками: для твердої групи характерний голосний звук *и* (*червоний*), для м'якої — голосний *і* (*житній*). М'якість приголосної основи передається м'яким знаком (*синього*) та голосним *і* (*синім*).

В орудному відмінку однини прикметники твердої і м'якої груп мають лише закінчення *-ою*: *вечірньою тишею, пізньою вишнею, свіжою їжею, ранньою грушею*.

Схема морфологічного аналізу прикметника

1. Початкова форма, на яке питання відповідає.
2. Лексичне значення — розряд за значенням: якісний, відносний чи присвійний (або перехідний з одного розряду в інший).
3. Форма прикметника: повна чи коротка.
4. Для якісних прикметників — ступінь порівняння (звичайний, вищий, найвищий).
5. Тип відмінювання: тверда або м'яка група.
6. Граматичні ознаки: рід, число, відмінок (визначається за граматичними ознаками того іменника, який пояснюють).
7. Спосіб творення, якщо слово похідне. Особливості правопису.
8. Синтаксична роль у реченні.

Контрольне завдання

Виконайте морфологічний аналіз прикметників у поданих реченнях:

Легкі тепловії лоскочуть покрите бронзовою смагою лице, й фіалкові васильки кивають тобі з узбіччя шляху як давньому знайомому, і перепели в нескошених житах ніби запрошують до степових криниць (І. Цюпа); У ті вранішні години море було особливо ласкавим і ніжним (Ю. Збанацький); Плаче тепер білим снігом мамина вишня в саду (Д. Луценко); Добре, що маємо силу рідного отчого краю (А. Малишко).

Зразок: *Легкі* — прикметник, початкова форма *легкий*, відповідає на питання *який?* Якісний, називає ознаку за вагою, має повну форму, звичайний ступінь, тверду групу відмінювання. Рід — чоловічий, число — множина. Називний відмінок. В реченні виконує роль узгодженого означення.

ЧИСЛІВНИК

Числівниками називаються слова, що вказують на кількість предметів або їх порядок при лічбі і відповідають на питання *скільки? котрий?*

Відповідно за значенням числівники поділяються на кількісні і порядкові.

Кількісні числівники називають кількість предметів і відповідають на питання *скільки?* До них належать: власне кількісні (*два, п'ять, десять, сто*); дробові (*дві третіх, дев'ять десятих*); збірні (*семеро, двадцяттеро*); неозначено-кількісні (*кілька, декілька, кількасот, безліч, багато, мало*).

Кількісні числівники змінюються за відмінками, але не мають роду і числа, крім числівників *один (одна, одно, -е), одні; два, дві; обидва, обидві; півтора, півтори*.

Кількісні числівники можуть виступати у ролі різних членів речення: *Два на два — чотири* (підмет, додаток, іменна частина присудка). Сполучаючись з іменником, вони входять разом з ним до складу підмета, додатка, означення, обставини: *Покладем стоги в чотири роги* (як? — обставина способу дії); *Будете орати трьома плугами, шістьма волами... будуть конопельки у три рядочки; Ой у нашої господиненьки Стоять убори на три комори. На ній поясок за п'ять червінців, за п'ять червінців, за сороківців* (колядка).

Порядкові числівники називають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання *котрий?: перший, п'ятий, п'ятнадцятий, сотий* і т. д.

Порядкові числівники змінюються за родами, числами і відмінками як прикметники. В реченні вони виконують роль означень: *Перший подарунок — тонкий серпанок, Другий подарунок — лисяча шуба, Третій подарунок — шовковий пояс* (щедрівка).

За будовою числівники поділяються на прості, складні і складені.

Простими є числівники, що мають один корінь. Це уснашковані українською мовою з давньоруської назви чисел першого десятка (*один — десять*); числівники *гірок, сто, тисяча*; збірні числівники *двоє — десятеро*; неозначено-кількісні *багато, кілька, декілька*; запозичені з французької мови *мільйон, мільярд*.

Складними називаються числівники, які в одному слові об'єднують два корені. Це назви чисел другого десятка (*одинадцять — дев'ятнадцять*); назви десятків (*двадцять — дев'яносто*, крім *сорока*); назви сотень

(двісті — дев'ятсот); збірні (одинадцятро — двадцятро); дробові (півтора, півторасти); неозначено-кількісні (кількадесят, кільканадцять, кількасот).

Складеними називаються числівники, що складаються з двох і більше простих чи складних числівників: *сто двадцять п'ять*.

Оскільки числівники вже новоствореними словами поповнюються, то нові числові значення — і малі, і великі — передаються складеними числівниками та словами типу *безліч, багато, сила, маса, безкінечність* тощо.

Відмінювання і правопис числівників

1. Готуючись до відповіді на дане питання, треба пригадати типи відмінювання числівників і підготувати зразки.

Перший тип — це відмінювання числівника *один* за родами, числами, відмінками як займенника *той*. Тут бажано відзначити наявність паралельних форм: *одно (одне), (на) одному (однім), однієї (одної), однією (одною)*.

Другий тип відмінювання становлять числівники *два, три, чотири, багато, кілька*, а також всі збірні. Треба пам'ятати, що в орудному відмінку вживається форма *трьома*, але *чотирма, багатьма* і *багатьома*.

Третій тип — це відмінювання числівників *п'ять — двадцять, тридцять — вісімдесят, кільканадцять, кількадесят*.

Тут є кілька прикмет:

1) В усіх відмінках, крім називного, допускаються паралельні форми:

Н. <i>п'ять</i>		<i>п'ятдесят</i>	
Р. <i>п'яти,</i>	<i>п'ятьох</i>	<i>п'ятдесяти,</i>	<i>п'ятдесятьох</i>
Д. <i>п'яти,</i>	<i>п'ятьом</i>	<i>п'ятдесяти,</i>	<i>п'ятдесятьом</i>
З. <i>п'ять,</i>	<i>п'ятьох</i>	<i>п'ятдесят,</i>	<i>п'ятдесятьох</i>
О. <i>п'ятьма,</i>	<i>п'ятьома</i>	<i>п'ятдесятьма,</i>	<i>п'ятдесятьома</i>
М. <i>(на) п'яти,</i>	<i>(на) п'ятьох</i>	<i>(на) п'ятдесяти,</i>	<i>(на) п'ятдесятьох</i>

2) У назвах десятків в українській мові змінюється лише друга частина (*п'ятдесятьох, шістдесятьох, сімдесятьох, вісімдесятьох*) на відміну від російської мови, де змінюються обидві частини (*пятидесяти, шестидесяти, семидесяти, восьмидесяти*).

3) В числівниках *шість, сім, вісім* при відмінюванні відбувається чергування голосного і з *е, о*: *шести, семи, восьми*.

4) В числівниках *п'ятдесят, п'ятсот* в українській мові не зберігається м'який знак, що є у слові *п'ять*. Тим більше, не може його бути після першої частини у числівниках *шістдесят, сімдесят, вісімдесят, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот* (хоча в усному мовленні й трапляється м'яка вимова першої частини числівника під впливом російської мови — *п'ятьдесят*).

Б) У числівниках *одинадцять, чотирнадцять* наголошується середня частина, а не перша, як у російській мові.

Четвертий тип — це відмінювання числівників *сорок, дев'яносто, сто*, які в усіх непрямих відмінках мають закінчення **-а**.

П'ятий тип відмінювання становлять складні числівники, що є назвами сотень: *двісті — дев'ятсот*. У них відмінюються обидві частини слова: *п'ятисам, семисам, дев'ятисам*. В орудному відмінку можливі паралельні форми: *п'ятьмастами і п'ятьомастами, шістьмастами і шістьомастами, сьомастами і сімомастами, вісьмастами і вісьмомастами, дев'ятьмастами і дев'ятьомастами*.

Шостий тип відмінювання становлять числівники *міль, тисяча, мільйон, мільярд*. Вони відмінюються як іменники.

2. У складених кількісних числівниках змінюються всі складові частини, у порядкових — тільки останнє слово:

П. *сто двадцять п'ять*   *сто двадцять п'ятий*

Р. *ста двадцяти п'яти*   *сто двадцять п'ятого* і т. д.

У дробових числівниках перша частина змінюється як кількісний числівник, а друга — як порядковий.

Схема морфологічного аналізу числівника

1. Початкова форма, на яке питання відповідає.
2. Розряд за значенням: кількісний (дробовий, збірний) чи порядковий.
3. Група за будовою: простий, складний чи складений.
4. Граматичні ознаки: рід і число, якщо є — відмінок.
5. Спосіб творення, якщо слово похідне. Правопис.
6. Синтаксична роль у реченні, зв'язок з іменниками.

Контрольні завдання

1. Опрацюйте тему «Зв'язок числівників з іменниками за посібником І. П. Ющука «Практикум з правопису української мови» (К., 1979).

2. Виконайте морфологічний аналіз числівників у наведених реченнях:

- 1) Один у другого питає:
Нащо нас мати привела?
Чи для добра? Чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм?
І не дознавшись умираєм,
А покидаємо діла... (Т. Шевченко)

2) *Мені тринадцятий минало; Одна, одна, як сирота,
На чужині, гине; За перший раз, як за той рік, Будеш
ти такою; А за другий — серед степу Тупне кінь ногою;
А дівчина посадила три явори в полі; І четвертий рік
минає Тихенько, поволі, І четверту починаю книжечку
в неволі; Думи мої! Літа мої, Тяжкії три літа. До кого
ви прихилитесь, Мої злії діти? Не хиліться ні до кого,
Ляжте дома спати... А я піду четвертий год Новий зу-
стрічати (Т. Шевченко).*

Зразок: *Один* — числівник, відповідає на питання *скільки?* Розряд: числівник кількісний. За будовою простий. Має чоловічий рід, називний відмінок однини. Входить у склад підмета.

ЗАЙМЕННИК

Займенниками називаються слова, які вказують на предмети, ознаки, кількість, але не називають їх. Займенники набувають свого конкретного лексичного значення тільки у тексті, коли ми співвідносимо їх з певними іменниками, прикметниками, числівниками. Співвідносячись з ними, займенники пов'язують мовлення в єдиний ланцюжок тексту, наприклад: *У нього очі наче волошки в житі. А над ними з-під драного картузика волосся — білявими житніми колосками. Це — Пилипко. А ще сорочечка, штанці на ньому із семірки, полатані-полатані. Бо — бідняки. І хата ген за тином розваленим така ж полатана і вбога. А за нею до левади — клаптик городу — курці ступити ніде...* (А. Голловко).

Використовуючи займенники, можна уникнути повто-

одних і тих же слів. При цьому слід стежити за тим, щоб займенник узгоджувався з тим іменником чи прикметником, замість якого вживається.

Розряди займенників

За лексичним значенням і морфологічними ознаками займенники поділяються на дев'ять розрядів:

1. Особові займенники вказують на осіб, інші істоти, предмети, явища, поняття: *я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони*.

2. Зворотний займенник *себе* вказує на того, хто виконує дію.

3. Присвійні займенники вказують на приналежність предмета першій особі: *мій, твій, наш, ваш, їхній, її*.

4. Вказівні займенники вказують на предмет (*цей, сей, той*), ознаку (*такий*), кількість (*стільки*).

5. Означальні займенники вказують на узагальнену ознаку: *всякий, весь, кожний, інший, сам, такий*.

6. Питальні займенники містять у собі запитання про особу (*хто?*), предмет (*що?*), ознаку (*який? чий?*), кількість (*скільки?*). Це питання до іменних частин мови.

7. Відносні займенники виконують роль сполучних слів для приєднання підрядних речень до головних, вказують на «відношення» підрядних речень до головних. Це ті ж питальні, але без питання: *Слава тим, хто прагне волі, Хто весь вік живе в борні, В кого в серці вічні болі І душа горить в огні* (М. Рильський).

8. Неозначені займенники вказують на неозначені особи, предмети, якості, кількості, утворюються від питальних додаванням часток *-будь, -небудь, казна-, хтозна-, аби-, де-, -сь: будь-хто, що-небудь, казна-скільки, хтозна-чий, дехто, щось, аби який*. З частками *будь-, небудь-, казна-, хтозна-* займенники пишуться через дефіс, а з частками *аби-, де-, -сь* — разом.

9. Заперечні займенники утворюються від питальних за допомогою частки *ні* і пишуться з нею разом: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий*.

Якщо між часткою і займенником є прийменник, то такі неозначені і заперечні займенники пишуться окремо: *будь з ким, ні до кого, аби у кого, ні про що, ні від кого, казна з ким, хтозна до якого*.

Заміняючи іменники, прикметники, числівники, займенники виконують у реченні ту ж синтаксичну роль, що й замінені ними слова:

Не вір мені (додаток), бо я (підмет) *брехать не вмію*

Не жди мене (додаток), бо я (підмет) *і так прийду*

Я принесу тобі (додаток) *свою* (означення) *надію*,

А подарую смуток і біду (В. Симоненко).

Займенники мають розгалужену систему відмінювання, тому що співвідносні зі словами кількох частин мови — іменників, прикметників, числівників.

Зворотний займенник не має форми називного відмінка, бо не називає діяча, а звертає його увагу на нього ж.

Для особових, питальних, відносних *хто, що* і похідних від них неозначених і заперечних характерним суплетивізм, тобто заміна основи: *я — мене, ми — нас, він — його, вона — її, вони — їх, ти — тебе, ви — вас, хто — кого, що — чого*. Вони становлять окремий тип відмінювання.

Присвійні, вказівні, означальні, а також неозначені і заперечні займенники (крім тих, що відмінюються з типом особових) відмінюються як прикметники, бо вони співвідносні з прикметниками.

Питально-відносний займенник *скільки* і вказівний *стільки* відмінюються як числівники.

Слід звернути увагу на розмежування паралельних форм займенників 3-ї особи у родовому і знахідному відмінках — без прийменника і з прийменником:

Р. (немає) *його*, але (прийшли) *до нього*

(немає) *її*, але (прийшли) *до неї*

(немає) *їх*, але (прийшли) *до них*.

Частка *ні* з заперечними займенниками пишеться разом. Частка *не* з займенниками пишеться окремо, з винятком *неабихто, неабищо, неабиякий*.

Схема морфологічного аналізу займенника

1. Початкова форма, на яке питання відповідає.
2. Розряд за значенням: особовий, зворотний, присвійний, вказівний, означальний, питальний, відносний, неозначений, заперечний.
3. Граматичні ознаки: рід, число, відмінок. Особливості відмінювання.
4. Спосіб творення, якщо слово похідне.
5. Синтаксична роль у реченні.

Контрольне завдання

Виконайте морфологічний аналіз займенників у таких прикладах:

1. Нащо мені сиротою
На сім світі жити?
Свої люде — як чужії,
Ні з ким говорити:
Нема кому розпитати,
Чого плачуть очі;
Нема кому розказати,
Чого серце хоче;
Ніхто його не питає.

Катерино, серце мое!
Лишенько з тобою!
Де ти в світі подінешся
З малим сиротою?
Хто питає, привітає
Без милого в світі? (Т. Шевченко)

2. *Не хвали сам себе, нехай тебе інші похвалять;
Умілому всяка робота легка; Яка совість — така й честь;
Хто не додержує слова — той себе зневажає* (нар. творч.

Зразок: *Мені* — початкова форма *я*, відповідає на питання *хто?* Розряд особовий. Роду не має, число однина, відмінок давальний. У реченні виконує роль

ДІЄСЛОВО

Дієслово — частина мови, яка називає дію або стан предмета і відповідає на питання *що робить предмет? що з ним робиться?*

Лексичне значення дієслова «дія, стан» дуже широке: об'єктивна фізична дія (малювати, писати), стан особи чи предмета (лежати, спати), переміщення (ходити, бігати), ставлення (поважати, зневажати), зміни (старіти, худнути) і под.

Дієслівні форми

1. Морфологічні особливості дієслова виявляються в тому, що воно має п'ять основних форм:

1. Неозначена форма дієслова (інфінітив). Це така незмінювана форма дієслова, яка, називаючи дію або стан, не вказує на час, особу, рід, число, відпо-

відає на питання *що робити? що зробити?*, має інфінітивний суфікс *-ти(-ть)*. Інфінітиву властиві такі граматичні ознаки, як перехідність (*будувати*) і неперехідність (*іти*), вид (доконаний або недоконаний — *писати, написати*). У реченні інфінітив може виступати у функції будь-якого члена речення: *Тяжко-важко в світі жити сироті без роду* (Т. Шевченко); *Жити — Вітчизні служити; Бажання вчитись все зростало* (з усн. мови).

2. Особові форми. Їх краще назвати способами, бо тут ідеться про способи (дійсний, умовний і наказовий), про теперішній, майбутній і минулий час дійсного способу, про особові форми у теперішньому і майбутньому часі дійсного способу та у наказовому способі і про родові форми у минулому часі і умовному способі.

Основною і спільною їх ознакою є змінюваність за числом і особою або за числом і родом.

3. Безособові дієслова. Безособові форми на *-но, -то*. Такі дієслова називають дію або стан, що проходять незалежно від особи (без особи). Тому вони не поєднуються з підметом, мають тільки одну форму, не змінюються. Безособові дієслова можуть означати:

1) явища природи (*світає, розвидняється, смеркає, підмерзає, замело, занесло, хурделить, вечоріє, задощило*);

2) фізичний або психічний стан людини (*нудить, морозить, гнітить, кортить, не віриться, бачиться, примарилось, не сидиться, не хочеться*);

3) випадковість (*щастить, повезло, не везе, таланить, удалося*);

4) буттєвість (*минулося, не стало, було, не було, немає*).

Безособові дієслова виступають головним членом у односкладних реченнях, і такі речення називаються безособовими: *Добре там живеться, де гуртом сіється і ореється* (нар. творчість); *Краю плавням не було* (М. Коцюбинський); *Пахло полином. І тишею, спокоєм віяли звідусіль* (А. Головка); *Тепер тобі одразу полегшає; Задощило, і фільмування довелося припинити; Мело, крутило, скаженіло, огортаючи присмерками весь край* (О. Гончар).

Безособові форми на *-но, -то* вказують на уже виконану невідомою чи неназваною особою дію, тому утворюються від пасивних дієприкметників минулого часу і, як і безособові дієслова, є головним членом у односкладних безособових реченнях:

Ой у полі жито копитами збито,
Під білою березою козаченька вбито.
Ой убито-вбито, затягнуто в жито,
Червоною китайкою личенько покрито (нар. пісня).

Уже мене пошарпано, всі квітоньки загарбано,
Всі квітоньки-зірниченьки геть вирвано з пшениченьки.
(Л. Українка)

Проса покошено. Спустило тихе поле.
Холодні дні з високою блакиттю.
Не повернуть минулого ніколи.
Воно пройшло — і вже здається миттю! (М. Рильський)

4. Дієприкметник — це змінна дієслівна форма, яка називає ознаку предмета за дією: *вишитий рушник, намальована картина, освітлена вулиця, блимаючий вогник, плутані стежки, недочитана книга, любляча дружина, кохана дівчина, підготовлена відповідь*.

Дієприкметники поєднують у собі ознаки дієслів і прикметників.

До прикметникових ознак дієприкметників належать питання *який? яка? яке? які?*; відмінювання за родами, числами й відмінками; закінчення такі, як у прикметників; відмінювання дієприкметників як прикметників твердої групи;

синтаксичні функції такі, як і у прикметників — роль узгодженого означення, іменної частини присудка.

Дієприкметник разом із залежними від нього словами називається дієприкметниковим зворотом: *Оповитий рожевим туманом, далекий острів немов зрушив з місця й поплив у морі мінливого сяйва* (О. Донченко).

До дієслівних ознак дієприкметника належать: названа дія: *вишитий — вишити; намальована — намалювати*;

дієслівний вид (доконаний або недоконаний): *загублена доля* (від *загубити* — доконаний вид), *згасаючий день* (від *згасати* — недоконаний вид);

активні (від неперехідних дієслів) і пасивні (від перехідних дієслів) дієприкметники: *лежачий камінь* (*лежати* — неперехідне дієслово), *сплячне дерево* (*спляти* — перехідне дієслово).

Активні дієприкметники називають ознаку особи чи предмета, зумовлену його ж дією: *В зів'ялих листочках хто може вгадати красу всю зеленого гаю* (І. Франко); *Коли весною зацвіте трава в палаючих серпанках, в степ на курган крутий іде старенька зморена журавка* (Д. Луценко).

Активні дієприкметники бувають доконаного і недоконаного виду. Активні дієприкметники недоконаного виду творяться від основи теперішнього часу (3-ої особи множини) за допомогою суфіксів **-уч-(-юч-)** для I дієвідміни і **-ач-(-яч-)** для II дієвідміни: *ідуть — ідучий, ревуть — ревучий, бажають — бажаючий, стоять — стоячий, лежать — лежачий, терплять — терплячий*.

Активні дієприкметники доконаного виду творяться від основи інфінітива додаванням суфікса **-л-**: *замерзнути — замерзлий, досягнути — досягний*.

Пасивні дієприкметники називають ознаку особи чи предмета, зумовлену дією іншої особи чи предмета: *Не цвіти ж, мій цвіте новий, нерозвигий цвіте, зов'янь тихо, поки твоє серце не розбите* (Т. Шевченко); *Не порушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою* (М. Коцюбинський); *Струмує теплий дим по коліях розмитих, дощами добрими наповних доріг* (М. Рильський).

Пасивні дієприкметники минулого часу утворюються від основи інфінітива перехідних дієслів за допомогою суфікса **-н-** (якщо основа закінчується на **-а-**): *надумати — надуманий, зрубати — зрубаний*.

В інших випадках (основа на приголосний та **-и-, -і-(-ї-)**) утворюються пасивні дієприкметники за допомогою суфіксів **-ен-(-єн-)**: *привезти — привезений*.

Від однокладових дієслівних основ пасивні дієприкметники утворюються здебільшого з суфіксом **-т-**: *бити — битий, мити — митий, дути — дутий, жати — жатий*.

Пасивні дієприкметники теперішнього часу вживаються дуже рідко в українській мові (*любимий, проходимий*). В російській мові такі дієприкметники дуже поширені. Українською мовою їх слід передавати описово: «атакуемый» — *той, що підлягає атаці, або той, якого атакують*, «привозимый» — *той, якого привозять*.

Слід пам'ятати, що у суфіксах пасивних дієприкметників пишеться тільки **-е-**, а не **-и-**: *підсинити — підсинений, заплатити — заплачений, закінчити — закінчений, погасити — погашений*.

5. Дієприслівник — це незмінювана дієслівна форма, яка, пояснюючи головне дієслово, називає додаткову дію і відповідає на питання *що роблячи? що зробивши?*: *Над сріблом води лісової, знімаючись, щиглик дзвенів* (М. Рильський); *Погулявши коло бджіл і найвшись огіркових пуп'янків, натрапив я на моркву* (О. Довженко).

Дієприслівник поєднує ознаки дієслова і прислівни-

ка. До дієслівних ознак дієприслівника належить вид і доконаний: *вмившись, принісши*; недоконаний: *вмиваючись, приносячи*) і перехідність і, отже, здатність керувати залежними словами (*вітаючи товаришів, підготувавши відповідь*); дієприслівник може, як і дієслово, поєднуватися прислівником (*добре відпочити — добре відпочиваючи, добре відпочивши; сумно посміхатися — сумно посміхаючись, сумно посміхнувшись*).

Дієприслівник із залежними від нього словами формує дієприслівниковий зворот. Весь зворот є одним членом речення — обставиною: *На яблуні переливчасто заспівала іволга і, війнувши яскравим пір'ям, перелетіла на друге дерево* (М. Стельмах); *На переправі стали прикордонники, перевіряючи документи бійців і окремих команд...* (О. Гончар).

До прислівникових ознак дієприслівника належить його незмінність, синтаксична роль обставини і те, що вони пов'язуються з основним дієсловом синтаксичним зв'язком прилягання.

Втрачаючи в реченні здатність керувати залежним словом, дієприслівники можуть переходити у прислівники: *Співають ідучи дівчата* (Т. Шевченко).

Дієприслівники недоконаного виду творяться від форми теперішнього часу за допомогою суфіксів *-учи(-ючи)* для I дієвідміни і *-ачи(-ячи)* для II дієвідміни: *беруть — беручи, співають — співаючи, лежать — лежачи, стоять — стоячи*.

Дієприслівники доконаного виду творяться від форми минулого часу доконаного виду додаванням суфікса *-ши*: *подумав — подумавши, приніс — принісши*.

II. Дієслова мають специфічні, тільки їм властиві граматичні ознаки перехідності (неперехідності), виду, способу, часу, стану.

Перехідні дієслова називають дію, яка переходить або спрямована на предмет. При перехідних словах стоїть прямий додаток, виражений іменником або займенником у знахідному чи родовому відмінках без прийменника: *Я честь віддам титану Прометею, що не робив своїх людей рабами* (Л. Українка); *Піднялися крила сонних вітряків, і черешню білу вітер розбудив* (М. Рильський).

Неперехідні дієслова називають дію, що не переходить на предмет, тому при них немає додатка: *Уже пшениці зацвіли сади — і сніг пахучий падає на воду* (М. Рильський).

До неперехідних належать усі дієслова з часткою *-ся*.

Види дієслова і творення видових форм

Вид дієслова вказує на відношення названої ним дії до її внутрішньої межі, на її завершеність чи незавершеність.

Дієслова доконаного виду означають дію, яка завершилась у минулому або обов'язково відбудеться у майбутньому. Вони можуть вказувати на початок дії (*заспівати*), тривалість (*подумати*), раптовість (*стукнути*), багаторазовість (*попоходити*), результативність (*збудувати*).

Дієслова доконаного виду мають форми минулого і майбутнього часу.

Дієслова недоконаного виду означають незавершену дію і можуть додатково вказувати на повторюваність (*примовляти*), протяжність (*іти*), необмеженість (*ходити*). Дієслова недоконаного виду мають форми теперішнього, минулого і майбутнього часів.

Більшість дієслів недоконаного виду утворюють парні форми доконаного виду.

Форми одного виду дієслова утворюються від форм іншого виду цього ж дієслова за допомогою таких засобів:

додавання і відкидання префіксів: *питати* — *спитати*, *в'янути* — *зів'янути*, *малювати* — *намалювати*, *читати* — *прочитати*, *чути* — *почути*, *брати* — *забрати*;

зміни, появи або відкидання суфіксів: *кінчати* — *кінчити*, *звільняти* — *звільнити*, *заробляти* — *заробити*, *стукати* — *стукнути*, *трусити* — *трусонутти*, *впливати* — *вплинути*, *лягати* — *лягти*, *носити* — *нести*, *зберігати* — *зберегти*;

зміни наголосу: *скликати* — *склика́ти*, *виносити* — *вино́сити*, *виходити* — *вихо́дити*;

іншої (суплетивної) основи: *брати* — *взяти*, *ловити* — *впіймати*, *шукати* — *знайти*.

Дієвідмінювання і правопис дієслів

Систему дієвідмінювання мають лише способів форми дієслів. Спосіб дієслова виражає відношення дії до дійсності. Дієслова бувають дійсного, умовного і наказового способів.

Дійсний спосіб означає, що дія відбувається, відбудеться або відбулася і цей спосіб має відповідно теперішній та майбутній (форми числа і особи: *пишу*,

пишеш, пише, пишемо, пишете), а також минулий час (форми числа і роду: *ходив, ходило, ходила, ходили*).

Характер закінчень і правопис голосних **-е (-є)**, **-и (-ї)** у закінченнях дієслів залежить від того, до якої дієвідміни належить дієслово.

У дієсловах I дієвідміни у 2-й і 3-й особі однини та 1-й і 2-й особі множини пишеться **-е (-є)**, у дієсловах II дієвідміни у цих же особових формах відповідно пишеться **-и (-ї)**:

Однина

I дієвідміна	II дієвідміна
Особа	
1 <i>іду, співаю</i>	<i>вчу, стою</i>
2 <i>ідеш, співаєш</i>	<i>вчиш, стоїш</i>
3 <i>іде, співає</i>	<i>вчить, стоїть</i>

Множина

1 <i>ідемо, співаємо</i>	<i>вчимо, стоїмо</i>
2 <i>ідете, співаєте</i>	<i>вчите, стоїте</i>
3 <i>ідуть, співають</i>	<i>вчать, стоять</i>

Дієслова у 3-ій особі однини і множини закінчуються на м'який приголосний і відповідно пишеться м'який знак: *вчить, ідуть, стоять*. Помилка може виникнути через подібність форми до відповідних у російській мові: *учит, идут, стоят*.

При дієвідмінюванні в основах дієслів відбуваються чергування:

<i>стерегти — стережу</i>	<i>ходити — ходжу</i>
<i>клекотіти — клекочу</i>	<i>сидіти — сиджу</i>
<i>колихати — колишу</i>	<i>любити — люблю</i>
<i>сказати — скажу</i>	<i>робити — роблю</i>
<i>їздити — їжджу</i>	<i>терпіти — терплю</i>
<i>пекти — печу</i>	<i>крутити — кручу</i>
<i>возити — вожу</i>	

Дієслова з часткою **не** пишуться окремо, крім тих, що без **не** не вживаються: *не думав, не хочу, не прийшли б, не йди, не може читати, не зробивши, не сказано, але ненавидіти, непритомніти, непокоїти, нехтувати, неволити, нездужати (хворіти)*.

Дієслова, що вказують на неповноту дії, вживаються з префіксом **недо-**: *недобачати, недочувати* (погано бачити, чути), *недолюблювати, недооцінювати*. Їх слід відрізнити від тих, що мають префікс **до-** і перед ним

заперечну частку *не*: *не дослухатись до людей (не прислуховуватися), не дочути до кінця, недоїдати (голодувати) і не доїдати страву.*

Дієприкметники з часткою *не* пишуться і разом, і окремо, як і прикметники. Але якщо при дієприкметнику є пояснюоче слово, то з часткою *не* він пишеться тільки окремо: *ніким не співані пісні, нічим не стривожена душа.*

Схема морфологічного аналізу дієслова

1. Початкова форма, на яке питання відповідає.
2. Дієслівна форма: інфінітив, особова форма, родова, безособові дієслова, дієслова на *-но, -то*, дієприкметник, дієприслівник.
3. Перехідне чи неперехідне.
4. Вид: доконаний, недоконаний.
5. Спосіб: дійсний, умовний, наказовий.
6. Час: теперішній, минулий, майбутній (проста, складна чи складена форми).
7. Якщо теперішній чи майбутній час, то треба визначити особу і число: 1-а, 2-а, 3-тя особа однини чи множини.
8. Якщо минулий час, умовний спосіб, то треба визначити рід в однині.
9. Дієвідміна: I, II.
10. Якщо дієприкметник, то назвати такі граматичні ознаки: активний чи пасивний, час, вид, рід, число, відмінок.
11. Якщо дієприслівник, то назвати такі граматичні ознаки: час, вид.
12. Особливості творення.
13. Правопис.
14. Синтаксична роль у реченні.

Контрольні завдання

1. Виконайте морфологічний аналіз дієслів у таких прикладах:

Праця чоловіка годує, а лень марнує; Менше обіцяй — більше роби; Всіх би перегнати, та бігти боюся; Правда кривду переважить; Шануй людей — і тебе шануватимуть; З другом говори ввічливо: від грубого слова близький стає чужим; По роботі майстра пізнають (нар. творчість); Співаючи про хмари кучеряві, не забувай, поете, про народ! Десь над Дінцем в розірваній шинелі

в захитівкою йде молодість моя (В. Сосюра); О земле українських нив, Стократ потоптана військами, Полита рабськими сльозами, Повита в темряву і гнів, Про тебе повістю сумною Не раз озветься ще струна, Але, нав'язна трозою, Горить, як світоч, над тобою Зоря майбутнього ясна! Хай іншим тихі пристані й причали у снах вишжаються,— а Ви ніде легкого не шукайте спокою; Хіба забулось, що за грати нас ворог спільний посилав, що Чернишевському, як брату, Шевченко руку подавав (М. Рильський); Степ і степ, а над ним неосяжний простір неба, сповнений жайворонкового співу (А. Шиян); А навкруги вся ніч переповнена розміреним шумом хліба (О. Гончар); Ходить рідна мелодія, в юності знавана мені (А. Малишко).

2. Для глибшого розуміння теми і ширшого ознайомлення з дієслівним матеріалом використайте роботу П. М. Русанівського «Дієслово — рух, дія, образ» (К., 1979).

ПРИСЛІВНИК

Прислівником називається незмінна самостійна частина мови, яка характеризує дію, стан чи ознаку предмета.

За значенням і роллю в реченні прислівники поділяються на означальні і обставинні.

Означальні прислівники поділяються на якісно-означальні, кількісно-означальні і спосіб дії.

До якісно-означальних належать прислівники на *-о, -е*, що походять від прикметників і вказують на якість ознаки, дії, відповідають на питання *як?* (*гарно, погано, добре, весело, сумно, міцно*), наприклад: *Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах...* (М. Коцюбинський).

До кількісно-означальних належать прислівники, що характеризують дію, стан чи ознаку з боку кількості і міри вияву. Вони відповідають на питання *скільки? як багато? якою мірою?*: *мало працює, багато думає, двічі приходив, дуже гарний, трохи сумний, надзвичайно уважний*.

Прислівники способу дії показують, яким способом відбувається дія чи виявляється ознака, відповідають на питання *як? яким способом?*: *працювати гуртом, читати вголос, іти назирці*.

Обставинні прислівники називають різні обставини дії і поділяються на групи:

1) Прислівники місця вказують на місце або напрямок дії, відповідають на питання *де? куди? звідки? тут, там, зверху, знизу, навколо, вліво, вправо, сюди*.

2) Прислівники часу означають час дії, відповідають на питання *коли? доки? відколи? з якого часу? по який час?: сьогодні, завтра, зараз, учора, вранці, давно, завжди, здавна*.

3) Прислівники причини називають причину дії, відповідають на питання *чому? через що? з якої причини?: спересердя, зозла, згарячу*.

4) Прислівники мети вказують на мету дії, відповідають на питання *з якою метою? для чого?: навмисне, на зло, наперекір*.

У реченні прислівники виконують роль обставин: *Харитя мимохідь зривала дорогою квіточки...* (М. Коцюбинський); *Прощально кували зозулі в далеких плавнях* (О. Гончар); *Щира правда всюди куток знайде* (нар. творчість). Вони також можуть бути головним членом у безособових реченнях: *І добре Хариті на ниві, і страшно!* (М. Коцюбинський); *У вітряку тепер завізно, і гамірно, і добре від рясноти людських очей* (М. Стельмах).

Творення та правопис прислівників

За походженням первинних прислівників небагато: *тут, там, тоді, сюди, туди, завжди, де, як, коли, скрізь, знов*. Більшість прислівників походить від слів інших повнозначних частин мови.

Від прикметників утворилися прислівники з суфіксами *-о, -е*. Вони зберігають правопис прикметників і ступені порівняння (якщо утворені від якісних прикметників): *чисто, гаряче, близько — чистіше, гарячіше, ближче; найчистіше, найгарячіше, найближче*.

Слід розмежовувати омоніми типу *добре* (прикметник) *слово* і *добре* (прислівник) *сказано; гаряче* (прикметник) *серце* і *гаряче* (прислівник) *вітали*.

Від іменників, прикметників, числівників, займенників, прислівників утворилися нові прислівники шляхом злиття прийменників зі словами цих частин мови. Прийменники в таких словах стали префіксами і пишуться разом:

вночі, зроду, напам'ять, вгору, знизу, спідлоба, вдо-
гаги, безвісти, надвечір;
здалеку, замолоду, зрідка, насухо, сповна, згарячу,
доочи́ста, востаннє;
адвічі, втрое, заодно, поодинці, вперше, водно, на-
чтрое;
анічию, потім, навіщо, передусім;
подекуди, відтоді, назавжди, повсюди, дотепер, після-
натра.

Через дефіс пишуться:

прислівники, утворені від прикметників і прийменни-
ка по: по-новому, по-російському, по-батьківському і по-
російськи, по-батьківськи, по-вовчи;

прислівники, утворені від числівників: по-перше, по-
друге, по-третє і т. д.;

прислівники, утворені від синонімічних або антоні-
мічних пар: давним-давно, повік-віків, зроду-віку, тиш-
ком-нишком, видимо-невидимо, рано-вранці, ледве-ледве,
далеко-далеко, більш-менш;

прислівники, утворені за допомогою часток будь-,
небудь, казна-, хтозна-: будь-коли, будь-що, хто-небудь,
що-небудь, казна-хто, хтозна-що, хтозна-який.

Через два дефіси пишуться прислівники: віч-на-
ніч, пліч-о-пліч, всього-на-всього, як-не-як, де-не-де, ко-
ли-не-коли, хоч-не-хоч, будь-що-будь, але з діда-прадіда,
з давніх-давен, без кінця-краю.

Прислівники, утворені за допомогою часток аби-, де-,
сь, ні-, ані-, що-, пишуться разом: абихто, абиyak, де-
коли, десь, ніхто, ніколи, анітрохи, щодня, щороку,
щоразу, щосили. Слід запам'ятати прислівники: по-
ки що, тільки що, що день божий, хіба що, дарма що,
як коли.

Окремо пишуться прислівникові сполучення: день
у день, рік у рік, раз у раз, раз по раз, ніч крізь ніч,
день при дні, час від часу, з боку на бік, з дня на день,
один по одному, сам на сам, кінець кінцем, один одним;
у сто крат (і стократ), все одно, все рівно, тим часом
(тимчасом як).

Схема морфологічного аналізу при-
слівника

1. Визначити, на яке питання відповідає.
2. Розряд за значенням: означальний, обставинний
(місяця, часу, мети, причини).
3. Для якісно-означальних — ступінь порівняння.

4. Спосіб творення: від якої частини мови утворений. Правопис.

5. Синтаксична роль у реченні.

Контрольні завдання

1. Замініть словосполучення прислівниками, пояснивши їх утворення і правопис: *кожного дня, у три рази, по праву руку, при всіх людях, на швидку руку, босими ногами, без журби, без вісті.*

2. Виконайте морфологічний аналіз прислівників у поданому тексті:

Жили ми в повній гармонії з силами природи. Зимою мерзли, літом смажились на сонці, восени місили грязь, а весною нас заливало водою, і хто цього не знає, не знає радості і повноти життя. Весна пливла до нас з Десни. Тоді ніхто не чув про перетворення природи, і вода тоді текла куди і як попало. Часом весна розливалась так пишно, що у воді потопали не тільки ліси і сінокоси. Цілі села тоді потопали, шукаючи собі порятунку (О. Довженко); Іде Харитя селом і якось їй чудно. Ніколи не ходила вона сама так далеко від хати. От вже й крайню хату минула, вийшла на поле й стала, задивившись в далечінь на чудовий краєвид. І справді було гарно на ниві, несказанно гарно! (М. Коцюбинський); Це, мабуть, була найпрекрасніша в світі квіточка: рівна, висока, з сумно нахиленою набік яскраво-жовтою, в білих ніжних прозорих пелюстках голівкою, ще й зверху прикрплена дрібною, як вістря сталльної голки, росичкою. Тимко знав, що по-народному цю квіточку називають невісточкою, і те, що вона така прекрасна, і те, що її так звати, зачарувало його, і він, присівши, дивився на неї, не зводячи очей, усміхаючись, як до гарненького маляти (Г. Тютюнник); А коли повітря ставало по-материнськи м'яким та лагідним, то барвінок зацвітав, зацвітав так, наче небо бризнуло на землю живою своєю блакиттю, зацвітав так, немов дитячі очі землі дивились на тебе довірливо (Є. Гуцало).

Зразок: *Зимою* — відповідає на питання *коли?* прислівник обставинний (часу). Утворився морфолого-синтаксичним способом з форми орудного відмінка іменника *зима* → *зимою* (перехід з однієї частини мови в іншу). В реченні виконує роль обставини.

ПРИЙМЕНИК

Прийменником називається службова частина мови, яка уточнює граматичні значення іменників і виражає зв'язки між словами в реченні.

За походженням прийменники поділяються на прості (первинні) і похідні (вторинні).

До простих належать прийменники *в, на, до, від, у, при, з, за, над, через*.

Похідними називаються ті прийменники, що утворюються від інших частин мови:

від іменників: *край, круг, кінець, коло, протягом, шляхом*, наприклад: *Мені аж страшно, як згадаю оту загину край села; Поклала мати коло хати маленьких діточок своїх; Сидить батько кінець стола, на руки схилилася* (Т. Шевченко);

від прислівників: *вздовж, посеред, вслід, всупереч, близько, мимо, поруч, позад, осторонь, поверх*, наприклад: *Хто не жив посеред бурі, той ціни не знає сили* (Л. Українка).

За будовою прислівники бувають прості (*в, до, без, під, коло, край*), складні (*з-за, з-поміж, попід, довкола, поруч, поряд*) і складені (*відповідно до, залежно від, у зв'язку з, незважаючи на*).

Слід розрізняти сполучення прийменників з іменниками і прислівниками:

на зустріч і назустріч (один одному)
в бік річки і вбік дивився
з боку родичів і збоку чулося зітхання
у слід черевика і услід дивилися.

Схема морфологічного аналізу прийменника

1. Службова частина мови.
2. Група за походженням: первинний, вторинний.
3. Група за будовою: простий, складний, складений.
4. З якою відмінковою формою вживається.

Контрольні завдання

1. Перевірте себе, чи правильно Ви користуєтесь прийменниковими сполученнями:

українська мова

російська мова

взяти до уваги
взяти до відома

принять во внимание
принять к сведению

згідно з наказом /
відповідно до наказу
протягом дня
читати українською мовою
вчитися рідною мовою
за життя
за всякої погоди
за два кроки
о сьомій годині
на виплату
на захист
на адресу
на його користь
покласти до кишені
залучати до роботи,
до участі
вступати до інституту
зайти до кімнати
не під силу
пришало до смаку
прийти у справі
на замовлення
на прохання
на вимогу
за власним бажанням
працювати за схемою
за останньою модою
за дорученням
за моїми відомостями
згідно з законом
підручник з мови
з власної волі
послати поштою
іти вулицею
наступного дня

согласно приказу
на протяженні дня
читать на украинском языке
обучаться на родном языке
при жизни
при любой погоде
в двух шагах
в семь часов
в рассрочку
в защиту
в адрес
в его пользу
положить в карман
вовлекать в работу
поступать в институт
войти в комнату
не по силам
пришлось по вкусу
прийти по делу
по заказу
по просьбе
по требованию
по собственному желанию
работать по схеме
по последней моде
по поручению
по моим сведениям
по закону
учебник по языку
по собственной воле
послать по почте
идти по улице
на следующий день

2. Виконайте морфологічний аналіз прийменників у поданому тексті:

У яблуневому саду зоря вечірня грала, мережку ясно-золоту на землю закидала, лягали смуги голубі на пагорби рожсєві, у тихій радості-журбі вклонявся вечір днєві (М. Рильський); Любить свій край — це для народу жити, боротися за юне, за нове (В. Сосюра); Лютували шаблі, і коні бігали без вершників (Ю. Яновський); В повітрі панував той особливий спокій, який

пастає завжди за кілька хвилин перед бурею (М. Труба-
рвіні).

Немає в світі нічого радіснішого і приємнішого, ніж
звідська праця (О. Довженко); Ми підем, де трави
похили, Де зорі в ясній далині, і карії очі, і рученьки
білі почамі насняться мені (А. Малишко).

Я марила всю ніченьку про тебе, мій паниченьку!
Ронила сльози дрібнії, збирала в кінви срібнії, без лю-
бої розмовоньки сповнила вщерть коновоньки...
(Л. Українка); Горами-ярами туман налягає. Поміж
тими туманами сив голуб літає; А в мого коня золотая
грива, золотая грива, срібнії копита (нар. творчість);
Ой чи то я Леда, ой чи то я Лада, Аж на мене біл
лебедик з небесонька пада (І. Драч).

Зразок: У *цвіту* — прийменник, первинний, про-
стий, вживається з місцевим відмінком іменника.

СПОЛУЧНИК

Сполучником називається службова частина
мови, що поєднує члени речення і частини складного
речення.

За будовою сполучники поділяються на прості, склад-
ні і складені.

Простих (первісних, непохідних) сполучників не-
багато: *і, а, та, бо, чи*.

Складні сполучники утворилися внаслідок злиття
двох слів, що належали займенникам, прислівникам,
часткам: *щоб* (що+б), *якщо* (як+що), *ніби* (ні+би),
якби (як+би).

Складеними сполучниками називаються сполу-
чення кількох слів, у яких повнозначні слова (займен-
ники, прислівники, частки) уже втратили своє лексичне
значення і виконують функцію сполучників: *тому що,*
через те що, для того щоб, незважаючи на те що.

За значенням і синтаксичною роллю сполучники по-
діляються на сурядні і підрядні.

Сполучники сурядності поєднують синтаксично
рівноправні члени речення або частини складного рече-
ння. Поєднуватись сурядними сполучниками можуть
однорідні члени речення, частини складносурядних ре-
чень і однорідні підрядні частини у складнопідрядних
реченнях.

Сполучники сурядності поділяються на: еднальні (*і,*
а, та в значенні *і, також, і...і, ні...ні, як...так, не тільки,*

а й), протиставні (*а, але, та* в значенні *але, зате, проте, однак, все ж*), розділові (*або, чи, або... або, чи...чи, то... то, не то...не то..., чи то*), а також пояснювальний, або уточнюючий сполучник *тобто*.

Сполучники підрядності виражають підпорядкування, залежність однієї частини в реченні від іншої і, отже, сполучають підрядну частину з головною.

До підрядних належать сполучники *що, щоб, як, якби, якщо, мов, немов, наче, неначе, неначебто, ніби, нібито, хоч, хай, бо, тому що, через те що, для того щоб, дарма що, незважаючи на те що, тимчасом як* тощо.

Сполучники *якщо, якби, якже, зате, проте* треба відрізнити від однозвучних з ними сполучень займенників і прислівників з частками *б, би, ж, же*, займенників з прийменниками *за, про*.

Сполучники

Правда, дими враз щезли, **зате** біля сахарні роїлась купа людей і чорніли підводи (М. Коцюбинський);

Ох, **якби** же сталось, щоб ви не вертались (Т. Шевченко).

Однозвучні сполучення слів

За те, що ми тебе скорить зуміли в мудрому пориві, за творчу нашу ненасить — я знаю, земле, ти не в гніві (М. Рильський);

Як би я тепер хотіла у мале човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти (Л. Українка).

Схема морфологічного аналізу сполучника

1. Службова частина мови.
2. Розряд: сурядний, підрядний.
3. За вживанням: одиничний, парний, повторюваний.
4. Група за будовою: прості, складні, складені. Правпис.
5. Синтаксична роль у реченні.

Контрольні завдання

1. Виконайте морфологічний аналіз сполучників у у поданому тексті.

Мене спиняє біла піна гречок, запашна, легка, неначе збита крилами бджіл (М. Коцюбинський); *Запахла осінь в'ялим тютюном, Та яблуками, та тонким туманом,— І свіжі айстри над піском рум'яним Зоріють за відчиненим вікном. На сизих луках скошено отаву, І літо*

пливе в береги ввійшло, Городами проходжу я до ставу,
Що ліг в яру, як велетенське скло. Коли пісні мого
краю плывуть у рідних голосах, мені здається, що зби-
раю цілющі трави я в лугах (М. Рильський); О тату
мій, моя старенька мати! Якби ви тільки знали, як я
рад, що я живу, що йду перемагати, що я у армії життя
солдат (Д. Павличко); А наді мною вечір жменями
падає зорі, а біля мене арфами бринять підморожені
верби, а під ногами голубі тіні бавляться з снігом
(М. Стельмах).

Зразок: Коли — сполучник підрядний, одиничний,
простий, з'єднує підрядну частину з головною у склад-
но-підрядному реченні.

ЧАСТКА

Часткою називається службова частина мови, яка
падає окремим словам або й цілим реченням певного
сміслового чи емоційного відтінку.

За значенням і вживанням частки поділяються на
кілька груп:

1. Частки, що надають смислових відтінків:

1) Вказівні: *ось, осьде, он, онде, от, оце, воно.*

2) Означальні: *якраз, саме, справді, точно,
власне, рівно (стільки).*

3) Обмежувально-видільні: *лише, тільки,
хоч, хоча б, навіть, уже, таки.*

4) Підсилювальні: *і, й, та* (у ролі часток),
навіть, аж, таки, ой (у ролі часток).

2. Частки, що вказують на модальні відтінки (від-
ношення до дійсності):

1) Стверджувальні: *так, еге ж, атож, аякже,
пакжеж.*

2) Заперечні: *ні, не, ані.*

3) Спонукальні: *хай, нехай, ну, давай, бодай.*

4) Питальні: *невже, хіба, чи, що за.*

5) Власне-модальні (вони виражають сумнів,
припущення, невпевненість): *навряд чи, ба, ну, чи не.*

3. Формотворчі частки: *хай, нехай, най-, як-, що-,
би (б).*

Частки *хай, нехай* допомагають утворювати форми
вказового способу (*Хай буде мир в усьому світі!*).
Частки *най-, як-, що-* використовуються для утворення
форм найвищого ступеня прикметників і прислівників:

якнайкращий. За допомогою часток *би* (*б*) утворюються форми умовного способу: *ходив би, ходила б*.

4. До словотворчих належать частки *будь-, -небудь, казна-, хтозна-, аби-, де-, -сь, не-, ні-, -би, б, же, ж*.

Частки *не, ні* також можуть бути словотворчими: *нелюб, ненависть, нікчема, нісенітниця, ніхто, ніщо*.

ВИГУК

Вигуком називається особлива частина мови, яка виражає почуття, емоції, волевиявлення мовця, не називаючи їх.

Від повнозначних частин мови вигук відрізняється тим, що нічого не називає, а від службових — тим, що не виконує службових функцій, не пов'язує інші слова і сам з ними граматично не зв'язаний.

Слова, що об'єднуються цією частиною мови, поділяються на два розряди: вигуки і звуконаслідування.

За походженням вигуки поділяються на первинні (*а! о! ой! ей! ех! іх! ух!*) і похідні (*матінко! леле! господи! боже! страх! гвалт! гляди! диви! цур! спасибі! алло! браво!*).

І первинні, і похідні вигуки за значенням поділяються на:

1. Емоційні — виражають емоції, почуття, настрій, переживання, здивування, реакції мовців на факти і явища дійсності: *ах! ох! ова! ух! фе! тю! ой боже! матінко моя!* тощо.

2. Спонукальні — виражають наказ чи спонукування до дії, чинності: *гей! гов! геть! гайда! цить! годі! тсс! марш! стоп!*

3. Мовний етикет — такі слова і словосполучення виражають привітання, побажання, прощання, прохання, подяку, сподівання: *добридень, добри вечір! здрастуйте! будьте здорові! до побачення, прощайте, щасливо! будь ласка! на добраніч! прошу! перепрошую! спасибі! дякую! даруйте!* тощо.

4. Звертання до тварин, звірів, птахів: *гей! но! соб! цабе! гилля! брись! дзус! вйо!*

Звуконаслідування виражають акустичні уявлення мовців про навколишнє середовище, про звуки і шуми різних явищ природи, звукові сигнали тварин, птахів тощо: *брязь! дзінь! стук! тік-так! дпрр! га-га-га! ку-ку! тьох!*

Вигуки і звуконаслідування синтаксично не пов'язані

іншими словами у реченні. Вони самі є окремим реченням (еквівалентом речення) або вставним компонентом у реченні і обов'язково виділяються розділовими знаками (комами, знаком оклику) на письмі і відповідною інтонацією в живому мовленні.

Схема морфологічного аналізу вигуків

1. Окрема частина мови, що виражає емоції, волевиявлення, звукові реакції мовця, етикет.

2. Розряд за значенням: емоційний, спонукальний, звуконаслідування, звертання до тварин, звірів, птахів, мовний етикет.

3. Роль у реченні, розділові знаки при них.

Контрольне завдання

Виконайте морфологічний аналіз вигуків та звуконаслідувань:

Ах, скільки радості, коли ти любиш землю, коли гармонії шукаєш у житті (П. Тичина); *Ах, як він мить оцю зустрів! Немов не дихав, не горів...* (А. Малишко); *А морок уперто шумів своє: — Він умре... шу... шу...; Таке журливе «ку-ку» спливало, як сльози по плакучій березі, І змивало мою утому; Тьху, тьху, тьху! Тричі тьху на твою землю* (М. Коцюбинський); *Голова в мене — ого-го!* (О. Корнійчук); *Ой ти дівчинонько, моя вір'яночко, у тебе личенько — рум'яне яблунько* (І. Драч); *Ох і Мотря ж Карпівна!* (О. Вишня); *О тилий жах! О незабутній смутку...* (О. Довженко); *О мій русявий Прометею, загублений в ночах війни* (А. Малишко).

Зразок: *Ах* — емоційний вигук, не є членом речення, виділяється комою, первинний.

Примітка. Для закріплення орфографічних та пунктуаційних навичок можна використати зразки текстів навчальних диктантів з української мови для середніх шкіл. Вони містять усі основні орфограми і пунктограми, передбачені програмою з української мови для середньої школи. Їх можна використати для самостійної роботи над матеріалом про частини мови, для тренувальних вправ на пошук і аналіз слів окремої частини мови і для повного морфологічного аналізу слів у лінійному ряду (підряд за текстом).

СИНТАКСИС

За програмою вступних іспитів абітурієнти повинні опрацювати теми: синтаксис як розділ граматики; словосполучення; типи підрядних зв'язків; просте речення; складне речення.

Кожне запропоноване в екзаменаційному білеті речення призначене насамперед для синтаксичного розбору, крім того, воно служить текстом для морфологічного аналізу слів (слів, ужитих у реченні в певних морфологічних формах) і вибіркового фонетичного аналізу окремих слів.

Синтаксис як розділ граматики

Синтаксис — розділ граматики, що переводить вивчення мови на вищий і глибший рівень правил сполучуваності слів засобами підрядного й сурядного зв'язку, а також виявлених у конкретному реченні слів як членів речення, де виражаються різні форми синтаксичних зв'язків кожного слова із залежним і зв'язок слова з реченням у цілому. Наприклад: *Ми познайомилися з ним у чудовому парку за містом*. Зв'язок слів *познайомилися з ним* є підрядним зв'язком керування, де одне слово спричиняє форму іншого (вони безпосередньо зіставляються). Так само й при узгодженні: означення *чудовий* узгоджується безпосередньо із словом *парк* у роді, числі й відмінку. Член речення *за містом* може залежати і від присудка *зустрілися* (за містом), і від члена речення *у парку* (якому? розташованому) *за містом*. Отже, цей компонент речення залежить від речення у цілому (детермінує його). Це одна із можливих складностей граматичного аналізу синтаксичної будови речення.

Синтаксис вивчає і реєструє різні форми вираження синтаксичних зв'язків між компонентами словосполучень і членами речення. Але формальної характеристики тут недостатньо. Для об'єктивнішого аналізу явищ мови, тобто для аналізу, який би правдиво відбивав явища реального світу і зв'язки між ними, синтаксис спирається на значення, семантику мовних одиниць. Тут важливо враховувати семантику окремих слів — словоформ, семантику відношень між словами, а також семантику,

що створюється вже в результаті сполучуваності слів. Наприклад, деякі дієслова й іменники реалізують свою семантику в реченні не самостійно, а в сполучуваності з іншими словами, пор.: у реченні *Кожного літа ми відпочиваємо на морі* дієслово-присудок *відпочиваємо* виражає самостійну, інформативно достатню дію (можливий і варіант речення *Кожного літа ми відпочиваємо*), а в реченні *Кожного літа ми перебуваємо на морі* дієслово-присудок *перебуваємо* «приєднує» до себе обставину *на морі* (варіант речення *Кожного літа ми перебуваємо* — інформативно недостатній).

Синтаксичний аналіз речення ускладнюється також і тим, що між членами речення виникають невідповідності щодо форми й семантики. Так, у словосполученнях типу *приїзд друга і читання книги* форма однакова (з родовим відмінком приіменним), а значення різне, бо різні є їх первинні словосполучення: *приїжджає друг і читає книгу*. У першому випадку це означальні відношення (чий приїзд? — друга), у другому — об'єктні (додаток). Пор. також: *читання лежачи* за формою прилягання, типове для обставин, а за змістом — означення.

Значне число іменників становлять у словосполученні неподільні смислові єдності, хоч за формою вони можуть розчленовуватися: *ряд доказів, злива доказів, обсяг знань, широчінь світогляду, критерій культури або цілий клас, увесь загін* та ін. Змістовий план сполучуваності слів у реченні має велике значення для синтаксичного розбору речень¹.

Таким чином, синтаксис вивчає й описує різні способи й засоби синтаксичного зв'язку між словами, встановлює типи й види синтаксичних одиниць — словосполучень і речень, враховуючи формальні й семантичні властивості їх компонентів. Ґрунтовне засвоєння знань про те, що таке синтаксис, сприяє правильному підходові до аналізу речень, при якому абітурієнт виявляє свою орієнтацію в предметі.

Контрольні завдання

1. Що означає назва «синтаксис»? Використайте «Словник іншомовних слів» за ред. О. С. Мельничука (К., 1977) і «Словник лінгвістичних термінів» Д. І. Ганича і І. С. Олійника (К., 1985).

¹ Перелік таких складних випадків див. у схемах синтаксичного розбору речень.

2. Утворіть словосполучення, в яких формальна будова (зв'язок між словами) не відповідає семантиці відношень (типу *кущ бузку, мандрівка в гори, зерно правди* і т. д.).

Словосполучення

Тема «Словосполучення» висвітлюється при аналізі підрядних зв'язків: узгодження, керування й прилягання. Проте доцільними були б знання про ті властивості словосполучень, які повинні враховуватися при синтаксичному аналізі речення.

1. Словосполучення — синтаксична одиниця, що утворюється у результаті поєднання двох або більше повнозначних слів засобом підрядного зв'язку (*високий чоловік, лист до брата, приемний мені, розв'язувати задачу, розмовляти пошепки*). Більшість словосполучень мови — підрядні; сурядні словосполучення є фразеологізованими виразами чи конструкціями з парними компонентами; при синтаксичному аналізі речення сурядні словосполучення не членуються і виступають як один член речення, наприклад: *ні те, ні се; не стільки умисно, скільки несвідомо; день і ніч; батько й мати* і т. д. Не членуються також фразеологічні словосполучення: *Він не вчиться, б'є байдики; Втерти носа товаришеві* — його мрія.

2. Словосполучення поділяються на первинні і вторинні. Первинні словосполучення — це більшість підрядних словосполучень, в яких значення підрядного зв'язку переважно встановлюється легко. Вторинні словосполучення — це такі, що утворюються внаслідок перетворень речень чи словосполучень (*праця вченого ← вчений працює; прозорість річки ← прозора річка*), а також унаслідок скорочення висловів (*музей на площі ← музей, що розташований на площі; дівчина в окулярах ← дівчина, на якій окуляри* і т. д.). Треба розрізняти вторинні словосполучення, бо вони становлять значні труднощі при аналізі членів речення, зокрема при визначенні абітурієнтами їх синтаксичного складу. Слід пам'ятати, що можуть виникати ситуації, які не передбачають однозначної відповіді. Так, у словосполученні *мандрівка в гори* при формі підрядного зв'язку керування може бути два відношення між компонентами: *мандрівка в гори* — *мандрувати в гори* (куди заплановано мандрівку? — *в гори* — обставина) і *мандрівка в гори*

(передбачена в гори — яка? — означення). Треба аналізувати кожен випадок зв'язку, виходячи із змісту речення в цілому.

Контрольні завдання

1. Знайдіть первинні і вторинні словосполучення, а також фразеологічні чи неподільні серед таких:

Йти дорогою, дорога через ліс, поставити експеримент, поставити п'єсу, поставити склянку, поставити на лад, пироги з грибами, гість із космосу, легка атлетика, прийняти дарунок, прийняти присягу, синь неба, пахощі пєсни, шлях у безсмертя.

2. За збірником вправ О. І. Брицної «Сучасна українська літературна мова» (К., 1977) виконайте вправу 573.

Типи підрядних зв'язків

Узгодження. При відповіді на це питання абітурієнти, як правило, лише роблять аналіз типового узгодження як такого підрядного зв'язку, при якому залежне слово уподібнюється головному в роді, числі й відмінку (це яскраво виражений зв'язок за показником закінчення): *тихий вечір, одного літнього дня, прочитана книга*. Треба, однак, звернути увагу ще й на такі форми узгоджень: а) іменника з числівником (*три товариша*), б) займенника з числівником (*ті п'ять зошитів*), в) прикметника із займенником і числівником (*стрункий такий, щось інше, останні три зошити*), г) прикладки (*село Горби, у селі Горбах, у місті Києві*).

При аналізі форми узгодження типовими є такі помилки:

1) Формальне ототожнення словосполучення, у якому є керуючий прикметник, з узгодженням (*вірний заповіт, здатний до праці*).

2) Неправильне узгодження в числі присудка з підметом-словосполученням (*батько з матір'ю зайшов замість батько з матір'ю зайшли, але: мати з дітям на руках зайшла; три хлопці сиділо замість три хлопці сиділи, але: троє хлопців сиділо*).

3) Неправильне узгодження прикладок типу: *проживаю у готелі «Дніпрі» (замість «Дніпро»); розташований за селом Горбали; не пізнаю села Горбів (замість Горби)* — тут існують варіантні форми лише для родо-

вого й місцевого відмінків: *народився у селі Піски чи народився у селі Пісках; приїхав до міста Києва, прибув до міста Київ*; порушуються узгодження у складних прикладках типу: *прибув до міста Кам'янець-Подільського* (замість *Кам'янця-Подільського*); *живу у селищі Пуці-Водиця* (замість *Пуці-Водиці*).

К е р у в а н н я. Аналізуючи словосполучення, компоненти яких поєднані зв'язком керування, доцільно поділити їх на певні групи й підгрупи, звертаючи при цьому увагу не лише на форму зв'язку, а й на семантику, що створюється цим синтаксичним відношенням між словами. Таких груп є чотири.

1) Сполучення дієслова з іменником (модель Д+Ім): *читати книгу, збирати врожай, писати твір, любити Вітчизну, говорити про друга, сидіти на лаві, мандрувати лісом, малювати фарбами* та ін. У межах цього виду форм керуванням із типовим значенням керованого іменника-додатка є форми знахідного відмінка без прийменника і з прийменником (питання, що їх можна поставити до іменника, недвозначні: *читати* — що? — *книгу*; *говорити* — про кого? — *про друга*. При інших формах дієслівного керування виникають нетипові об'єктні значення, на них нашаровуються обставинні: *сидіти* — на чому? — де? — *на лаві*; деякі словосполучення, формально належні керуванню, є вторинними, і тому значення їх також поєднує, наприклад, означальні відношення: *мандрувати лісом*: *мандрівка* — яка? — *лісом* (дорогою, що веде лісом); *малювати фарбами*: *малювати* — як? — *використовуючи фарби*.

2) Словосполучення, утворені шляхом поєднання двох іменників (з прийменником чи без прийменника; модель Ім+Ім чи Ім+прийм+Ім). Можна виділити кілька підгруп цього різновиду словосполучень:

а) конструкції типу: *деталі машин, прозорість неба, промені сонця, споруда над водою, далечінь без меж* та ін.; у подібних словосполученнях у формі керування яскраво виступають означальні відношення, бо всі конструкції можливі у синонімічній формі: *машинні деталі, прозоре небо, сонячні промені, надводна споруда, безмежна далечінь*. Отже, ненадуманими є питання, які можна суто формально поставити до керованого іменника: *далечінь* — без чого? — *без меж*;

б) конструкції типу: *тлумачення закону, збирання врожаю, виховання дитини, обмін думками, оволодіння думками, протест проти озброєння, а також схід сонця, цвітіння садів*. Ці словосполучення відрізняються від

вищенаведених тим, що в них керуючий іменник має дієслівне походження: *збирати врожай, протестувати проти озброєння* і т. д. Ця відмінність важлива, бо тим самим дані словосполучення не відрізняються від тих, в яких керуючим словом є дієслово, при якому природним є іменник-додаток. Тому граматичний розбір подібних конструкцій не викликає сумнівів, бо форма узгоджена з семантикою, крім випадків типу *схід сонця, цвітіння садів* (ці словосполучення вторинні у відношенні до речень *сонце сходить, сади цвітуть*, і через це в них виникають значення означальні).

3) Сполучення, в яких керуючим словом є прикметник (модель Прикм+Ім; Прикм+прийм+Ім): *багатий прожаєм, близький мені, ввічливий до вчителя, готовий до випробування, повний сили, свідомий обов'язку*; значення відношень в усіх конструкціях цього різновиду керування яскраво додаткове (об'єктне).

4) Група конструкцій, де керуючим словом є прислівник, але такий, який зіставляється з дієсловом (модель Присл+Ім): *соромно другові, жаль часу* (наявність дієслівної семантики у керуючого слова також зумовлює відповідність форми відношення його об'єктному значенню).

Аналізуючи різновиди керування, слід контролювати себе, не допускаючи помилок на зразок: *оволодівати знання* (замість *оволодівати знаннями*), *опанувати знаннями* (замість *опанувати знання*), *учитися мови* (замість *учитися мові*), *ходити по кімнатах* (замість *ходити по кімнатах*) і т. д.

Прилягання. Серед конструкцій прилягання варто розрізняти підгрупи: 1) словосполучення, в яких прислівники, дієприслівники та неозначена форма дієслова прилягають до дієслова: *писати грамотно, писати лежачи, намагатися писати*; 2) словосполучення, в яких прислівники прилягають до прикметників (дієприкметників): *різко окреслений, дуже веселий, трохи стомлений*; у подібних конструкціях виявляється більша семантична пов'язаність компонентів, бо прислівники виступають засобами визначення ступеня чи міри виявленої якості. Такі словосполучення можуть утворювати складні слова: *глибоконародний, високоавторитетний, але абсолютно сухий*.

Різновидом конструкцій із зв'язком прилягання є такі, в яких неозначена форма або прислівник прилягають до іменника, що співвідносний з дієсловом: *бажати вчитися — бажання вчитися; іти пішки — ходіння пішки*.

Вивчення й усвідомлення видів синтаксичних зв'язків, у які вступають слова в реченні, зосередження уваги на формальних і значенневих характеристиках цих зв'язків значно полегшують синтаксичний аналіз речень.

Контрольні завдання

1. У будь-якому невеликому художньому тексті (три — чотири абзаци) знайдіть пари слів, що узгоджуються; простежте за всіма формами зв'язку; використайте аналіз дібраного тексту на екзамені.

2. Визначте види керування у словосполученнях: *урожай цього року, меблі під горіх, хворіти від народження, намальований художником, гуркіт металу, плескіт води, бій перед світанком*.

3. Виконайте вправу 20 за посібником М. Ф. Кобилянської та Н. В. Гуйванюк «Сучасна українська літературна мова» (К., 1981).

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

З теми «Просте речення» важливими є теми: типи й форми простих речень; головні і другорядні члени речення; види й напрями ускладнення структури простого речення.

Типи й форми простих речень. Рівні аналізу

Приступаючи до теми «Просте речення», усвідомивши його визначення як синтаксичної одиниці, що виступає у комунікативній функції (виражає, формує думку), має один граматичний центр (на відміну від складного, в якому їх кілька), володіє інтонаційною завершеністю і відображає відношення змісту повідомлюваного до дійсності, починаємо з основних моментів цього визначення, яке охоплює три рівні речення: 1) структурний, 2) рівень співвідношення з дійсністю; 3) рівень інтонаційної виразності (два останні взаємопов'язані).

Вивчення теми зосереджується на першому рівні, оскільки два останні шкільною граматику повністю не описуються. Наприклад, ця граMATика називає лише розповідні й питальні речення — в одному плані й окличні — в іншому, емоційному, які показують відношення

змісту речення до дійсності. Насправді таких відношень більше: нейтральні, розповідні, питальні, спонукальні, умовні, відношення вірогідності, переспівності (посилання на чийсь досвід), пор.: *Діти люблять казки. Чи люблять діти казки? Діти, любіть казки! Як ведеться, діти люблять казки.* Інтонаційна будова простих речень вимагає спеціального наукового опису. Отже, абстрагуємося від указаних двох рівнів (чи площин) речення, посередившись на основному — структурно-граматичному.

Щоб правильно встановити структурно-граматичний тип речення, необхідно визначити його граматичний центр, що має різні форми вираження. Порівняймо речення: *Батьки піклуються про своїх дітей. Батьки й діти. Зажди існує ця проблема людства. Турботи батьків — дітям. У батьків турботи. Батьки мають турботи. Світає. Мені нездужається. Я нездужаю. У мене брат. Я маю брата. Вітром збило дерево. Вітер збив дерево.*

Як бачимо, всі наведені прості речення мають один граматичний центр, але його форми різні. В одних реченнях граматичний центр — один член: *Батьки й діти. Смеркає*, в інших — двочленна будова (підмет і присудок): *Батьки піклуються про своїх дітей.* Деякі речення мають ускладнений граматичний центр: *Турботи батьків — дітям* (присудок нібито пропущено) — *Турботи батьків* (спрямовані) *дітям*, або: *У мене* (є, росте) *брат.* Окремі речення існують у двох формах граматичного центру, де члени речення «міняються» місцями: *Я маю брата — У мене є брат; Вітром збило дерево — Вітер збив дерево.*

Залежно від форми граматичного центру, прості речення поділяються на однокладні й двоскладні. Встановивши граматичний центр і визначивши тип речення, приступаємо до аналізу форм поширення й ускладнення граматичної будови речення.

Поширення граматичного центру речення не ускладнює його. Наприклад: *Надвечір осінній вітер почав стихати* — центр речення *Вітер почав стихати*, що становить базове (яке передає закінчену думку, що обов'язково повинна розгортатися) речення. Воно поширюється другорядними членами речення — обставиною *надвечір* і означенням *осінній*.

Поширюючись, речення може ускладнюватися, тобто парощувати зміст: *Надвечір осінній вітер, холодний, пронизливий, почав, здається, стихати* (тут є відокремлення однорідних означень *холодний, пронизливий*, що

Наприклад:

односкладні непоширені

*Сонце. Вітер і вода. Весело.
Приємно. Корисно.*

наоскладні поширені не-
ускладнені

*Яскраве сонце. Тепла вода.
Мені сьогодні весело. При-
ємно відпочивати на морі.
Корисно для здоров'я.*

односкладні поширені ус-
кладнені

*Вітер на морі. Кораблі на
причалі.*

двоскладні непоширені

*Завод працює. Завод вироб-
ляє продукцію (останнє ре-
чення може зіставлятися з
поширеним, його сигналом є
пунктирна лінія на схемі)*

двоскладні поширені не-
ускладнені

*Київський завод верстатів
та автоматів працює над но-
вим замовленням.*

двоскладні поширені уск-
ладнені

*Київський завод верстатів
та автоматів працює, як го-
ворять, над новим перспек-
тивним замовленням, нама-
гаючись виконати його до-
строково.*

Примітка: Слід звернути увагу на те, що у схемі не відображено такої загальної характеристики структурно-граматичного типу речення, як повнота чи неповнота. Це вторинна характеристика речення, яка виступає як ознака граматичної будови окремо розглядуваного речення, а також як ознака, що увиразнює його в тексті¹.

Неповнота як структурна ознака речення поза текстом — це його тип, модель, наприклад: *Ні хмарини на небі. Мир — народам. За нами майбутнє.* У тексті, наприклад у діалозі, виникає неповнота речень, що компенсується ситуацією спілкування:

— *Ти до бібліотеки поспішаєш?*

— *Так (поспішаю).*

— *Я додому (іду, поспішаю).*

Інші види текстової неповноти: *Кожного ранку я встаю о восьмій. Роблю зарядку* (у другому реченні підмет відновлюється з попереднього). *Сьогодні ніхто не працює. Завтра теж ніхто* (відновлюється присудок).

¹ Для граматичного розбору не пропонуються речення, які становлять неповноту, типу: *За нами майбутнє. Мир — народам.*

Речення може членуватися із стилістичним наміром: *Стоїть коло вікна. Зажурена, сумна.*

Для граматичного аналізу на іспиті пропонуються лише так звані означено-особові, односкладні речення, в яких підмет відновлюється з попереднього речення, а також односкладні узагальнено-особові й неозначено-особові (достатньо висвітлені у підручнику для середньої школи¹).

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Підмет

У реченнях, запропонованих абітурієнтам для синтаксичного аналізу, зустрічаються всі форми підмета, властиві сучасній українській мові. Їх налічується п'ять.

Прості форми:

підмет виражено іменником, займенником або частиною мови, що виступає у функції іменника, наприклад: *Прийшло свято. Усі йому раді. Прийшли наші. Знайомиий приніс подарунки. Загриміло «ура». Палити — шкідливо. Кожне «ні» має своє «так». У школу завітав Герой Радянського Союзу.*

Складені форми:

підмет виражено нерозкладеними словосполученнями кількісного значення: *Всі четверо працюють наполегливо; Юрба дітей зібралась у парку; Близько двадцяти учнів у класі мають незадовільні оцінки;*

підмет виражено словосполученням із парним значенням: *Батько із сином вийшли в поле;*

підмет виражено фразеологізованим словосполученням: *Хто-хто, а він мусить прийти;*

підмет виражено реченням: *Спалахнує вогник у вікні — це знак* (такі форми трапляються зрідка).

При аналізі форм підмета виникають питання про самотійність чи несамотійність окремих слів, що можуть не розкривати значення підмета, а тому поширюються іншими словами, від яких вони невіддільні, бо становлять одне поняття. Тут взаємодіють форма і зна-

---

¹ Речення, що виражають різні відношення змісту до дійсності (питальні, спонукально-окличні та ін.), для синтаксичного аналізу, як правило, не пропонуються.

чення членів речення, і перевага надається значенню, тому що підмет не може бути позбавленим смислу. Як правило, абітурієнти правильно аналізують підмети — змістові єдності, хоч шкільна граматики в подібних випадках поступає формально, наприклад: *Рівень успішності в класі високий; Справа миру — священна; Критерій знань — уміння мислити; Склад групи туристів задовольняє інструктора*. Так само у словосполученнях з інфінітивом: *Стати переможцем — його мрія; Намагання працювати чесно стало його обов'язком*.

Засобом перевірки змістової (синтаксичної) достатності підмета є неможливість його членування (речення не є інформативним, пор.: *Справа священна*).

Таким чином, аналізуючи підмет, встановлюємо:

- 1) його граматичну нечленованість (п'ять вказаних форм);
- 2) його змістову самостійність;
- 3) морфологічну форму вираження (за планом-схемою аналізу частин мови).

Присудок

Аналіз присудка як граматичного центру речення вимагає більшої уваги, ніж аналіз підмета. Розрізняють досить чіткі прості типи присудка (до трьох форм якого варто додати ще й четвертий — подвійний), наприклад: а) простий: *Учень пише. Учень нездужає. Учень володіє знаннями*; б) складений дієслівний: *Учень починає працювати*; в) складений іменний: *Цей учень — відмінник*; г) подвійний: *Учень стоїть серед класу присоромлений* (тут поєднуються два вирази: *Учень стоїть серед класу і Він присоромлений*).

Але такими простими для аналізу формами не вичерпується розмаїття усіх вказаних типів присудків у сучасній українській мові. У межах кожного структурного різновиду є варіанти, спричинені і значенням, і формою слів та виразів, що беруть участь у формуванні присудка. Аналіз таких значенневих і формальних варіантів завдає абітурієнтам багато труднощів, бо, з одного боку, при цьому проявляється закономірність логічного мислення, з другого — неодмінність віднесення того чи іншого факту до одного з вищевказаних типів присудка (а граматичних присудкових форм у реальній мові значно більше, ніж зазначених у шкільній граматиці елементарних форм).

Так, наприклад, навіть при аналізі простого дієслінного присудка типу а) абітурієнти інтуїтивно (за змістом дієслів) розрізняють випадки: *Учень читає* і *Учень володіє знаннями*. У першому дієслово-присудок самостійно реалізує себе, у другому до присудка *володіє* тяжіє формальний додаток *знаннями* (і його часто приєднують до присудка). Отже, тренуючись, варто звертати увагу на те, що прості присудки бувають різними з погляду значення дієслова. Хоч за формою вони всі прості, але до певної міри не рівноправні за значенням (семантикою дієслова), бо по-різному впливають на речення з точки зору його інформативності. Речення типу *Я радію* — інформативне, а речення типу *Я плаваю...* — неінформативне (неодмінною є позиція додатка: що? — *дружбу, надію* і т. д.). Таких «несамостійних» дієслів багато, наприклад: *брати, одержати, опанувати, уявляти, турбувати, належати, хвилювати, користуватися, використовувати, поводитися, перебувати, вливатися, прибувати* та ін. При цьому треба звертати увагу й на те, що подібні «несамостійні» прості присудки поширюються не лише додатками, а й обставинами: *Учні перебувають на морі; Учні поводяться зухвало*. Таким чином, розрізняємо значення й форму простого дієслінного присудка, надаючи в граматиці перевагу формі.

При аналізі складених дієслінних присудків трапляються випадки змішування їх із простими, при яких стоять додатки або обставини мети, виражені інфінітивом: *Він приніс їсти; Пішов перевірити пости*. Засобом перевірки тут може бути перетворення інфінітива в іменник-додаток, або підрядне речення мети, пор.: *Він приніс їжу; Пішов, щоб перевірити пости*. Найбільш складним є аналіз складених іменних присудків. Насамперед, треба вміти виділити в них дієслівну зв'язку. У шкільній граматиці названо лише типові зв'язки *бути, становити, здаватися, вважатися, називатися, робитися*, які легко замінюють одна одну: *Він (стає, вважається, робиться) дорослим*.

У ролі зв'язки в іменному складеному присудку виступають також дієслова *виявлятися, залишатися, вважатися, видаватися, перетворюватися, переростати, змінюватися, переходити*, наприклад: *Друг виявився (залишився, вважався, видавався) порядною людиною; Сіль перетворюється на рідину (стає рідиною); Все змінюється на краще (стає кращим)* та ін.

При встановленні іменної частини складеного при-

судка треба звертати увагу на її неподільність, яка виникає внаслідок фразеологізації (*Ця людина гордої вдачі, кришталісної чистоти*) або внаслідок уживання слів, позбавлених конкретного лексичного значення: *Боротьба за мир — найсвятіша справа; Лінощі — погана річ*.

Типовими помилками, які допускаються абітурієнтами при визначенні присудка, є такі: розчленування фразеологічного звороту (*Він б'є байдики*); розчленування як однорідних граматично неподільних присудків (*Він зважився і розповів* — означає один, а не два присудки: *Він зважився розповісти; Він візьми й скажи про це* — перше дієслово виконує функцію підсилення дії, вираженої другим дієсловом); при повторах типу: *Найбільша мужність командира — мужність відповідальності за життя бійців* (іменна частина складеного присудка *мужність відповідальності*, а не слово-повтор *мужність*). Трапляються також помилки при ігноруванні вищезазначених особливостей усіх чотирьох граматичних типів присудків.

Аналіз присудка здійснюємо за планом:

- 1) встановлюємо граматичний тип;
- 2) визначаємо значеннєву й формальну структуру;
- 3) вказуємо на особливості компонентів складного присудка;
- 4) робимо морфологічний аналіз дієслова у простому присудку.

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Другорядні члени речення, зокрема додаток і означення, виражаються у мові морфологізованими й неморфологізованими формами. Наприклад, морфологізовані форми додатка — це, природно, різні форми іменника (з прийменником чи без прийменника): *Любити життя; Кожен народ піклується про своє майбутнє*. Заміна типової іменникової форми додатка створює певну його невизначеність: *Він наказав прийти* (*наказав* — що? — *прийти* чи *наказав* — з якою метою? — *щоб прийти*). Особливу увагу слід звернути на неподільність словосполучень типу *ряд будинків, злива дощів, низка вогників, літр молока* (вони виступають одним членом речення і відрізняються від приіменних додатків на зразок *автор книги, голова загону*).

Аналогічно розрізняються й означення. Морфологізовані форми (узгоджені означення) виражаються прикметником чи дієприкметником і труднощів для аналізу не становлять: *Чорні, обважнілі від дощу хмари нависли над землею.*

Неморфологізовані форми неузгоджених означень менш прозорі для визначення означального відношення, пор.: *Під моїм вікном куц бузку; Дороги назад немає; Пропоную йому розмову наодинці; А ось і будинок з мансардою; Читання лежачи шкідливе.*

Визначення обставин за формою не становить труднощів, важче визначити тип відношення, у яке вступають обставини з присудками речень. Тренувальні вправи на обставини варто здійснювати, встановивши типи питань, на які ці обставини відповідають: 1) обставини способу дії (якості її виконання) відповідають на питання *як? яким способом?* — *Читаю швидко; Працюю вручну.* Частина прислівників виконує роль не стільки обставин способу дії, скільки роль обмежувальних або підсилюючих часток при дієслові (вони становлять граматичні й змістові єдності): *дуже гарний чоловік, ледве помітний слід, дещо незвичний вчинок* і т. д.; обставини способу дії виражають і міру прояву ознаки: *Кричав без упину й до нестями втомився;* 2) обставини місця визначаються питаннями *де? куди? звідки? яким шляхом?* — *Живу у місті; Іду до школи; Прибув з роботи; Іду через поле* (в останній ситуації помилково ставлять питання *як?*); 3) обставини часу вимагають питань *коли? як довго? відколи? доки? з яких і до яких пір? на який час?* — *Вчора зустрівся; Навіки разом; З дитинства знаємо один одного* та ін.; 4) обставини причини відповідають на питання *чому? з якої причини? через що?* — *З радості не міг отямитися; Не прибув через хворобу;* 5) обставини мети визначаються питанням *з якою метою?* — *Працюємо для миру* (щоб був мир); *Прийшов почути новину;* 6) обставини умови визначаються питанням *при якій умові?* Проте при цьому можуть виникати і часові значення (коли речення замінюється складним із підрядним часу): *При поганій погоді бери парасолью* (Коли погана погода, бери парасолью); 7) обставини допустові визначаються питанням *незважаючи (наперекір) на що? чому?* — *Всупереч прогнозові пішов дощ.*

Правильний вибір питання є основним засобом характеристики обставин.

Неморфологізовані, тобто виражені не в природних

формах, другорядні члени речення спричиняють перекладні явища. Не варто однозначно визначати, наприклад, означення чи додаток, виражені у сполученнях на прикладі *турбота про дітей* (про кого? яка?) або означення чи обставину, виражені в ситуаціях *Софія у Києві* — *перлина архітектури*. Це — ознаки за об'єктом піклування чи місцем знаходження означуваного предмета. Подібні випадки можуть спрощуватися перетворенням конструкцій, при якому прозорішим стає значення, пор.: *Короткі ночі зими — зимові ночі*.

Невизначеність значення другорядного члена речення інколи залежить від позиції в реченні, пор.: *Я повертаюся думками до свого будинку у лісі* (контактна позиція члена речення *у лісі* свідчить про те, що це не-угоджене означення), а в реченні *У лісі я згадую свій будинок* маємо обставину місця.

Складні випадки визначення члена речення трапляються також тоді, коли у реченні є інші приховані висловлювання, наприклад: *Студентом (коли?) він писав вірші; Побачив рідне село зруйнованим (яким?) — Коли був студентом, писав вірші; Побачив рідне село. Воно було зруйнованим*. Такі й подібні випадки вимагають розмірковування, коментарів, що й є ознакою знань синтаксичних явищ мови.

ВИДИ Й НАПРЯМИ УСКЛАДНЕННЯ СТРУКТУРИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

При підготовці до іспитів треба уважно розглянути всі синтаксичні види ускладнення структури простого речення (однорідність, відокремлення, звороти, вставні слова, вставлені конструкції й звертання). Адже кожен із видів ускладнення ілюстрований у реченнях, які подіються для граматичного розбору. Набутих у школі знань у цілому вистачає для аналізу ускладнених речень. Та окремі явища ускладнення потребують більшої уваги при підготовці до іспиту, бо, як правило, в року в рік повторюються типові помилки.

1. Однорідні й неоднорідні означення. Розрізнення однорідних і неоднорідних означень має граматичне й орфографічне значення. При граматичному розборі речення встановлюється однорідність означень за умови: 1) коли вони характеризують предмет в одній площині (споріднені ознаки кольору, якості, роз-

міру тощо): *Червоні, сині, жовті квіти утворили чудовий букет*; *Шумить бурхлива, ревуча ріка*; 2) коли вони підсилюють одне одного: *У нього був холодний, ворожий погляд*; 3) коли вони стилістично однорідні: *Перед нами прослався безмірний, дикий степ*; *Дерева вкрилися весняною, моложавою свіжістю*.

Найбільше труднощів для встановлення граматичного типу означень становить ряд стилістично однорідних означень, де розділовий знак — кома — не завжди послідовно ставиться: *Тиха зоряна ніч і Тиха, зоряна ніч*. Треба пам'ятати, що кома не завжди є сигналом однорідності означень. Неоднорідними є означення, які уточнюють одне одного (посередництвом можливої підстановки сполучника *тобто*): *Слово має індикативне, пряме і релятивне, відносне значення* або: *Побудувати новий, дерев'яний паркан* (а саме дерев'яний).

Інші члени речення завжди є граматично однорідними.

2. Ускладнення речень дієприслівниковими й порівняльними зворотами вимагає також додаткових пояснень. При розборі речення треба бути уважними до дієприслівників, що виконують функцію обставини способу дії й мають тенденцію комою не відділятися: *Сидить склавши руки*; *Стоїть схиливши голову*.

Порівняльний зворот також може скорочуватись до члена речення — обставини способу дії, зокрема тоді, коли відповідно перетворюється: *Полетів, як орел* — *По-летів орлом*. Пор. неповне підрядне речення способу дії: *Ніщо так не пригнічує, як оця квота старість*.

3. Ускладнення речення звертаннями варто з'ясовувати, не обмежуючись констативним поясненням шкільного підручника.

Для аналізу можуть бути запропоновані звертання у трьох позиціях, які треба вміти розрізняти. Наприклад: 1) *Земле рідна, дай мені сили!* 2) *Ми горді тобою, Батьківщино наша!* 3) *Я, мамо, почну працювати; Нашо, брат, взяла!* Аналізуючи подібні ситуації, можна помітити, що звертання різні за функцією: у першому прикладі маємо власне звертання у спонукально-окличному реченні, у другому — звертання, що уточнює додаток (*тобою*) у розповідному реченні, у третьому звертання нейтралізується і може перетворюватися у вигук (*брат*).

Прагнення коментувати помічені особливості будь-яких мовних явищ стане ознакою професійної орієнтації абітурієнтів філологічних факультетів.

Інші види ускладнень, такі як відокремлення, вставні слова і вставлені конструкції, достатньо висвітлені у підручниках і вимагають засвоєння лише з доповненням щодо вживання розділових знаків (опрацьовуючи ці теми, треба використати довідники з «Українського правопису»).

Зразки граматичного аналізу простих речень

1. Речення: *Під час лютих осінніх штормів на Чайному знаходять собі пристанище рибалки* (О. Гончар).

Синтаксичний розбір:

1) Це просте, двоскладне, поширене, неускладнене речення.

2) Граматична основа: *рибалки знаходять пристанище*; підмет — *рибалки*; присудок — *знаходять пристанище* (присудок виражений словосполученням, що становить значеннєву й граматичну єдність: *знаходить пристанище — розташовуватися, поселятися*; словосполучення заступається одним словом, пор.: *висловити подяку — подякувати*).

3) Група присудка: *знаходять пристанище — кому? — собі* (непрямий додаток) — *коли? — під час штормів* (обставина часу) — *де? — на Чайному* (обставина місця); *штормів — яких? — лютих осінніх* (синтаксично однорідні, але неоднорідні за значенням узгоджені означення).

Морфологічний аналіз:

Підмет — *рибалки*: іменник спільного роду, у називному відмінку множини, І відміни (далі за зразками аналізу, які даються у розділі посібника про частини мови).

За вибором екзаменатора може бути запропоновано фонетичний аналіз слова: поділ на склади, наголос, характеристика голосних і приголосних.

II Речення: *Наче зачарований велетень, стояв опушений весь інеєм білим ліс, покритий і пронизаний насерізь сонячним сльвом* (В. Козаченко).

Синтаксичний розбір:

1) Це просте, двоскладне, поширене, ускладнене речення. Основне речення: *Стояв опушений весь інеєм білим ліс*. Ускладнюючі компоненти речення: порівняльний зворот *наче зачарований велетень* виконує функцію обставини способу дії; дієприкметниковий зворот *покри-*

тий і пронизаний наскрізь сонячним сяйвом виконує функцію означення до підмета основного речення *ліс*.

2) Граматичний центр основного речення: *стояв опушений весь ліс*; підмет — *ліс*, присудок подвійний — *стояв опушений весь* (за моделлю: *Він стояв замислений*).

3) Група присудка: *стояв опушений весь* — чим? — *інеєм* (непрямий додаток); *інеєм* — яким? — *білим* (узгоджене означення у позиції після означуваного слова).

Примітка: При опрацюванні синтаксичного розбору простого речення слід передбачити всі випадки ускладнення його структури, звернути увагу на розділові знаки при однорідних членах речення з узагальнюючими словами, при вставних словах, вставлених конструкціях і відокремленнях. Пряма мова та розділові знаки при ній аналізуються у зразках тексту.

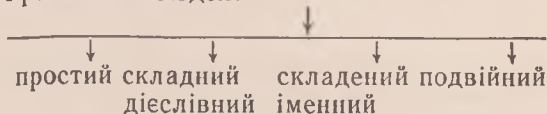
Методичні поради

1. Кожна із синтаксичних тем про просте речення повинна засвоюватися на прикладах. Готуючись до іспиту, слід якнайбільше тренуватися на різних текстах (уривках будь-яких художніх творів). Можна використовувати і відповідні збірники вправ, призначені для студентів педінститутів та педучилищ. Але зв'язний текст більш придатний для аналізу, бо він природніше відображає речення і всі можливі форми синтаксичних відношень між його членами.

2. Кожна відповідь на питання може мати схематичний запис. Наприклад, питання «Характеристика присудка» аналізується за такою схемою:

1) Визначення.

2) Граматичні моделі

3) Особливості присудка, залежні від значення дієслова.

4) Особливості узгодження підмета з присудком.

Відповідь ілюструється прикладами і має відповідний схематичний запис в екзаменаційному листку.

3. Виконуючи тренувальні вправи на синтаксичний розбір простого речення, доцільно виробити універсальні схеми, що становитимуть певні залежні між собою кроки аналізу; схемами охопити всі різновиди простих

речень як основних одиниць синтаксису: просте двоскладне поширене неускладнене; просте односкладне поширене неускладнене й ускладнене; просте двоскладне поширене ускладнене.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Для синтаксичного аналізу представлені усі різновиди складних речень: складні речення сполучникові — складносурядні, складнопідрядні; складні речення безсполучникові; варіанти із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком, а також складні речення із сурядністю й підрядністю.

Складносурядні речення

Аналіз складносурядних речень не становить значних труднощів для синтаксичного аналізу. Проте, як правило, труднощі виникають тоді, коли власне сурядні (координаційні) відношення змістової й граматичної незалежності між реченнями, що входять до складносурядного, порушуються й самотійність речень нібито втрачається.

Реченнями чіткої сурядної структури виступають єднальні складносурядні речення при яскраво вираженій незалежності складових частин, наприклад: *Космодроми цвітуть чебрецем і ромашкою, і плечисті сини в сорочках наростають із двадцятого віку виходять на старт* (Б. Олійник). У тексті такі речення членуються, можуть існувати самотійно. Сполучник і має фонетичний варіант й, що вживається при дотриманні правил милозвучності, які відбивають природну рису української мови — гармонію поєднання голосних і приголосних, наприклад: *За хмарами куталось сонце, й опускало воно під краї неба імливі провітки* (М. Стельмах). Єднальний сполучник та має ще й значення замикання ряду сурядних речень, наприклад: *Сичі в гаю перекликались, та ясен раз у раз скрипів* (Т. Шевченко).

Позитивне враження можуть справити і помічені абітурієнтами деякі особливості в уживанні сурядних сполучників у першому типі сурядних речень. Наприклад, сполучник і часто набуває значення підсилювальної частки або замінюється таким же сполучником-част-

кою а, пор.: *І щось відмирає, і час заколисує рани, і все ж таки щось не вмира* (Б. Олійник); *А ліси зеленіли напрочуд мирно, а села, пролітаючи, мигтіли привітно, а шосе блищало у далечінь* (О. Гончар).

Наведемо граматичну модель таких речень:

$P_1 \rightarrow i(\text{й}) \rightarrow P_2 \rightarrow \text{та } P_3; (P — \text{речення})$

Графічно ці речення виражаються так:

(   ) і, та (   )...

Різновидом сурядних речень є так звані перелічувальні із сполучниками *і...і, ні...ні*: *Ні хмари немає на небі, ні дощ не йде, ні вітерець не колихне повітря*.

Труднощі при аналізі складносурядних речень із єднальними відношеннями виникають тоді, коли порушується значеннева незалежність складових частин і зберігається лише формальний сурядний зв'язок із сполучником *і*; причиново-наслідкова залежність між реченнями ускладнює аналіз: *Торкнувся рукою рослини — і обпекло пальці вогнем*.

Примітка: Єднальні відношення слід відрізнити від приєднальних типу *Епоха не прощає брехунам, і марновірам теж* (не прощає) (П. Осадчук). Складносурядні речення з розділовими й зіставно-протиставними відношеннями труднощів для аналізу не становлять. Необхідно лише запам'ятати їх формальні розрізнення за сполучниками: для зіставно-протиставних сполучники *а, та, але, проте, однак, зате*; для розділових — *або... або, чи...чи, то...то, не то...не то, чи то... чи то, хоч...хоч*.

Синтаксичний розбір складносурядних речень здійснюється (після визначення типу відношення між складовими частинами) послідовно — як простих речень.

Складнопідрядні речення

У різних посібниках з граматики української мови існує чимало різних класифікацій складних складнопідрядних речень, та за основу треба брати поділ цих структур у шкільній граматиці: складнопідрядні речення з підрядними 1) означальними, 2) з'ясувальними, 3) обставинними.

Опрацьовуючи цю тему, слід звернути увагу на формальні (вживання сполучника) й значенневі характеристики відношень між головним і підрядним реченнями у складному.

Іноколи абітурієнти асоціюють тип підрядного речення лише за формою сполучника, приписуючи йому визначальну роль (якщо вживається сполучне слово *де*, підрядне речення має значення місця, якщо сполучник *що* — додатка, *чий* — означення і т. д.). Такий формальний підхід спричиняє чимало помилок при аналізі речень. Отже, треба пам'ятати, що сполучники й сполучні слова, що вживаються як синтаксичні засоби приєднання підрядних речень до головного, функціонально омонімічні: сполучник *що* може приєднувати підрядне речення з'ясувальне (*Знає, що робить*), означальне (*Ми працюємо, що любимо, що в творчість перейшла*. М. Рильський), а сполучне слово *де* — підрядне обставинне місця, означальне, з'ясувальне (*Був там, де ніхто ще не був; Село, де народився, згадував завжди; Знає, де нашкодив*).

Треба брати до уваги також значеннєву особливість складнопідрядних речень: відношення між головним і підрядним реченнями можуть бути не чітко визначеними, набувати супровідних значень, мати подвійну можливість співвіднесення з реченнями різних типів. Наприклад: 1) *Пишаюся тим, що зробив* — підрядне речення набуває значення означального (*пишаюся тим* — яким?) і з'ясувального (*пишаюся тим* — чим?); 2) *Стою в задумі над річкою, де пройшла юність* — підрядне речення співвідноситься з присудком головного (*стою* — де? — *над річкою*) як підрядне обставини місця, а з обставиною (*над річкою* — якою?) — як підрядне означальне; 3) *Як тільки смеркне, виходь на вулицю* — підрядне речення має значення часу (коли?) і умови (при якій умові?).

Подібних випадків у мові багато, і при аналізі треба це відзначати, не намагаючись відносити речення лише до одного синтаксичного типу.

Вправи на синтаксичний розбір складнопідрядних речень варто виконувати за відповідними збірниками. Тексти — художні, публіцистичні, наукові — в цілому також придатні для тренувань і пошуку різних типів підрядних речень. Але таку роботу доцільно здійснювати, вже засвоївши основні мовні типи речень, бо в «живому» тексті речення виступають переважно як варіанти мовлення, в яких структурні ознаки нечітко виражені.

Синтаксичний аналіз складнопідрядних речень відбувається за планом:

1) визначаємо тип речення і встановлюємо відношення між головним і підрядним (підрядними) реченнями; показуємо, до якого члена речення у головному відноси-

ться підрядне речення, чи стосується воно головного речення в цілому;

2) вказуємо на сполучник чи сполучне слово, яким підрядне речення приєднується до головного (спосіб цього приєднання).

3) зображуємо схематично структуру складного речення з одним чи кількома підрядними. Слід зазначити, що існує два графічні засоби зображення структури складнопідрядного речення — лінійний і вертикальний; останній більш наочно відображає саме підрядну структуру речення:

у вихідній формі:

головне речення
↓
підрядне

у формі паралельної підрядності:

( )
↓ ↓
( ) ( )

у формі супідрядності:

( )
↙ ↘
( ) ( )

у формі послідовної підрядності:

( )
↓
(( ))
↓
( )

Комбінаторні структури бувають різними, наприклад:

( )
↓ ↓
(( ) ( ))
↓
( )

4) приступаємо до розбору кожної складової частини, починаючи з головного речення і відзначивши особливість вираження граматичної основи в підрядному/підрядних (див. план аналізу простого речення).

Зразки аналізу складнопідрядних речень (непрості випадки)

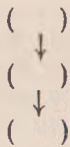
І. Речення: *(Тоня сама не своя від хвилювання). Її охоплює лихоманкове збудження, дріж, трепет, що це вони з Віталиком аж куди добулися, одні-однісінькі опинилися на цьому острові, як робінзони, де їх оточує химерне залізне беккеття (О. Гончар).*

1) Це складне, складнопідрядне речення з кількома підрядними. Головне речення (прочитується): *Її охоплює лихоманкове збудження, проймає дріж, трепет.*

Перше підрядне речення — *...що це вони з Віталиком аж куди добулися, одні-однісінькі опинилися на цьому острові* — стосується головного речення в цілому і має причинове підрядне значення. Сполучник *що* тут не типовий для приєднання обставинного підрядного причинового речення.

Друге підрядне речення — *...де їх оточує химерне залізне беккеття* — має подвійну залежність від головного, бо воно може координуватися двома питаннями — *опинилися де? і на острові якому?*, тобто підрядне речення нібито може бути чи обставинним місця, чи означальним; більше граматичних підстав вважати його означальним, бо дієслово *опинилися* вимагає свого поширення обставиною *на острові*, а до неї ужито означення — підрядне речення.

2) Граматична схема речення така:

речення з послідовною підрядністю.

3) Синтаксичний розбір головного речення:

Граматична основа: *збудження, дріж, трепет охоплює (її)*; підмети однорідні — *збудження, дріж, трепет*; присудок — *охоплює*, до нього тяжіє додаток *її*; узгодження підмета з присудком порушено в числі. До одного з підметів є узгоджене означення *лихоманкове*.

4) Синтаксичний розбір підрядних речень:

а) підрядного причиново-наслідкового: граматична основа — *Вони з Віталиком аж куди добулися, одні-однісінькі опинилися на цьому острові, як робінзони*; підмет — *Вони з Віталиком*; присудки однорідні — *аж куди добулися, одні-однісінькі опинилися (аж куди — підси-*

лювальний компонент присудка); *одні-однісінькі опинилися* — де? — *на острові* (обставина місця); *на острові* — якому? — *цьому* (означення); присудок *одні-однісінькі опинилися* не членується, бо тут подвійна залежність: *Вони одні-однісінькі і вони опинилися*; порівняльний зворот як *робінзони* стосується уточнення компонента присудка *одні-однісінькі* (нетипова позиція прикладки: *Вони як робінзони*);

б) підрядного означального: граматична основа — *бескеття оточує* (підмет і присудок); *бескеття* — яке? — *хімерне залізне* (значеннево неоднорідні узгоджені означення); *оточує* — кого? — *їх* (прямий додаток).

II. Речення: *Стояла така гнітюча тиша, аж мороз пробігав по спині* (В. Іванина).

Увага: Складні речення з підрядними можуть мати не повністю виражений зв'язок. У даному реченні підрядне речення формально не має показника підрядності, бо пропущено частку парного сполучника *...така тиша, що аж*, типового для підрядного міри й ступеня.

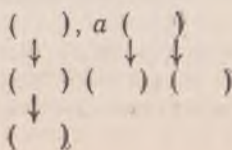
III. Речення: *Синьоока дівчина, що так зненацька з'явилась у їхній сім'ї, хоч і чужа, а заповонила старече серце* (А. Михайленко).

Це речення складнопідрядне з двома підрядними: означальним і допустовим.

Увага: Головне речення може руйнуватися, наприклад, зайвим сполучником — *Синьоока дівчина ... а заповонила старече серце*.

IV. Речення: *Хто-хто, а син знає, що добра половина обладунків у звичайний час зосталася б лежати вдома, бо нічого зайвого чабан не візьме в таку спеку носити з собою по степу, а якщо він так спорядився... то це ради зустрічі з сином, то це для того, щоб у таку врочисту мить було чим погамувати його чабанське й старістю не притуплене чабанство* (О. Гончар).

1) Наведене речення є зразком прихованої сурядності, яку треба насамперед виявити, хоч і заважає підрядний сполучник *якщо*; отже, друге сурядне речення починається від слів «...а якщо він так спорядився». Таким чином, дане речення є складеним із сурядності й підрядності; схема його така:

2) У першому сурядному реченні головним є: *Хто-вто, а син* (підмет) *знає* (присудок); до головного приєднуються два послідовно підрядні й не складні для аналізу — з'ясувальне й причинове речення.

3) У другому сурядному реченні головним є: *То це ради зустрічі з сином, то це для того* (у головному реченні підмет і присудок відновлюються з підрядного, бо в повному вираженні речення мало б вигляд: *Якщо він так спорядився, то це він зробив ради зустрічі з сином*).

У в а г а: Підрядне речення зовні (формально) умовне, але за значенням воно допустове.

П р и м і т к а. Наведені випадки складних для синтаксичного розбору речень свідчать про те, що треба вивчити спочатку всі типові форми речень, а далі заглиблюватися вже у їх варіанти, наявні у будь-якому тексті.

Складні сполучникові речення з сурядним і підрядним зв'язком розбираються як складносурядні й складнопідрядні одночасно, але первинним є сурядний зв'язок. Саме тому речення слід розчленувати на сурядні частини, кожна з яких може становити складнопідрядне речення. Моделі таких речень не можна задати списком, тому що кількість їх комбінацій у живому мовленні важко передбачити.

Безсполучникові речення

Відсутність сполучників у складних реченнях пояснюється невизначеністю змістового відношення між складовими частинами. Ця невизначеність призводить до багатозначності самих безсполучникових структур і до складності при вживанні розділових знаків.

Варто запам'ятати сім основних відношень, які диференціюють безсполучникові речення і прояснюють їх граматичні особливості. Як правило, абітурієнти не аналізують безсполучникові речення в цілому, обмежуючись твердженням про відсутність сполучникового зв'язку, але аналіз кожного складового речення стає подекуди неможливим без визначення граматичного типу синтаксичного відношення між реченнями, що з'єднуються без сполучників.

1. Найпростіший вид зв'язку між частинами безсполучникового речення властивий структурам, в яких дії, стани, виражені присудками речень, одночасні або

зовсім не координовані в площині часу, пор.: *Ідуть дощі, холодні осінні тумани клубочуться десь угорі і спускають на землю довгі коси* (М. Коцюбинський) або: *До хутора люди добиралися тракторами, колії були розбиті по коліна, сніг і грязюка геть перемішалися* (В. Іваніна).

Подібні речення не становлять труднощів для аналізу і розбираються за членами речення кожне всередині безсполучникового як просте.

2. Дещо ускладненими є речення, в яких між складовими частинами виникають відношення послідовності подій, станів, пор.: *Кожний новий навчальний рік починається з Ленінського уроку, потім ідуть заняття за розкладом*. Слова типу *потім, затим* інколи сприймаються як сполучальні засоби (речення стає нібито сполучниковим).

3. Послідовність дій і станів може виражатися і як часова (або наслідкова) залежність. Саме це спричиняє тире між складовими частинами речення. Наслідкові відношення ще більш контрастні, і написання тире тут є обов'язковим, наприклад: *Махнула осінь у ліси — зацвіли вони пурпуровими, сірими та жовтими фарбами* (І. Франко). Можлива й така форма речення при часових обставинних відношеннях: *Махнула осінь у ліси, зацвіли вони пурпуровими, сірими, жовтими фарбами*. Пор. при наслідкових відношеннях: *Защебетав соловейко — пішла луна гаєм* (Т. Шевченко).

4. Поеднання складових частин, між якими встановлюються відношення умови, є також залежним, наприклад: *Працюватимеш вволю — матимеш долю*.

5. Контрастні відношення зіставлення — порівняння виникають зрідка у поетичному мовленні, хоча розділове тире тут не обов'язкове, пор.: *На зеленій траві білі чайки сидять, білі свічі горять на тарелях латать* (Д. Павличко) або: *На зеленій траві білі чайки сидять — білі свічі горять на тарелях латать*.

6. Значна частина безсполучникових речень виражає пояснювальні відношення, які можуть мати значення пояснювально-причинного; пор.: *Наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі* (М. Стельмах) або: *Він пізнавав дівчину й не пізнавав: вона була не вербівська* (І. Н.-Левицький).

7. Відношення між складовими частинами безсполучникового речення можуть взагалі бути лише приєднувальними (побічне зауваження, оцінка); двокрапка і тире тут мають рівноправну функцію, хоч може

ставитися і кома (чим нечіткіше відношення, тим варіативнішим є уживання розділового знака), наприклад: *Він усе розуміє — він славний хлопець; Він усе розуміє: це видно по вчинках; Він усе розуміє, я знаю.*

Таким чином, аналіз безсполучникових речень за типом відношень між складовими частинами значно доповнює їх характеристику і сприяє правильному виборі розділових знаків, які до певної міри вмотивовуються.

До аналізу складних речень із сурядністю й підрядністю. Аналіз подібних речень вже підготовлений розглядом сурядних, підрядних і безсполучникових конструкцій. Проте треба дотримуватися таких правил:

1. На першому рівні аналізу варто виділити всі сурядні частини, незважаючи на безсполучниковий зв'язок, коли він зіставляється з видами 1 і 2.

2. Якщо комплексне речення надто поширене або становить період, воно має центр умовного поділу, на межі якого стоїть чи крапка з комою, чи тире, чи будь-який ритміко-інтонаційний знак, що переважає в поезії. У такому разі виділяються насамперед ці складові частини.

П р и м і т к а: Період — це багатоконпонентне складне речення, що складається з двох частин, нібито змішених, розділених паузою:

Райдугу, як стрічку, перетнув
синьоокий спринтер — ніжний травень:
слава хлорофілу — вічності, зерну,
сонцю, кроні і корінню — слава! (В. Лазарук).

3. Кожне із виділених речень у багатоконпонентній структурі розглядається як самостійне при аналізі членів речення і встановленні граматичного типу.

Зразок аналізу складного речення із сурядністю й підрядністю

Речення: *Набравши висоту, літак знову почав відриватися від реального світу, хоч і не міг маневрувати, бо праворуч і ліворуч тяглися білі траси повітряних доріг, а часом виринав на овиді якийсь інший швидкохідний літак* (Ю. Мейгеш).

1) Це речення складносурядне з підрядністю — складається з двох сурядних частин (межа від зіставного сурядного сполучника **а**: *а часом...*)

2) Перше сурядне речення за структурою складне — в двома підрядними у послідовному підрядному зв'язку.

Грама тичний аналіз: головне речення — *Набравши висоту, літак знову почав відриватися від реального світу*; перше підрядне — допустове, друге підрядне — причини (далі — грама тичний розбір за вищевказаними схемами).

3) Друге сурядне речення — зіставне, сполучникове, приєднане за допомогою сполучника *а*; за структурою — просте, двоскладне, поширене, неускладнене.

Варіантами складних комплексних речень можуть бути і складні зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком, без підрядних (з підрядними) у їх межах.

Контрольні завдання

1. Спишіть будь-які уривки художнього чи публіцистичного тексту і визначте спочатку всі речення за типами простих і складних.

2. Поділіть речення на ускладнені і неускладнені; серед ускладнених виділіть такі, які не можна розібрати, користуючись шкільним підручником чи вищезазначеним коментарем. Ці речення будуть вважатися варіантами основних типів, становитимуть залишок, який не підлягає синтаксичному розборові.

3. Продумайте докази, які можна навести, обгрутовуючи характеристику того чи іншого речення, члена речення.

4. Підберіть і запишіть у зошит яскраві приклади на всі синтаксичні явища, які аналізуються грама тикою, в тому числі й на нетипові випадки, зокрема ускладнення речень та їх складників.

Примітка. Підсумовуючи складні випадки аналізу простих і складних речень, слід звернути увагу на те, що в простих реченнях труднощі пов'язані з ускладненням їх будови. Ускладнення як термін у шкільній грама тичі стосується таких компонентів речення, які а) поширюють його склад, збільшуючи кількість членів речення (наприклад, однорідність чи відокремлення) або б) власне ускладнюють речення (вставність, вставленість, звертання). Насправді ускладнень більше, і виявляються вони при синтаксичному аналізі простих речень за його основними — головними й другорядними — членами. Крім того, деякі ускладнення виникають і при аналізі традиційно встановлюваних форм однорідності, відокремлення, зворотів (дієприслівникового й порівняльного), вставних слів, звертань. Так, не ускладнюють речення однорідні підмети, присудки, означення, додат-

ви, які вирівнюються в один відповідний член речення при простому переліку явищ, дій, станів, наприклад: *Радість, смуток, передчуття тривоги обгорнули його* (В. Тарнавський); *Як парость виноградної лози, плекайте мову, пильно й ненастанно політь бур'ян* (М. Рильський); *Ранок був синій, сонний, вилинялий від спеки* (В. Тарнавський); *Затамував свої великі болі і радощі, непохитні свої віри й присяги* (О. Гончар); *Серце у нього просте, робітниче, тільки за правду тверде, мов граніт* (Т. Масенко); *Вірив щиро, глибоко, не вагаючись, всім серцем* (В. Козаченко).

Те ж саме стосується й речень з однорідними членами при узагальнюючих словах.

Якщо однорідні члени виходять за межі простих перелічувальних відношень, виникають ускладнення, що спричиняють труднощі при аналізі, наприклад: 1) однорідні підмети можуть входити у відношення зіставлення, що більшою мірою з'єднає їх в один член речення: *Не лише батьки, а й діти відповідають за майбутнє своє й вселюдське* (О. Шугай); *Його керівник, ти й він сам замислились над проблемою старіння* (С. Павловський); 2) однорідні присудки можуть також ущільнюватися і лише формально розрізнятися, виступаючи за змістом як один присудок типу *піти і зробив, вирішив і пішов* (вирішив піти) і т. д.; 3) означення, які характеризують предмет з різних сторін, можуть ставати однорідними лише тоді, коли вони є епітетами, значення яких розкривається у тексті в цілому: *Тихі, ніжні зорі спадали з неба* (Л. Українка).

Досвід синтаксичного розбору речень абітурієнтами показує, що значні труднощі становить аналіз вставних слів і конструкцій. Шкільна граматика обмежує кількість цих синтаксичних явищ, подає лише безсумнівні форми. Саме тому абітурієнти не розрізняють ускладнених вставних конструкцій розмовного типу, як наприклад: *Ця справа, якщо бути відвертим (якщо дозволите, якщо хочете знати, може, чули) викликає сумніви*. Або: *Іншими словами (правду кажучи, інакше кажучи), ця справа викликає сумніви*.

Відокремлення залежить і від синтаксичної позиції компонента речення, наприклад: *Ця справа, може, чули, викликає сумніви* (пор.: *Може чули, що ця справа викликає сумніви*); *Ця справа, ми знаємо, викликає сумніви* (пор.: *Ми знаємо, що ця справа викликає сумніви*).

Дієприслівникові звороти можуть бути ускладненими за змістом. Типовою для них є обставинна

функція, але вона приховує й інше значення зворота, коли він виступає невираженим другим присудком, наприклад: *співаючи працює* (працює і співає), але: *іде, шкутильгаючи* (як іде?).

Порівняльні звороти також мають два різні значення: 1) власне зворота обставинного значення — *Летить, як орел* (летить орлом); 2) згорнутого підрядного речення способу дії — *Любить і береже книгу, як мати свою дитину*.

Різні за значенням і функцією звертання. Не ускладнюються речення, в яких звертання виступають у своїй прямій функції спонукання: *Мужай, прекрасна наша мова* (М. Рильський). Якщо звертання вжито в розповідному реченні, воно виконує функцію, подібну до прикладки: *Пізнаю тебе в постаті несхилий, вчителько моя, зоре світова, раднице моя* (А. Малишко).

Пильної уваги заслуговує аналіз ускладнених форм головних і другорядних членів речення. Основні об'єкти уваги такі:

1. Підмети, які є неподільними за значенням, крім указаних, що становлять кількісну єдність (*сто доказів, хмара доказів, ланцюги вогнів* і т. д.), типу *критерій культури, графік робіт, процент зростання, показник роботи*. У таких випадках можливе й формальне членування цих груп на, припустімо, підмет *показник* і додаток *роботи*, проте нерозчленованість не вважатиметься помилкою, бо при цьому діє правило граматики, що враховує смислову єдність одного поняття.

У групі підмета можуть бути слова, які втратили свій самостійний смисл, тому вони не можуть перебирати на себе роль предмета думки, наприклад: *Все людське мені не чуже; Справа миру — турбота всіх народів*.

2. Присудки, зокрема іменні складені, в яких у ролі зв'язки виступають дієслова *залишатися, скидатися, доводитися, уявлятися* і т. д.: *Він залишається моїм другом; Він скидається на брата; Він доводиться мені родичем; Він видається дорослим. Завдання уявляється здійсненим*.

У ролі зв'язок можуть виступати дієслова конкретної дії, такі як *стояти, їхати, повернутися*: *Дні стояли політньому теплі, тільки сонячне проміння дедалі більше скидалося на бронзу* (А. Мороз); *Іхав солдатом — повернувся генералом* (В. Іваніна).

Особливої уваги заслуговує зв'язка *бути*: треба розрізняти власне зв'язку у реченнях типу *Вона була у*

■ *пимисті* і дієслово-присудок у реченнях типу *Вона була в театрі* (де? — *в театрі*, обставина місця).

Як правило, абітурієнти не допускають помилок, аналізуючи присудки, що становлять фразеологічну одиницю на зразок: *Автобіографічний елемент посідає певне місце в творчості Т. Шевченка* (з підручника). Не буде помилкою нерозчленування й таких присудків, як *подати пропозицію* (запропонувати), *ставити експеримент* (експериментувати), *зробити зауваження* (зауважити) і т. д.

В. Другорядні члени речення, які допускають подвійні питання й ускладнюють їх віднесення до того чи іншого виду, наприклад: *Старі явори з полилітими верхами* (явори — з чим? які?) *й густою зеленню при стовбурах* (із зеленню — де? на чому? якою?)... *Кришучі й круті східці до квартир* (східці — куди? до чого? які?)... (О. Опанасюк). Тут потрібні розмірковування, що супроводжують розв'язання задачі, яку, по суті, й становить синтаксичний розбір речення. У вищевказаних прикладах можливі перетворення конструкцій у підрядні речення означальні (явори, в яких посивілі верхи; зелень, яка на стовбурах... і т. д.). Та допускаються і подвійні тлумачення членів речення, наприклад: *Вода стікає з даху* (звідки? із чого?).

Головне завдання граматичного розбору простих речень за їх значеннями — коментар, розмірковування й докази.

У складних реченнях ускладнення відбувається лише на рівні визначення граматичного типу.

У реченнях, які пропонуються для аналізу на іспитах, можуть траплятися лише деякі з видів ускладнених конструкцій, а саме: 1) безсполучникові речення, які є наслідком синтаксичних ущільнень, пропусків членів речення: *Дивлюсь у воду — місяць у воді сміється* (Л. Довженко) — *Дивлюсь у воду і бачу, як місяць у воді сміється*. Або: *Я тягнуся догори і сам собі не вірю: над зарічки знову над нашою хатою пролітають леbedi* (М. Стельмах); 2) складнопідрядні речення, в яких підрядні допускають подвійне тлумачення, наприклад: *Життя має сенс, коли людина створює нове, красиве, хороше* (В. Собко) — підрядне речення умови чи часу; *До нас ходіте усі, хто за правду* (Л. Українка) — підрядне з'ясувальне [усі ті, хто...] чи означальне [усі, — які?]; 3) складні речення псевдопідрядної будови, зіставні конструкції сурядного типу: *Якщо працювала людина думає про завтра, то ледар наздоганяє вчораш-*

ній день (за Сухомлинським). Або: *Якщо говорити по суті, то мова є найважливішим духовним багатством народу* (з газ.). Тут формально підрядне речення має значення вставки, подібно до зворотів на зразок: *щодо того, як...; що стосується* (того-то), *то; якщо йдеться про..., то і т. д.*

Визначення граматичного виду підрядного речення може становити труднощі і змістового, і формального планів. Уважне осмислення і форми, і змісту речення допомагає їх уникнути, при тому що допускаються і некатегоричні відповіді у випадках перелічених явищ ускладнення будови простих і складних синтаксичних конструкцій сучасної української мови.

Методична порада

Готуючись до усного іспиту з української мови, треба затреновувати синтаксичний аналіз речень на прикладах, які ілюструють типові форми, зразки основних моделей простих і складних конструкцій. Не варто для цього аналізу брати поетичний текст, оскільки поетичний синтаксис тяжіє до відхилень від унормованих граматикою основних структур простих і складних речень.

Про основні правила пунктуації

При підготовці до іспитів з української мови та літератури (написанні твору, диктанту, до усної відповіді, зокрема граматичного розбору речення) треба розглянути основні пунктуаційні правила, повторити їх, тренуючись на різних текстах. Варто насамперед ще раз зосередити свою увагу на основних граматично унормованих знаках, яких у текстах дев'ять — розділові знаки у кінці речення: *крапка, три крапки, знак оклику і знак питання*; розділові знаки всередині речення: *кома, крапка з комою, двокрапка, тире, дужки* (парний знак, яким може кінчатись речення). Парними можуть виступати *коми і тире*.

Існують також експресивні знаки, які не регламентуються граматикою: поєднання знаків оклику й питання — *!?*, взаємозаміна цих знаків у одних і тих же реченнях, наприклад риторичних питаннях: *Яких тільки квітів тут не було! (?)*. Три крапки у кінці речення теж можуть бути варіантами до вживання однієї крапки: *Весна. Весна...* Видільну й оцінну функції виконує спе-

підлий знак — лапки, який вживається при передачі чужого мовлення або при підкресленні образного значення виразу: *Крилаті слова Тичини «перемагать і жить» стали гаслом; Часом птахи дивують нас широтою своїх «пантів»* (з наук. статті). Позначення лапками образу не завжди здійснюється послідовно.

З усіх правил і прийомів уживання пунктуаційних знаків треба виділити такі складні ситуації:

1. Варіантне вживання розділових знаків, а також невідповідність деяких розділових знаків у авторських текстах граматичній нормі їх уживань (так зване авторське ритмомелодійне і смислове членування тексту, переважно поетичного).

Варіантне вживання розділових знаків допускається правописною нормою при однорідності, відокремленні і метивності. Наприклад, пишучи твір, абітурієнт може піддавати значення однорідності ситуативним означенням, які поняттєво однорідними не є, пор.: *багата, виритна мова письменника; розкішні, вражаючі образи природи* і т. д.

При підсиленому виділенні відокремлені означення можуть позначатися не комою, а тире: *Письменник створив образи — високохудожні, пластичні, з виразними мистичними партіями*. Те ж саме й при відокремлених прикладках: *Основний продукт бджільництва, (—) мед, (—) колгосп відправляє на продаж*.

Вставність, як правило, відділяється від основного речення за допомогою парного тире і дужок.

Уживання авторських розділових знаків, які можуть відповідати або не відповідати правописній нормі, становить найбільше труднощів при цитуванні. Абітурієнти прагнуть повністю відтворити текст цитати і тому запам'ятовують разом зі змістом знакове членування уривків прози чи поезії. Подібне запам'ятовування є лише переважанню пам'яті. Важливо оформити цитування згідно з правилами пунктуації. Наприклад, порівняймо такі граматично не виправдані, але емоційно значимі для автора знаки оклику в поезії Т. Г. Шевченка:

В муці, в каторзі не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!

Або:

Шануймо наших матерів пречистих. (!)
Зневажити їх — гірш нема вини! (.)
На дереві їх життя жовтіє листя,—
Не вічно в світі житимуть вони.

Примітка: Проаналізуйте кілька віршів І. Драча і відзначте експресивну роль авторських розділових знаків.

2. Тенденції до спрощення (уникнення) деяких розділових знаків, зокрема ком, як, наприклад, при дієприслівникових зворотах, якщо вони становлять фразеологічні вирази або виражають ознаку дії: *Біжить не чуючи ніг; Сидить склавши руки; Зустрів мене стоячи*, але: *Хліба, радіючи, ростуть* (М. Рильський) і можливе: *Хліба радіючи ростуть* (дієприслівник можна розуміти як ознаку дії, а не другу дію). Подібне правило поширюється і на порівняльний зворот: *Руки зробилися як лід*.

Методична порада

Опрацюйте основні правила пунктуації за «Довідником з українського правопису» (К., 1984); перевірте уважно всі написані в школі твори, коригуючи розділові знаки; зверніть особливу увагу на пунктуаційні правила введення цитат, прямої мови й невластиво-прямої мови у текст твору.

СТИЛІСТИКА

Стилістика української мови вивчається у середній школі постійно, протягом усього періоду навчання на уроках української мови і української літератури та в позакласній роботі з мови і літератури (гуртки, літературні студії, секції, художня самодіяльність, літературні вечори, олімпіади, газети, свята рідної мови тощо). Тому випускник середньої школи зобов'язаний показати знання мовного багатства рідного народу, а головне — володіння стилістикою — добірним і досконалим літературним мовленням — на всіх екзаменах при вступі до вузу, відповідаючи на будь-яке питання з будь-якої навчальної дисципліни. Абітурієнт повинен знати такі функціональні типи мовлення, як опис, розповідь, міркування, бесіда, монолог, діалог, та володіти ними відповідно до умов і мети спілкування. Не можна забувати, що невмілий (плутаний, нечіткий) виклад абітурієнтом матеріалу, навіть коли знання в нього добрі, не дає підстав екзаменаторам високо оцінити відповідь.

Глибокі знання матеріалу і вільне володіння мовою допоможуть абітурієнтові успішно скласти екзамени,

якщо він вчасно зверне увагу на культуру свого мовлення. Основні вимоги до культури мовлення такі:

1. Логічна послідовність викладу думок і несуперечність їх між собою. Вона досягається внутрішнім планом відповіді (задум — основна думка — її членування — висновки). Наступний етап — слід сформулювати тези відповіді, тобто основні положення, закономірності, правила, які ще треба буде розкрити або довести: де? при якій умові? чому? як? Тези відповідей на питання обов'язково записуються в листку для обдумування, що підлягає екзаменаторами після того, як абітурієнт отримав свій білет. Кожна теза (якщо це не аксіома) потребує доказів, підстав, тобто таких пояснень, які підтверджують, доводять істинність думки. І кожне наступне положення повинно органічно впливати з попереднього та бути підґрунтям для наступного. Але, крім положень з послідовним зв'язком, можливі й положення з паралельними зв'язками. Докази підтверджуються демонструванням дослідів (якщо це можливо), явищ, викладом фактів, кількісних даних, ілюструванням схем, карт, прикладів.

2. Правильне розуміння понять, знання термінів, якими передаються ці поняття, доречне вживання їх, ясність викладу матеріалу, точність описів.

3. Логічний наголос основних (ключових, або домінуючих) слів, особливо інформативних, з погляду даної теми.

4. Правильне наголошування слів (уникати діалектних і просторічних наголосів).

5. Дотримання вимовних (орфоепічних) норм української літературної мови:

а) наближена вимова ненаголошених *е* до *и*, *и* до *е*: [се^ило, не^иси];

б) відсутність акання — ненаголошене *о* ніколи не наближається до *а*: [росá], [водá];

в) тверда вимова губних приголосних: *любов*, *сім*, *голуб*; шиплячих: *ріж*, *ніч*, *робиш*;

г) африкати *дж*, *дз* вимовляються як один звук: *джерело*, *дзвін*, *джерем*, *джаз*;

д) перед *е* та *и* всі приголосні вимовляються твердо: *небо*, *день*, *диво*;

е) перед *і* всі приголосні пом'якшуються або напівном'якшуються: *ніхто*, *пісня*, *гірко*;

є) розрізняються приголосні — щільний *г* (*голова*, *гордість*, *гість*) і проривний *г* (*гедзь гуля*);

и) дзвінкі приголосні в кінці слова не оглушуються: *сніг, дід, сад, сторож* та ін.;

з) відбувається чергування сполучників і — й, прийменників в — у; голосного і в закритому складі з голосними е, о у відкритих складах.

6. Дотримання граматичних норм (відмінкових і особових форм, зв'язків узгодження, керування тощо).

7. Дбати про чистоту мови (унікати необґрунтованих повторень, зайвих слів на зразок *значить, ну, от, о*; не вживати просторічних, жаргонних, вульгарних слів і виразів.

8. Стежити за будовою речення, вислову, фрази: намагатися давати повні аргументовані відповіді, не допускати телеграфного мовлення; тримати «під контролем» синтаксичну структуру речення, щоб у ньому, якщо воно не односкладне, була граматична пара — підмет і присудок, а всі інші слова знаходили своє місце у групі підмета чи у групі присудка; користуватися прямим і зворотним порядком слів, виносити найважливіші слова на початок або на кінець речення, виділяти їх інтонаційно і на письмі розділовими знаками.

9. Позитивне враження від відповіді абітурієнта посилюється виразністю і образністю мовлення. Вона досягається умілим використанням багатозначних, синонімічних слів, фразеологічних сполучень, прикметникових, діеприкметникових і діеприслівникових зворотів, художніх засобів (епітетів, порівнянь, метафор і т. д.). Коли основну думку або інформацію до неї уже сформульовано в речення, є сенс повернутися до цього речення ще раз і подумати, що в ньому можна уточнити і як конкретизувати, за допомогою яких мовних засобів (термінів, синонімів, антонімів, фразеологізмів, прикладок, епітетів, порівнянь, метафор, відокремлених членів речення тощо).

10. Тримати в полі уваги розмірений темп, виразну дикцію мовлення, міміку, жести; не піддаватися переляку, покwapливості, бо це може додати помилок.

Готуючи відповіді на питання з української літератури, абітурієнти повинні доповнити їх мовностилістичним матеріалом:

до якого літературного напрямку належала творчість письменника, яким мовним матеріалом це підтверджується;

який жанр твору і які мовні засоби характерні для цього жанру;

якими стилістичними засобами мови реалізована в

тексті тема, ідея твору, естетична концепція письменни-
ца, яке мовне вираження знайшла образна система;
якими стилістичними засобами індивідуалізується
мовлення автора, персонажів, які мовностилістичні засо-
би характерні для індивідуального художнього стилю
письменника (ідіостилю).

Відповідаючи на питання з української мови, абіту-
рієнт повинен показати, що він знає про сферу вживан-
ня, стилістичні значення і роль у тексті, використання в
стилях тих мовних одиниць, про які питається в екзаме-
наційному білеті (рід іменників чи повні й короткі фор-
ми прикметників, часи дієслів і т. д.). Адже в школі
вивчення мови зорієнтоване на розвиток усного й писем-
ного зв'язного мовлення учнів.

Отже, якщо мовні одиниці мають якусь стилістичну
специфіку, то вступник повинен про це сказати.

Крім того, окремим питанням на вступних екзаменах
є тема про стилі української літературної мови. Розкри-
ваючи її, треба показати розуміння самого поняття
стиль, знання функціональних стилів української мови,
мовних засобів, що формують системність кожного сти-
лю, жанри стилів. Кожний стиль реалізується не інакше,
як у тексті — звуковому чи написаному. Тому абітурієнт
повинен мати чітке уявлення про текст як смислову і
граматичну цілісність, про види зв'язку у тексті (послі-
довний; і паралельний), про основні лексичні і граматич-
ні засоби, якими здійснюється зв'язок у тексті (найме-
нування, займенники, прислівники, синонімічні пари,
повтори, граматичні форми, послідовність використання
іх, узгодження, порядок слів тощо), показати вміння
визначити стиль певного тексту, робити стилістичний
аналіз.

Поняття про стиль і стилістичну норму

Стиль — це різновид літературної мови (її функ-
ціональна підсистема), що обслуговує певну сферу су-
спільної діяльності мовців і відповідно до цього має
свої особливості добору й використання мовних засобів
(лексики, фразеології, граматичних форм, типів речення
тощо).

Кожний стиль має свою сферу поширення (коло
мовців), призначення (функції повідомлення, впливу
тощо), систему мовних засобів і стилістичні норми, що
оберігають цю систему, власне, роблять її досить стій-
ким стилем.

Літературна норма охоплює всі сфери використання мовних одиниць у літературному (відшліфованому, культурному) мовленні. Стилiстична ж норма — це частина літературної норми, вона не заперечує літературну норму, а тільки обмежує використання літературно унормованої одиниці (слова, форми) певним стилем мовлення. Отже, стилістична норма — це норма використання слова чи форми у певному стилі чи з певним стилістичним значенням. Наприклад, стилістичною нормою для слів *заява, протокол, резолюція* є їх використання тільки в офіційно-діловому стилі. Використовуючись в іншому стилі, вони також несуть у собі забарвлення офіційності. Нестягнені (*золотая, срібная, веселая, золотій, срібній, веселії*) і короткі (*зелен, ясен*) форми прикметників вживаються у художньому стилі (фольклорі, поетичному мовленні), і це є їх стилістичною нормою. В інших стилях мовлення вони можуть використовуватись тільки при умові, якщо їхнє народнописенне забарвлення буде стилістично виправдане (не порушить стилістичної норми).

Стилi української літературної мови

Науковий стиль. Сфера використання наукового стилю мови — наукова діяльність, науково-технічний прогрес суспільства, освіта.

Основне його призначення — повідомлення про результати дослідження, доведення теорій, обґрунтування гіпотез, класифікацій, роз'яснення явищ, систематизація знань.

Основні ознаки наукового стилю: понятійність і предметність, об'єктивність, логічна послідовність, узагальненість, однозначність, точність, лаконічність, переконливість, аналіз, синтез, аргументація, пояснення причиново-наслідкових відношень, висновки.

Основні мовні засоби: велика кількість термінів, схем, таблиць, графіків, абстрактних (часто іншомовних) слів, наукова фразеологія (стійкі термінологічні словосполучення), цитати, посилання; відсутність всього того, що вказувало б на особу автора, його уподобання: емоційно-експресивних синонімів, суфіксів, багатозначних слів, художніх троп, індивідуальних неологізмів.

Текст членується послідовно на розділи, параграфи, пункти, підпункти. Переважають речення складної, але «правильної» будови, часто ускладнені зворотами, нани-

уванням іменних форм. В реченнях багато іменників і відносних прикметників, мало дієслів, зокрема особових форм. З наявних дієслівних форм частіше вживаються безособові, узагальнені чи неозначені, наприклад: *Дано дві сторони і кут, протилежний одній з них. Знайти інші два кути і третю сторону* (з підручника).

Науковий стиль має такі підстилі: власне науковий (з жанрами текстів — монографія, стаття, наукова доповідь, повідомлення, тези); науково-популярний (виклад наукових даних для нефаківців — книги, статті в неспеціальних журналах), науково-навчальний (підручники, лекції, бесіди тощо). Зберігаючи основні ознаки стилю, кожний з підстилів характеризується своїми особливостями використання мовних засобів. Скажімо, науково-популярний підстиль користується й елементами художнього мовлення (епітетами, порівняннями, метафорами).

Офіційно-діловий стиль. Сфера використання офіційно-ділового стилю мови — спілкування в державно-політичному, громадському і економічному житті, законодавство, адміністративно-господарська діяльність.

Основне призначення — регулювати ділові стосунки мовців у державно-правовій і суспільно-виробничій сферах, обслуговувати громадянські потреби людей у типових ситуаціях.

Основні ознаки офіційно-ділового стилю: документальність (кожний офіційний папір повинен мати характер документа), стабільність (довго зберігає традиційні форми), стислість, чіткість, висока стандартизація вислову, сувора регламентація тексту.

Основні мовні засоби: широке використання суспільно-політичної і адміністративно-канцелярської термінології; специфічна фразеологія на зразок *порушити питання, подати пропозицію*; відсутність емоційно-експресивної лексики і будь-якої мовної індивідуальності автора, обмежена синонімія, наявність безособових і наказових форм дієслів; чітко регламентоване розміщення і будова тексту, обсяг основних частин, наявність обов'язкових стандартних висловів (тому в діловому спілкуванні прийнято частіше користуватися готовими бланками).

Офіційно-діловий стиль мови має такі підстилі: законодавчий (закони, укази, статути, постанови); дипломатичний (міжнародні угоди — конвенції, повідомлення — комюніке, звернення — ноти, протоколи); адміністративно-канцелярський

(накази, інструкції, розпорядження, довідки, заяви, звіти).

Художній стиль. Це — найбільший і найпотужніший стиль української мови. Він включає використання в міру потреби з стилістичною метою елементів інших функціональних стилів. Багатством мовних засобів і довершеністю художнього мовлення, текстів художньої літератури художній стиль засвідчує високий рівень розвитку сучасної української літературної мови.

Сфера використання художнього стилю — творча діяльність, література, різні види мистецтва, культура, освіта.

Основне призначення — впливати засобами художнього слова через систему образів на розум, почуття і волю читачів, формувати ідейні переконання, моральні якості та естетичні смаки.

Основні ознаки художнього стилю: образність, поетичність, естетика мовлення, експресія як інтенсивність вираження, зображувальність (конкретно-чуттєве живописання дійсності — людей, природи, явищ, понять, якостей, властивостей, відношень). В художньому стилі все подається через призму інтелекту і світовідчуття особистості (образ автора), і все спрямовується на особистість читача (слухача). Тому в художньому стилі (зокрема в художніх творах), крім об'єктивності реального світу, існує і суб'єктивність сприйняття його людиною.

Основні мовні засоби: багатство найрізноманітнішої лексики з переважанням конкретно-чуттєвої (назви осіб, речей, дій, явищ, ознак — *Рече та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива, Додолу верби гне високі, Горами хвилю підійма*. Т. Шевченко); емоційно-експресивна лексика, різні види синонімів, антонімів, омонімів, фразеологізмів; використання з стилістичною метою історизмів, архаїзмів, діалектизмів, просторічних елементів.

Особливою прикметою художнього стилю є широке вживання дієслівних форм — родових — у минулому часі і умовному способі; особових у теперішньому і майбутньому часі дійсного способу, у наказовому способі: *Иди, доню, найди її. Найди, привітайся, Будь щаслива в чужих людях, До нас не вертайся!* (Т. Шевченко) У художньому стилі використовуються всі типи речень, синтаксичних зв'язків, особливості інтонування і ритмомелодики.

У художньому стилі повною мірою представлені сти-

лєтичні фігури (алїтерація, асонанс, анафора, повтори, синтаксичний паралелїзм), еліпс (неповні речення), періоди, риторичні звертання, питання, полісиндетон (багатосполучниковість), асиндетон (безсполучниковоїсть) та ін.

Художній стиль подїляється на підстилі за родами і жанрами літератури: епічні (прозові: епопея, роман, повість, оповідання, нарис), ліричні (поема, балада, пісня, поезія), драматичні (драма, трагедія, комедія, мелодрама, водевіль), комбіновані (ліро-епічний твір, драма-феєрія, усмішка тощо). Кожен з них має свої особливості мовної організації тексту.

Від творчої особистості письменника, його ідейно-естетичної концепції, світобачення залежить образна система, архітектоніка твору, нахил до вибору й організації тих чи інших мовних засобів, внутрішня художня трансформація їх у тексті. Так формується індивідуальний стиль письменника, що збагачує не тільки художній стиль, а й літературну мову в цілому. З індивідуального стилю П. Тичини в літературну мову ввійшли вирази: *вітер з України, чуття єдиної родини, і рости і діяти, перемагати і жити, сталь і ніжність, не дивися так привітно, яблуновоцвітно, не милуй мене шовково, ясносколово*; з індивідуального стилю М. Рильського: *життя духовного основа, мости братерства, троянди й виноград, красиве і корисне, Я син Країни Рад, самої правди син* та ін.; з індивідуального стилю В. Сосюри: *червона шма, так ніхто не кохав* тощо.

Публіцистичний стиль. Сфера використання публіцистичного стилю — громадсько-політична, суспільно-культурна, виробнича діяльність, навчання.

Основне призначення — вирішення суспільно-політичних питань, активний вплив на слухача, спонукування його до діяльності; пропаганда певних думок, переконань, агітація за втілення їх у життя.

Основні ознаки публіцистичного стилю: поєднання логічності доказів, точності висловлення наукових положень з емоційно-експресивною образністю, використання художніх засобів — епітетів, порівнянь, метафор.

Основні мовні засоби — сплав елементів наукового, офіційно-ділового, художнього стилів. В ньому широко використовуються суспільно-політична лексика, політичні заклики, гасла, точні найменування (подій, дат, місцевості, учасників), а також багатозначна образна

лексика, що здатна привернути увагу слухача (читача) і вплинути на нього.

В публіцистичному стилі виділяють кілька підстилів, кожний з яких має жанрові й мовні особливості: стиль засобів масової інформації (газети, журнали, радіо, телебачення), художньо-публіцистичний стиль (памфлети, фейлетони, нариси), есе (короткі нариси вишуканої форми); науково-публіцистичний стиль (літературно-критичні статті, огляди тощо).

Розмовний стиль. Сфера використання — усне повсякденне спілкування у побуті, на виробництві.

Основне призначення розмовного стилю — бути засобом невимушеного спілкування, живого обміну думками, з'ясування побутових стосунків.

Основні ознаки наукового стилю: усна форма спілкування, неофіційність стосунків між мовцями і невимушеність спілкування, непідготовленість до спілкування, безпосередня участь у ньому, використання позамовних чинників (ситуація, рухи, жести, міміка), лаконізм, емоційні реакції.

Основні мовні засоби: багатство інтонацій, емоційно-експресивної лексики, суфіксів суб'єктивної оцінки, різних типів простих речень (переважно коротких: неповних, обірваних, односкладних і т. д.), можливі діалектизми, фольклоризми, просторічна лексика, скорочені слова.

Типовими формами мовлення є усні діалоги і полілоги.

Українське розмовне живе мовлення було і є одним з основних джерел стилістичного збагачення художнього стилю і всієї української літературної мови.

Контрольні завдання

1. Підберіть зразки текстів кожного функціонального стилю української літературної мови.

2. Знайдіть у них лексичні, морфологічні, синтаксичні, фонетичні (якщо є) одиниці, вживання яких є характерним для даного стилю.

3. Познайомтеся з роботами Л. П. Коваль «Слово про слово» (К., 1989) і Е. Д. Чак «Барви нашого слова» (К., 1989).

4. Прочитайте у підручниках і засвойте основні ознаки розмовного стилю (діалоги, їх особливості, просторічна лексика, вирази); виділіть ці ознаки розмовного

стилю у будь-якій новелі Є. Гуцала, в оповіданнях В. Шевчука чи у фрагментах повістей і оповідань українських радянських письменників, надрукованих у журналах «Дніпро», «Київ», «Вітчизна».

5. Знайдіть у газеті «Літературна Україна» будь-який публіцистичний нарис чи літературно-критичну статтю і виявіть у текстах образні слова і вирази.

6. Потренуйтеся в написанні ділових паперів: доручення, заяви, довідки, рапорту (за зразками, наведеними в книзі А. П. Коваль «Культура ділового мовлення». К., 1982).

КОНТРОЛЬНО-ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ НА РОЗВИТОК МОВНИХ НАВИЧОК

Шкільний підручник у силу свого призначення може відобразити лише загальні риси мовної будови, і знання про них, звичайно ж, є обов'язковими. Та на основі цих знань можна заглибитися у функції мовних засобів у різних текстах, зокрема художніх, бачити реальний світ мовного словесного багатства, більш глибокі морфологічні системи, варіантність синтаксичних побудов, і на основі цього розмаїття виробляти чуття літературної мовної норми. Запропоновані лексико-стилістичні та граматичні вправи будуть корисними для тих, хто зацікавиться мовою як стилістичною системою зображальних засобів, які відтворюють світ у палітрі різних і незліченних значень, де виражаються логічна структура думки і сфера почуттів, експресій, оцінок, постійних і мінливих, які супроводжують мовлення людини.

Вправи подають загальні орієнтири для вироблення чуття мови, яке є не привілеєм лише філологів. Уміти говорити — значить уміти мислити і виражати свої почуття. Цим мова об'єднує людей усіх професій.

1. Визначте пряме і переносне (образне) значення виділених дієслів-присудків і означень у текстах:

1) *Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. Половіли жита й вилискувались на сонці. Червоніло ціле море колосків пшениці. Долиною повилась річечка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву. А за річкою, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини...*

Синіло небо биндочкою, а з обох боків, як стіни, стояло жито й *шелестіло* вусатим колоссям (М. Коцюбинський).

2) З-за *обскубаної* хмари *виткнувся* уцерблений місяць, і на річці в *текучому* плямистому сяйві *ожили* чорні довбасті човни; їх, зітхаючи, невміло *заколисувала* туга осіння хвиля, *прибивала* до вербових пнів, може, до тих самих, з яких *народились* вони. І знову човни, як птиці у клітці, *шугали* далі від берега, розсіваючи над водою скрегіт і дзвін ланцюгів. На *жовтому* побережжі сильніше *затокувала* кров з руки командира, і *хвиляста* *подовбана* стежечка *покотилася* до самого човна (М. Стельмах).

- 3) Нектар дощу в бетонному флаконі —
це *гарне* місто у цвітінні лип.
Лишає хмара цвіт на підвіконні,
і ніч *несе* медовий смолоскип.
І крізь бетон *бунтує* річка Либідь.
Святкує літо мить свою *п'янку*.
Ласкавий липень, липи, липи, липи! —
планети бджіл в туманностях пилку (Л. Костенко).

Коментар до вправи

Розмежування прямого і виразного переносного (образного) значень не викликає труднощів, бо вони протилежні одне одному: пряме значення первинне, воно безпосередньо вказує на співвідношення даного слова з явищем об'єктивного світу: *шелестить колосся, блакитне небо*; переносне значення — вторинне, воно характеризує предмет, явище опосередковано, через порівняння їх з іншими предметами та явищами, пор.: *синє небо* — пряме значення прикметника «синій», *дихає небо* — переносне значення дієслова «дихати». У переносному значенні приховано порівняння — *мов, ніби, як, подібно: кучерявий ліс* (віти дерев — мов у кучерях).

Інша справа — характеристика таких образних значень, які нашаровуються і на прямі, й на переносні. Звичайно, переносні значення завжди образні, та образні переважають числом, бо називання предметів, явищ часто супроводжується оцінкою, викликає уяву, образ: *виткнувся місяць, рожева мрія* і т. д. Образні значення можуть поступово згасати і ставати загальновідомими, як прямі: *річка біжить; час тече, іде* і т. д.

Отже, кожне переносне значення завжди підсилено образне, але не кожне образне значення є переносним. Пор.: *теплі промені сонця, прямі промені сонця* (образ-

ні значення) і *ніжні промені сонця* (переносне значення); *сніжна зима і загрозлива зима; темна ніч і горобина ніч; ліхтарі горять і ліхтарі мерехтять; думка створюється і думка зароджується; кучерявий хлопець і кучеряве дерево; блискавка спалахнула на небі і блискавка перерізала небо.*

2. З'ясувавши поняття про прямі й переносні значення слів, швидше вказані в коментарі ланцюжки виразів метафорами, тобто такими сполуками, в яких ужито слово вищого ступеня переносності, коли подібності надається значення рівнозначності:

теплі, прямі, ніжні промені сонця і сонячні *промені-стріли*; сніжна, загрозлива зима і *кашлата зима*; темна, горобина ніч і *владарка-ніч*; ліхтарі горять, мерехтять і *ліхтарики* очей; думка створюється, зароджується і думки *сновигають*; кучерявий хлопець, кучеряве дерево і *кучерява мова* (серцем *кучерявий* — П. Тичина); блискавка спалахнула, перерізала небо і *кардіограма* блискавки.

3. Визначивши всі види значень слова — пряме, образно-оцінне й переносно-метафоричне, спробуйте знайти їх у запропонованих текстах, пам'ятаючи про те, що метафори — вид переносу, тому значення їх постійно зміщуються: метафори «вмирають» і народжуються, зокрема в художньому мовленні, де вони рясніють і грають фарбами авторських образів (*блискуче закінчити школу, послати талкий привіт* — загальновідомі, вже «мертві» метафори, які зберігають образно-оцінне значення; *протуберанці сонця, небо надій, ніч у лорянім вінку* — І. Драч; *роси-сльози, громовозвукі слова* — М. Рильський — авторські метафори). Окремо виділіть дієслова-метафори, за допомогою яких неживим предметам приписуються дії, вчинки, стани живих (явище персоніфікації) на зразок: *сонце пошмихається ласкаво:*

1) Море запінилось і кипить, а вітер надув сосни на вершках скель, і мчить острів на тих чорних вітрилах, як корабель.

Море поблискує злою блакиттю, водяний пил б'є його білим крилом. Вигнулось, знялось крило вгору і, пропизане сонцем, упало. А за ним летить друге і третє. Здається, що незнайомі блакитні птахи налетіли раптом на море і б'ються завзято грудьми, піднявши вгору білі широкі крила... Вітер заганяє дихання назад у груди. Взяв дерева за чуба і гне до землі... Все зігнулось на острові-кораблі, що несеться по морю на чорних вітрилах (М. Коцюбинський).

2) Лише дійшовши схилу віку,
поезію я зрозумів,
як простоту таку велику,
таке єднання точних слів,

коли ні марній позолоті,
ні всяким викрутам тонким
немає місця, як підлоті
у серці чистім і палкім,

коли епітет б'є стрілою
у саму щонайглибшу суть,
коли дорогою прямою
тебе метафори ведуть,

коли зринає порівняння,
як з моря синього дельфін:
адже не знає він питання,
чом саме тут зринає він!

Слова повинні бути покірні
чуттям і помислам твоїм,
і рими мусять бути вірні,
як друзі в подвигу святім (М. Рильський).

4. Побудуйте словосполучення, використовуючи наведені сипоні-
ми, які увиразнюють мову письмового твору, і визначте слушність
і правильність їх уживання:

герой, персонаж, образ
велич, значення, суспільна вага
доказ, підтвердження, довід
поборник, охоронець, оборонець, захисник
прагнення, намір
видатний, великий, визначний
виділяти (виділятися), вирізняти (вирізнятися), надава-
ти ваги, наголошувати, ставити на чільне місце
виразний, чіткий, яскравий
вишуканий, витончений, добірний
вражати, дивувати, приголомшувати
відігравати (грати роль), мати значення
відчайдушний, доблесний, безстрашний
вірний, правдивий, життєвий
добирати, знаходити
заперечувати, відкидати, відхиляти, не приймати
могутній, потужний, сильний, всесильний, всемогутній
надихати, наснажувати, окрилювати
наділяти, приписувати, характеризувати
негарний, потворний, огидний
незначний, неістотний, малопомітний, невиразний
основний, головний, істотний
переважати, мати перевагу
показувати, змальовувати, зображати, висвітлювати
прагнути, хотіти, намагатися
прекрасний, чудовий, чудесний, славний, вражаючий
своєрідний, самобутній, оригінальний, характерний
сміливий, хоробрий, відважний, мужній
являти собою, бути, становити, виступати
будь-який, який-небудь, абиякий, всякий, кожний, будь-
що, будь-хто
дуже, надто, надзвичайно
слушно, доречно, по суті, вчасно

Коментар до вправи

Наведені синоніми часто зустрічаються у вступних творах і тому потребують пильної уваги з погляду стилістичної слушності й граматичної норми вживання. Синоніми можуть вільно заступати один одного, надаючи лише варіантності виразам, що є позитивним явищем, бо показує обшир словника мовця: *охоронець, поборник, захисник прав* (людини); *сміливий, хоробрий, відважний, мужній* (воїн) і т. д.

Ряд синонімів розрізняється мірою оцінки явища, ступенем експресії, чуття: *гарний — вражаючий* (образ), *надихати — окрилювати* (на подвиг), *вражати — приголомшувати* (вчинки героя не тільки *вражають*, а й *приголомшують* — ким? чим?).

З інших синонімів, які хоч і стоять в одних рядах, вибираються ті, які потрібні для певної характеристики людей, предметів, явищ: *видатний, великий письменник, але визначний твір; наголошувати ідеї, але вирізняти мовні засоби; винятковий талант, але виключне місце* і т. д.

Треба уважно ставитися й до граматичної правильності збудованих конструкцій, пор.: *підтвердженням істинності сказаного є..., доказом для цього може бути...;* займенники-синоніми розрізняються за значенням іменників істот чи не істот, які вони заступають: *кожний, будь-хто* (з людей), *будь-яке, яке-небудь* (явище); *абиякий* чи *всякий* має дещо експресивну оцінку (байдуже який). Виконуючи вправу, користуйтеся «Коротким тлумачним словником української мови» (К., 1988), «Словником труднощів української мови» (К., 1989), «Словником-довідником з правопису та слововживання» С. І. Головащука (К., 1989).

5. До поданих у вправі 4 синонімічних рядів підберіть, де можливо, антонімічні ряди, тобто низку слів з протилежним значенням, на зразок: *виразний, чіткий, яскравий — непомітний, неокреслений, безбарвний;* зверніть увагу на те, що ряд слів може мати один антонім (від гр. *anti* — *проти*, *опут* — *ім'я*): *заперечувати, відхиляти, не приймати, відкидати — стверджувати.*

6. Прочитайте уривок з поеми М. Рильського «Жага». Зверніть увагу на прийоми оригінальної антонімії: зіставлення образів-метафор, значення яких можна розкрити саме при протиставленні висловів у тексті:

Тебе — від ніжного світанку
 Аж по останні смертні дні...
 Тебе, як вітер у неволі,
 Тебе, як сонце у гробу,
 Як власні радощі і болі,
 Як власну юність і журбу...
 Як огник в непроглядній ночі,
 Як трепет щастя навесні,
 Як сльози радісні жіночі

У благовісній тишині,—
 Тебе ношу я в грудях темних
 І в невсипущому мозку,
 Мою найкращу з дум наземних
 Жагу й любов мою палку!
 Ласкаве небо, грім залізний,
 Була ти, будеш і єси!
 Тобі, тобі, моя Вітчизно,
 У серці дзвонять голоси.

Коментар до вправи

У цьому й подібних віршах антонімами виступають не слова, а конструкції-образи, пор.: *ніжний світанок* — народження, що протиставляється смерті; *вітер* — символ свободи зіставлено з неволею і т. д.; два останні образи-антоніми є антитезою, протиставленням: *ласкаве небо* — *грім залізний*.

7. З'ясуйте значення омонімів, які часто в поезії виступають у ролі каламбурів, як у наведеному тексті-жарті:

Через дбсвіду й сумління *брак* і тому він браку не *бракує*.
 йде з фабрики суцільний *брак*, Не всяк високих досяга *кар'єр*,
 та бракеру твердості *бракує*, хто зразу рветься з місця у *кар'єр*
 (Є. Бандуренко).

8. Розмежуйте значення паронімів — слів, які мають спільні корені, близькі за значенням, але розрізняються за функцією, закріплюються лише в певній сполучуваності, що становить норму. Близькозвучність паронімів (від гр. *para* — *поруч* і *опута* — *ім'я*) спричиняє їх змішування, а звідси й типові помилки.

Доберіть до паронімів типово сполучувані з ними слова, щоб розрізнити значення кожного з них (за зразком: *громадянський* — *громадянська* позиція, *громадянські* почуття; *громадський* — *громадський* обов'язок, *громадський* діяч). Виконайте вправу за схемою:

<i>пароніми</i>	<i>слова, що прояснюють, розмежовують їх значення</i>
батьків — батьківський	праця, турбота, портрет, гумор, ласка, голос
бережливо — бережно	ставитися, використовувати, збирати факти
визначальний — визначний	умова, дослідження, твір, подія, роль
вирізнятися — відрізнятися	від інших, на фоні
воєнний — військовий	парад, пісня, союз
гармонійний — гармонічний	людина, стиль
гуманізм — гуманність	людини, епохи
дружний — дружній	сміх, праця, розмова
духовний — душевний	щирість, розквіт, розвиток, розмова

шаменший — знаменитий	доба, епоха, письменник
інтернаціональний — інтер- націоналістський	єдність, світогляд
колективний — колективіст- ський	керівництво, почуття
любимий — улюблений	книга, письменник, літера- турний герой, брат, Вітчиз- на
одинокий — одиничний	старість, випадок
писемний — письмовий	пам'ятка, екзамен
рідкий — рідкісний	зарості, твір
робітничий — робочий	колектив, народ, загін, де- путат
цілий — цілісний	ряд, система
уява — уявлення	багатий, повний
	буйний, помилковий
швидкий — швидкісний	метод, розум

Примітка: Звірте свої відповіді із словником: Д. Г. Гринчишин, О. А. Сербенська. Словник паронімів української мови. К., 1986.

9. Виконайте вправу на розвиток мовного чуття:

Розвиваючи чуття мови, вміння бачити її багатства, національні особливості, бажано було б виписувати із художніх творів дожовтневої й радянської літератури словесні образи-символи, які характеризують український народ, його побут, звичаї, ідеали, пов'язані з історією, обумовлені географією краю, пейзажами рідної природи, що постійно надихають на творчість, художнє подображення життя.

Такими образами в українській літературі є слова-символи: *тополя, верба, гай, діброва, сокіл, чорний ворон, лебідь, лелека, зозуля, чайка-вдовиця, орел, веселка, вітер, місяченько, сонце, соняшник, волошка, хліб, зерно, маків цвіт, черемшина, калина, меч, криця, мати-Вітчизна, краса вірності* й багато інших, зокрема: *екологія душі, екологія культури, духовність, відродження, дзвони Чорнобиля*.

Більшості цих слів народ надав постійних значень, і вони ввійшли такими в літературу, в щоденне мовлення, пор.: значення символів *вітру, бурі* у Т. Шевченка як знаку оновлення, змін, перестороги («Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива...») і образу вітру-революції у П. Тичини («Не вітер, а буря»); водночас образ вітру — це образ надії, жадання оновлень чи

туга за Батьківщиною (вітер розвіє хмари; вітер повіє на Україну, донесе звістку). Перший прекрасний образ вітру донесла до нас славнозвісна пам'ятка східнослов'янської культури «Слово о полку Ігоревім». У переспіві плачу Ярославни Тарас Шевченко відтворив цей образ неперевершено:

Вітрило-вітре мій єдиний!
Легкий, крилатий господине!
Нащо на дужому крилі
На вої любії мої,
На князя, ладо моє миле,
Ти ханові метаєш стріли?

Червона калина — народний і літературний символ краси («Мова калинова» — так назвав книжку про українську мову акад. В. М. Русанівський); *лебідь* — знак чистоти й вірності (*лебеді материнства* — крилаті слова І. Драча); *туман* — знак смутку; *зоря* — надія; *опалі кленові листки* — «Це сонце холодне з-за хмар, Це матері хворої усміх до бідного сина, Це голос розлуки і муки» (М. Рильський); *лелека* — птах долі, провісник добробуту; *кінь* — образ вірного друга; *сизий орел* і *сокіл* — символи відваги й мужності; *двосічний меч, криця* — в поезії образ мужнього слова поета: «Ти моя щира гартована мова, Я тебе видобуть з піхви готова...»; «Слово — моя ти єдина зброя», — писала Леся Українка.

Образи *вишневого цвіту, веселки, хліба, зерна, легкокрилої далечини* (М. Рильський), *широких ланів* і «смолистої тиші над каптурами гір» (Л. Костенко) — це найбільш уживані образи рідного краю. Прекрасний образ вишневого цвіту, вишневих віт, вишневого вітру як образ України створив поет І. Драч у поемі «На смерть Т. Шевченка». Французький поет Е. Монік у «Вірші для Тараса» (у перекладі В. Коптілова) пише про Україну, яка «постає, наче острів, раптово, увесь у веселках» (Літ. Україна. 1989. 18 трав.).

Читаючи художні твори — програмові й рекомендовані позапрограмові, слід привчити себе помічати й виписувати характерні для письменника образні мовні засоби: епітети, порівняння, крилаті вирази, а також художнє освоєння наукових понять у епоху НТР, введення інтернаціональних, зокрема античних, слів і виразів, висловлювань класиків світової літератури, що показує входження української мови в сім'ю розвинутих мов народів Землі.

Здійснюючи мовне самовиховання, треба пам'ятати, що мова народу — його душа, відображення всього змісту життя, а не лише народної фольклорної символіки, хоч вона й творить мовний національний колорит. «Рідна мова — не степ, не хата, а народу мого душа», — справедливо сказав поет В. Гончаренко (Літ. Україна. 1989. 6 лип.).

10. Доберіть невеликі художні твори (оповідання, новелу, вірш), уривки з наукових (краще науково-популярних) праць, газет (написи, огляди) і складіть плани їх аналізу за схемою: 1) змістовий аналіз, 2) лексико-стилістичні властивості, 3) синтаксично-стилістична організація тексту; другий і третій плани аналізу можуть мінятися місцями:

Зразки короткого аналізу текстів:

1. Художній стиль (уривок з новели О. Гончара «На косі»).

Далі вже нічого нема — самий простір, саме безмежся. Зализень суші — вузька коса, відділившись від степу, простяглась у відкрите море. Крізь обрій, крізь небо пронизалася й далі пішла — не видно їй кінця.

Загубилася в імлах.

Коса довга, вузька, з вимоїнами. Взимку під час штормів косу цю й хвиля перехлюпне, а зараз вона суха, в сухих палаючих пісках, у колючій рослинності, у лементі птаства.

Безліч пташиних гнізд, яких ніхто не руйнує; океан повітря, не отруєного нічим; гармонія буття, де почуваш себе тільки часткою чогось великого — часткою цього безмежся, цієї синьої вічності.

Найкрайніший край землі, заповідність, чистота. Стоїть людина на самім краю, на межі реального — кільцює птахів. Маленька дівоча рука один по одному бере з кошика легкі алюмінієві персні, надіває на пташину ніжку, ловкенько пристібує на ній — як амулет, як знак спілки людини і птаха... Лети! Закільцьованих пускаєш з руки в роздолля моря і небес, в оту безкордонну синяву та блакить, пускаєш і таке маєш враження, що не буде їм смерті, твоїм птахам, що злітають вони з твоєї долоні на вічне життя.

1. **Змістовий аналіз:** уривок з новели містить опис двох картин — морської коси і кільцювання птахів, що на цій косі гніздуються.

Цілісність першої картини забезпечується тим, що впродовж тексту мова йде про саму косу, хоч вона й не називається: *коса — зализень суші... пронизалася й пішла далі — не видно їй кінця... коса довга, вузька,*

з вимоїнами... суха... найкрайніший край землі, заповідність, чистота...

Перша картина становить стислий опис коси — зачин новели.

Друга картина відразу створює зорове уявлення про дівчину-орнітолога, яка прибула на косу кільцювати птахів. Прикінцевий абзац уривка, що починається від слів *Закільцьованих пускаєш з руки*, розпочинає оповідь про роздуми дівчини, яким, очевидно, й присвячено новелу. Сигналом початку таких роздумів є вживання присудків не у формі 3-ї особи однини (*дівчина пускав з руки птахів*), а у формі 2-ї особи однини — як вживання узагальнено-особових присудків (*пускаєш з руки птахів*), що означає внутрішній стан і самої дівчини, і тих, хто щось подібне відчував.

2. **Лексико-стилістичні властивості:** як і характерно для художнього стилю, текст насичено емоційною лексикою — *безмежжя, імла, заповідність, синява й блакить, ніжка, ловкенько, найкрайніший край, гармонія буття*; епітетами — *синя вічність, вічне життя*; метафорами: *безкордонна синява, океан повітря, роздолля моря*; порівняннями — *як амулет, як знак спілки людини і птаха*; гіперболами — *злітають на вічне життя, не буде їм смерті, межа реального*. Така лексика є виразною ознакою художнього стилю мови.

3. **Синтаксично-стилістичний аналіз:** яскравою синтаксичною характеристикою аналізованого тексту є його розгортання й синтаксична пов'язаність висловлень, виражених не безпосередньо, а приховано, через увесь текст, що й забезпечує формування змістових єдностей (вказаних картин. Пор.: наведені присудки, що характеризують косу, ніби розсіяні в усій картині фрагмента цього тексту).

Властиві художньому тексту і неповні та називні речення, розчленування речень — винесення за їх межі, як правило, одного з присудків (...— *не видно їй кінця. Загубилася в імлах*) і т. д. Окремі картини художнього тексту як змістові єдності вміщуються в «синтаксичну рамку»: два останні речення першої картини аналізованого тексту є підсумком характеристики коси: *Найкрайніший край землі, заповідність, чистота*.

Кожен художній текст буде відображати варіантну вказаній синтаксичну будову, але основні вказані ознаки, зокрема й лексичні, образні, будуть подібними.

II. Науковий стиль (уривок з науково-популярної статті «Одежа птахів»).

На нашій планеті живе більш, ніж 1,5 мільйона видів тварин, та серед них лише птахи мають пір'я. Тому їх називають пернатими. Пір'я складається з рогової речовини. Щоб упевнитися в цьому, спаліть спершу пір'я, а потім шматочок ратиці чи рога. Пахтітиме однаково.

Розрізняють два основних типи пер: контурні і пухові. Контурне перо має порожнистий стрижень, обабіч якого розташовано пір'яні промені. Кожен такий промінь з'єднаний з сусіднім за допомогою мініатюрних гачків. Така пір'яна утворює суцільну пружну пластинку. Вона міцна й пластична. Саме така потрібна для польоту.

Пухове перо не менш потрібне птахів, ніж контурне: шкіра в птахів суха, тонка, на ній немає сальних і потових залоз, і пухові пера створюють ту малу теплопровідність, яка рятує птахів від холоду.

Науковий чи науково-популярний стилі не аналізуються зі змістового погляду, для них встановлюються лише характерні синтаксичні та лексичні ознаки.

Характерними ознаками наукового стилю є:

1. Чітка й логічна синтаксична будова; нормативні речення, як правило, повні, з прямим порядком слів, синтаксичною пов'язаністю речень в абзацах і самих абзаців між собою.

Пор.: характерні наслідкові речення типу *Тому їх називають пернатими*; речення виразно прості, двоскладні: *Така пір'яна утворює суцільну пружну пластинку. Вона міцна й пластична* (у художньому тексті неодмінно був би вислів: *Така пір'яна утворює суцільну пружну пластинку, міцну й пластичну*); текст розгорнуто послідовним взаємопереходом речень: кінець попереднього стає зав'язкою, початком наступного: *...розрізняють пера контурні й пухові. Контурне перо має стрижень, обабіч якого ... пір'яні промені. Кожен такий промінь з'єднаний ... і т. д.*

2. Насиченість наукового тексту термінами: *залози, теплопровідність*; термінологізованими сполуками: *порожнистий стрижень, пір'яні промені; пружна пластинка; контурне перо* та ін.

3. Присутні ознаки образності, які допускають деякі наукові тексти, навіть ті, що належать до природничих наук (назва тексту «*Одежа птахів*», проте це вже помірна ознака популярності тексту).

III. Публіцистичний стиль (уривок з газ.)

У Женеві в рамках конференції по роззброєнню відновилися багатосторонні переговори щодо заборони хімічної зброї. У ході нинішнього раунду буде продовжена робота над завершенням положень майбутньої конвенції про заборону виробництва і застосування всіх видів хімічної зброї. Винятково важливо трансформувати цей могутній політичний імпульс у швидке здійснення цього процесу.

Публіцистичний стиль є багатожанровим, проте газетне мовлення так само має характерні ознаки:

1. Поширені речення, типові словосполучення, що набувають термінологічних (для опису міжнародних подій) значень: *раунд переговорів, міжнародна конвенція, здійснювати роззброєння, вести переговори, заборона виробництва зброї.*

2. Типові постійні епітети: *політичний імпульс, багатосторонні переговори.*

Публіцистичний стиль володіє високим рівнем образності, якщо пишеться критичний нарис, репортаж про урочисту подію тощо. У таких текстах багато подібного до мовного стилю художньої літератури, та все ж є й відмітні ознаки: полемічність, риторичні питання, звернення до читача, яскрава оцінка повідомлюваного, вживання фразеологізмів, крилатих виразів.

Коментар до вправи

Слід зазначити, що текст як матеріал для стилістичного аналізу не входить до програми вступних іспитів, проте значення такого аналізу велике, зокрема для розвитку вміння аналізувати літературні твори з погляду художніх засобів відображення дійсності. Адже література — не просто літопис життя, це художня творчість, де багатства мови виявляються яскраво, всебічно, чуттєво. Водночас самостійні вправи над мовно-стилістичними особливостями творів художньої літератури мають значення для засвоєння поняття про художній стиль. Для порівняння можна брати для мовно-стилістичного аналізу й невеликі уривки з наукових творів та публіцистики, щоб побачити, як здійснюється в них добір тих чи інших мовних засобів і чим відрізняється один стиль від іншого саме в мовному оформленні текстів.

Художній та науковий стилі мови є контрастними, а публіцистичний, крім своїх власних ознак, має ознаки і художнього й наукового.

11. Випишіть з поданого тексту похідні слова, погрупуйте їх за будовою на суфіксальні, префіксальні, префіксально-суфіксальні:

Із самого малечку в словах рідної мови людина відкриває для себе великий і чарівний світ життя. Мова — безцінний скарб народу. В ній відбито його характер, психічний склад, історію, звичай, побут. Як найдорожча спадщина, як заповіт поколінь передається нащадкам любов до свого народу і рідної мови.

Калиновою, солов'їною назвали прекрасну українську мову поети. Це неповторна мова Шевченка і Франка, Лесі Українки і Коцюбинського, Тичини і Сосюри, Рильського і Малишка, сучасних представників красного письменства.

Українська мова — одна з найрозвиненіших у світі. Вона має величезний лексичний фонд, багату синоніміку. Ось узяти слово *лелека*. Це не єдина назва така. Він і *чорногуз*, і *бусол*, і *бусел*, і *бузько*, і *гайстер*. А яка різноманітність граматичних засобів, скільки зменшено-пестливих форм: *вітер* — *вітерець*, *вітрець*, *вітрик*, *вітренько*; збільшених — *вітрище*, *вітровище*, *вітрюга*, *вітрюган*, *вітрисько*; сильний вітер — *вітровий*. Окраса української мови — її милозвучність, яка створюється і чергуванням *у — в*, *і — й* на межі слів, і униканням збігу більш ніж двох приголосних: *радість* — але *радісний*, *щастя* — *щасливий*, *Запоріжжя* — *запорізький* (Є. Чак).

12. Погрупуйте слова з текстів за частинами мови. Обгрунтуйте, за якими ознаками ви це зробили. Яка, на ваш погляд, найхарактерніша частиномовна ознака виділяється в даному тексті?

- 1) Ніколи я не знав, що так люблю —
До болю, до смертельного жалю —
Понад Дніпром сріблісті верболози,
Березу, що прозорі ронить сльози
На тиху, присмирнілу мураву,
Бур'ян в напівзасипанім рову,
Де часом вальдшнеп, поетична птиця,
Між листям жовтним від стрільця таїться
(М. Рильський).

2) На кожному крилі городу росли кущі барвінку. Здавалось, що він зимою зеленіє, бо коли танули сніги, то на світ пробивалось його цупке зелене листя, не змучене холодом, не скалічене морозом. А коли повітря ставало по-материнськи м'яким та лагідним, то барвінок зацвітав так, наче небо бризнуло на землю живою своєю блакиттю, зацвітав так, немов дитячі очі землі дивились на тебе довірливо (Є. Гуцало).

13. Визначте значення і граматичні ознаки іменників. Спробуйте з'ясувати зв'язок між лексичним значенням, морфологічним оформленням і синтаксичними функціями іменників:

- 1) А я додам. Любити можна   Живе поезія у мові,
Поезію в добу ракет,   Якої мати вчила нас,
Бо дивна річ: людина кожна   У гніві, в усмішці, в любові,
Якоюсь мірою поет.   В красі звичайній, без прикрас.

Вона — не тільки мрії срібні,
А й праця, й радощі зусиль,
Вона потрібна, як потрібні
Вода й повітря, хліб і сіль! (М. Рильський)

- 2) Безсмертні всі: цей виховав дитину,
Той пісню написав, хоч і єдину,
А той, що не зумів цього зробити,
Коло дороги посадив ялину.
Безсмертя виростає не з могили —
Воно встає з колиски до вікна,
В житті його велика таїна.
Той смерть свою навіки поборов,
Хто на її ненависть мав любов,
Хто рівня їй, але у силі добрій! (Д. Павличко)

- 3) Не треба думати мізерно.
Безсмертя є ще де-не-де.
Хтось перевіяний, як зерно.
У ґрунт поезії владе.
Митцю не треба нагород,
Його судьба нагородила.
Коли в людини є народ,
Тоді вона уже людина (Л. Костенко).

- 4) Що доля нелегка — в цім користь і своя є.
Блаженний сон душі мистецтву не сприяє (Л. Костенко).

- 5) Є вірші — квіти.
Вірші — дуби.
Є іграшки вірші.
Є рани.
Є повелителі і раби.
І вірші є каторжани.
Крізь мури в'язниць,
по тернах лихоліть —
ідуть, ідуть
по етапу століть... (Л. Костенко)

14. Визначте відмінкові форми іменників. З'ясуйте, які значення характерні для форм називного і орудного відмінків:

Дядько Самійло не був ні професором, ні лікарем, ні інженером. Не був він, як уже можна догадатись по одному його імені і по тому, що тут писалось, ні суддею, ні справником, ні попом. Він нездатний був на високі посади. Він навіть не був добрим хліборобом. Він вва-

жавсь поганим хліборобом. Його розумових здібностей не вистачало на сю складну і мудру професію.

Але, як і кожна майже людина, він мав свій талант і знайшов себе в ньому. Він був косар. Він був такий великий косар, що сусіди забули навіть його прізвище і звали його Самійло-косар, а то й просто Косар. Орудував він косою, як добрий маляр пензлем,— легко і вправно. Коли б його пустили з косою просто, він обкопив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша (О. Довженко).

Коментар до вправи

Зверніть увагу на те, що іменник у називному відмінку має значення прямого суб'єкта (діяча) і ознака, передана цією формою, є постійною (Самійло-косар, тобто завжди він є такий). Форми орудного відмінка вказують на суб'єкта, але він виступає у цій ролі не завжди (був учителем, тобто якийсь час). Змінність чи переальність суб'єкта передаються формою орудного відмінка (не був ні професором, ні лікарем, ні інженером).

15. Визначте, з яких творів яких авторів взято наведені нижче уривки. Знайдіть прикметники і охарактеризуйте за значенням, вкажіть, до яких розрядів вони належать. Визначте тип мовлення текстів, з'ясуйте, яку стилістичну роль у них виконують прикметники:

1) Недалеко од Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори. Яр в'ється гадюкою між крутими горами, між зеленими терасами; од яру на всі боки розбіглись неначе гілки дерева, глибокі рукави й поховались десь далеко в густих лісах. На дні довгого яру блищать рядками ставочки в очеретах, в осоці, зеленіють левади. Греблі обсажені столітніми вербами. В глибокому яру ніби в'ється оксамитовий зелений пояс, на котрому блищать ніби вправлені в зелену оправу прикраси з срібла. Два рядки білих хат попід горами біліють, неначе два рядки перлів на зеленому поясі. Коло хат зеленіють густі старі садки.

2) Усі вулиці в Вербівці ніби зумисне обсажені високими вербами: то поросли вербові кілки тинів. Усе село ніби в розкішних алеях. Як залле Вербівку літне палке сонце, як засипле її зверху золотом та сріблом сонячне марево, то вся кучерява долина здається залитою буйними зеленими морськими хвилями, що десь набігли з моря й залили, й затопили долину, й скам'я-

ніли, піднявшись високо вгору. Дивишся й не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим гарячим та пахучим повітрям (*І. Нечуй-Левицький*).

16. Знайдіть прикметники і дієприкметники. З'ясуйте, що для них є спільним і чим вони відрізняються:

- 1) Я знову їхав по Україні
По тих дорогах польових,
Де вздовж цвітуть сокирки снігі,
Пливе гречок пахучий сніг,
Шепочуть вівса сизостеблі,
І верби хиляться до греблі.
- 2) У нас там на городах пахне кропом.
У сизі ранки: конопляний дух
Аж голову туманить. А навкруг
Сади зеленим розлились потопом.
Лимонка досягає і налив,
Веселку рос обтрушують отави,
Дівочий голос доліта ласкавий,
Як біла чайка з синіх берегів.
- 3) О земле українських нив,
Стократ потоптана військами,
Полита рабськими сльозами,
Повита в темряву і гнів,
Про тебе повістю сумною
Не раз озветься ще струна,
Але, навіяна грозою,
Горить, як світоч, над тобою
Зоря майбутнього ясна! (*М. Рильський*)

17. Зважте на поради чеського письменника і соціолога Іржі Томана. З'ясуйте, яких дієслівних форм у тексті найбільше і яку стилістичну роль вони виконують, чим це зумовлено:

Говоріть лише тоді, коли у вас є що сказати.

Цікаво не може говорити той, хто нічого не читає, не бере участі в громадському житті, не відвідує культурних закладів, не дискутує з товаришами, не подорожує і нічого не переживає.

Хто говорить надто тихо, той справляє враження людини, яка не вірить у свої сили.

Той же, хто говорить надто голосно, справляє враження агресивної людини.

Для збагачення свого власного словникового запасу читайте твори авторитетних авторів, слухайте кваліфікованих промовців і принагідно записуйте слова й вирази, які б ви хотіли вживати у своїй мові.

Виявіть, які слова ви вживаєте надто часто і намагайтеся замінити їх іншими словами й виразами.

Чергуйте довгі речення з короткими. Довгі речення

важко сприймати й розуміти. Нагромадження коротких речень одне за одним робить мову монотонною.

Часте вживання особових займенників замість імен осіб може призвести до неправильного тлумачення сказаного.

Вимовляйте слово «ми» голосно, а слово «я» — пошепки.

Речення, в якому кілька іменників стоять підряд, сприймається важко.

Вживайте якомога більше слів, які підкреслюють шанобливе ставлення до людей: «даруйте», «перепрошую», «дякую», «будь ласка» і т. ін.

Природа дала людині один язик і два вуха для того, щоб вона слухала інших удвічі більше, ніж сама говорить.

Запитання — дуже зручна форма наказу. Ставте запитання.

Думки треба донести до слухачів. Вживайте для цього епітети, порівняння, метафори, прислів'я, приказки, афоризми, цитати.

Якщо хочете наголосити на якійсь думці, це можна зробити кількома способами:

— перш ніж висловити її, помовчіть якусь хвилину, а потім уже говоріть;

— підсильте свій голос або стиште його;

— уповільніть виклад і наголосіть на кожному окремому слові в реченні;

— доповніть усне слово жестом і мімікою;

— змініть тон голосу;

— повторіть важливе слово або речення.

Учіться ставити себе на місце іншої людини.

(За Іржі Толманом)

18. Знайдіть займенники, визначте їх розряд. З'ясуйте, яку стилістичну роль вони виконують у текстах:

1) *Володимирові Сосюрі*

«Такий я ніжний, такий тривожний» —

Ти весь, поете, в цих словах,

Твій кожний вірш, рядок твій кожний

Життя тривожністю пропах.

Ти теплу ніжність до людини

Узяв, як хліб, у творчу путь.

Хто шлях обрав собі єдиний.

Тому із нього не звернуть.

Любові голубі зірниці

Ти правди пронизав огнем,

Ти п'єш із чистої криниці,

Яку ми щирістю зовем (*М. Рильський*).

2) Є подвиги такі, що лежать на поверхні, всім видні, а є такі, що вчинені зовсім негучно, майже непомітно, наодинці з власним сумлінням. Світ про них не сповіщений, медалі за них не відлито, носить їх людина в собі як тайни своєї душі, як знак того, що й ти чогось вартий (О. Гончар).

3) Погнався за тим і за цим, а пішов ні з чим; Умілому всяка робота легка; Хто не додержує слова, той сам себе зневажає; Хто любить людей, того й люди люблять; Не хвали сам себе, нехай тебе інші похвалять (нар. творчість).

19. Виділіть сполучники, визначте, до якого розряду вони належать. З'ясуйте стилістичну роль сполучників у даному тексті:

ЦВІТУТЬ САДИ

...Вечірня вулиця — в берегах вишневого цвіту. Вечірня вулиця — наче дно річки, по якому ти йдеш, ідеш по грузькому піску, а з обох боків над тобою здибилися білі пахучі хвилі. Вони поки що застигли, вони поки що дивляться цікаво на тебе кожною своєю квіточкою, вони ніби очікують слухної миті, щоб линути донизу, в цей неприродний вакуум, і залляти його до верхів. Накрапає теплий, справді-таки дрібен-дрібен дощик, дерева стоять чи то в парі, чи то в ріденькому туманці, який зм'якшує все, злагіднює, і маєш таке відчуття, ніби зараз ти присутній при акті першотворення, наче ти перенісся в первісні часи. Бо й тоді так само цвіло дерево...

Можна стежити, як смеркає небо, повітря, й розквітлі дерева теж смеркають. Частку за часткою свого пелюсткового світла віддають вони похмурим посланцям ночі, проте не все, проте дещо залишають і собі. А тому, гаснучи, не зовсім пригасають, і пізнього вечора вони обачно так, хворобливо світяться. Потім і вночі, коли вийдеш на них подивитися, вони вперто не примеркають, випромінюючи хоч і коротке, хоч і зжухле, та все ж таки світло. А далі вже, під ранок, вони, ніби омившись свіжістю, починають теж розвиднятися разом із досвідком, і недавно прижухле їхнє світло займається невбитою внутрішньою снагою. І хоч як прагла погасити їх ніч, хоч як силкувалася вбити їхню чисту душу,— але не вбила й ось тепер, при сонці, всі вони раптом вибухнули ясним цвітінням, і воно таке яскраве, що затьмарює й цей день... (Є. Гуцало).

20. Утворіть усі можливі словосполучення з вказаними опорними словами, де ці слова не виступають у прямому значенні;

визначте більшу чи меншу здатність опорних слів до сполучуваності; вкажіть на їх багатозначність; простежте, як міняються значення цих словосполучень при зміні форми опорного слова:

дати (давати), надавати, завдавати; тримати; нести, зносити; ходити; бігти, збігти, перебігти; брати, братися, взятися; вибирати; ставати; година; око; гнути.

Зразок: Опорне слово *нести*; у прямому значенні (дія, переміщення; взявши або навантаживши на себе, переміщати кого, що) має багато словосполучень. Крім цього, воно має низку поєднань із словами: *нести — вахту, в собі (щось), яблука, прохолодою*, а також *вітер несе пахощі, ріка несе води* (кудись). Дієслово *нести* в усіх словосполученнях має різні значення: *вітер несе пахощі, ріка несе води* — вид метафори персоніфікації. Пор.: *брати* (пряме значення — *привласнювати*), а також *брати — до уваги, участь, гору, приклад, слово, уроки, у борг; наша бере; братися — за діло, за когось, морозом; братися / взятися оповідати*; різні значення дієслова *брати* в даних словосполученнях можуть прояснюватися заміною цих конструкцій відповідними словами: *брати гору — переважати, брати до серця — хвилюватися, брати у борг — позичати* та ін.; при зміні форми опорного дієслова також виникають ще віддаленіші від прямого значення: *братися за діло — приступати до діла; братися оповідати — починати оповідати*. Звіряйте свої відповіді з «Коротким тлумачним словником української мови».

21. У наведеному тексті виділіть у реченнях певну кількість словосполучень і встановіть, які відношення виникають між опорним і залежним словами — означальні, додаткові чи обставинні:

Над чорною землею прокинувся світ. Не ясним, сонячним оком глянув він на неї після похмурої дощової ночі, а повіяв туманом, дихнув важкою парою. Закурілася земля, задиміла; пішов дощ, дрібний та тихий, мов крізь сито, засіяв; стрепенулися темні ліси і, розправляючи, підставляли своє загоріле листя під дрібні дощові краплі. Зраділа зелена трава і підняла гострі листочки угору.

Зразок: *чорна земля* — опорне слово *земля*, залежне — *чорна*, означальні відношення; *повіяв туманом* — опорне слово *повіяв*, залежне — *туманом*, додаткові відношення; *підняла угору* — опорне слово *підняла*, залежне — *угору*, обставинні відношення.

22. Перекладіть російські словосполучення українською мовою: *приступать к работе, говорить на языке, комиссия по вопросам*,

послать по адресу, в пяти шагах (не видно), благодарить родителей, по вашей вине, смотреть за больным, выше ростом, старший по возрасту.

23. Виділіть словосполучення з даних речень:

Я пригадав собі один стіжок у горах (Д. Павличко); Сонце підпливає все вище та вище, пече все дужче та дужче (П. Мирний); Великі сиві очі з-під довгих чорних вій дивилися пильно і розумно; За річкою, попід кучерявим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини (М. Коцюбинський); Всіма барвами мальовничої України заграла палітра Шевченка-живописця (Л. Подолян); Фрегати хмар біліють по обрїях, тут, серед пустельного бугристого ландшафту, серед уявних лісів; Тепер синові штукарства навіть потїшали матір (О. Гончар).

Коментар до вправи

Шкільний підручник рекомендує виділяти словосполучення з речення. Але при цьому слід пам'ятати деякі граматичні правила:

1) У реченні можна виділити більшу й меншу кількість словосполучень залежно від того, якою є мета поділу: чи простеження саме за конкретним реченням і реальною його будовою (скільки є словосполучень і як вони творять дану конструкцію), чи встановлення усіх властивих мові словосполучень, які можна утворити з набору слів цього речення, пор. у реченні — *Всіма барвами мальовничої України заграла палітра Шевченка-живописця* можна виділити п'ять словосполучень: *всіма барвами; мальовничої України; барвами мальовничої України; заграла барвами; палітра Шевченка-живописця*.

З наявної ж у цьому реченні кількості слів можна утворити, наприклад, дев'ять словосполучень: *всі барви; барви палітри; заграла барвами; мальовничі барви; барви України; барви Шевченка-живописця, барви живописця; палітра живописця; палітра Шевченка*.

2) Сполуки типу *все вище, пригадав собі, навіть потїшали, фрегати хмар* не знаходять місця у класифікації словосполучень у підручнику, бо їх члени не перебувають у відношеннях типової для словосполучень формальної й змістової залежності; насправді ж це явища різні: сполука *фрегати хмар* є словосполученням, що становить певну множину, нібито неподільну за змістом; сполуки типу *все вище* і *навіть пригадав* станов-

лять граматичну єдність, є граматичними словосполученнями, що виконують функцію одного члена речення; сполуки типу *пригадав собі* не є словосполученнями ні за змістом, ні за формою (пор.: *йому пригадалося*).

3) Якщо аналізувати словосполучення у конкретному реченні, то треба однорідні члени речення об'єднувати в один член словосполучення.

24. Визначте, до яких видів словосполучень за значенням (означальних, об'єктивних, обставинних) належать такі:

дівчина у вінку, стіжок у горах, мрія дитинства, куц бузку, читання вголос, жити в труді, крилатий думками, говорити тихо, говорити в класі, глянути спідлоба, засувувати на старість, не встигати через ліноці.

Ключем до вправи може бути така мовна дія: перетворіть, де це можливо, словосполучення у такий спосіб, щоб значення стало прозорішим. Адже багато словосполучень виникло внаслідок перебудови речень чи інших первинних сполук, пор.: *куц бузку* — *бузковий куц*; *стіжок у горах* — *стіжок, який стоїть у горах*; *не встигати через ліноці* — *не встигав, бо лінувався*. Бувають складніші випадки, пов'язані з граматичною подібністю форм: *жити в труді* (як? в чому?) за формою подібно до *жити в теплі, жити в хаті*; але *жити в труді* (трудячись, з працею дружити) — ознака дії (як *жити в теплі* — тепло), а *жити в хаті* (місце проживання — де?), тоді як питання *жити в труді* — де? — поставити не можна.

25. Прочитайте й спишіть уривки текстів. Не заглиблюючись у структуру речень, назвіть лише прості й складні речення, які легко встановлюються, а також ті, які викликають певні труднощі при синтаксичному розборі:

1) Іван сподівався зустрітися з дідусем, але той не вийшов назустріч. Не здивувався — в дідуся у весняну та літню пору справ сила-силенна.

Дідові Грицькові Прокоповичу повернуло на восьмий десяток, пенсію йому давно призначено, а він ще й карбованця не взяв з державної каси, хай, каже, коли вже занедужаю, впаду на силі, то й попрошуся на казенний хліб. Трудиться собі дід у полі. І не просто так собі, аби що робити, а власними руками засипає весною зеренце до сівалки, відрегулює глибину, міру висіву встановить, стає на підступець ще й когось із юні ставить поруч, щоб навчився, як пшеничку сіяти, приглядився, як мусить працювати хлібороб (Ю. Збанацький).

2) Проблема Чорнобиля — не локальна, суть її воістину інтернаціональна. Сучасна цивілізація не розв'яже жодної із своїх проблем, якщо не розв'яже головної — проблеми ядерної, а також міцно пов'язаної з нею, може, ще більш назрілої — проблеми екологічної. Національних зусиль тут не досить. Участь усіх тут просто необхідна.

Чорнобиль став зловісним знаком щонайсильніших саморуйнівних дій людини, найдраматичнішою поразкою в її навдивовижу нерозумному протидіюванні з природою. Явившись під знаком біблійної «звільниці Полин», той чорний Чорнобиль став якщо й не розплатою, то якнайсерйознішою пересторогою нашому варварству, легковажності, ненаситному споживацтву, технократичній сваволі, що дозволяє собі знущатися з природи, нашої одвічної матері й заступниці (О. Гончар).

Коментар до вправи

Для синтаксичного розбору завжди подаються речення, вилучені з тексту. Текст, як відомо, зумовлює і поділ речень на прості й складні (тут проступає ще й авторський намір), і той чи інший порядок слів у реченні, і певний варіант їх синтаксичної будови, що ускладнює аналіз. Саме тому виникає багато труднощів, пов'язаних з «вихопленням» речення з тексту, де воно має своє «природне середовище».

Типи речень (прості, складні) і їх види (всередині типу: прості односкладні, двоскладні; складні складно-сурядні, складнопідрядні) встановлюються спочатку на граматично прозорих конструкціях, які у чистому вигляді виражають цей тип. Наприклад: *Іван сподівався зустрітися з дідусем, але той не вийшов назустріч. Трудиться собі дід у полі* (крім позбавленого граматичної функції члена речення слова «собі», що підсилює, як частка, присудок «трудиться», у реченнях ніяких складних «взузликів не зав'язується»). Отже, спочатку треба привчити себе знаходити в тексті типові конструкції, які безпосередньо готові для синтаксичного розбору. На наступному етапі зверніться до тих речень, які залишилися поза простими типами. Аналіз цього ще не визначеного залишку становить найбільш творчий етап роботи.

Речення у тексті формально може бути залежним від попереднього й наступного, бо це одна із ланок текстового ланцюга. Крім того, текст в окремих місцях можна

розчленувати по-іншому, щоб яснішими стали зв'язки між реченнями, які чітко встановлюються й ототожнюються.

Треба також бачити авторський стилістичний намір у побудові речень і розділові знаки, ним обумовлені, що часто гальмує логічний хід думок при синтаксичному розборі речень. А саме цей хід і є головним під час розв'язання значеннєвої задачі, яку становить цей розбір.

Порівняймо у запропонованих текстах і перші два речення (з першого уривка), формально й за змістом залежні, бо об'єднані одним діячем (*Іван сподівався зустрітися і не здивувався*). Це означає, що більш проста ситуація, яка лежить в основі пов'язаних висловлень, така: Іван сподівався зустрітися з дідусем, але той не вийшов на зустріч, і Іван не здивувався, бо в дідуся у весняну та літню пору справ сила-силенна (на межі сурядного сполучника *і* (*і Іван...*) може стояти й крапка).

Художній текст прагне уникати повторів, наприклад, назви одного діяча, має властивість стискати або ж поширювати висловлення, але не спрощувати їх до елементарних конструкцій. Саме тому в оригіналі здійснено поділ речення на два такі, які б стисліше передавали думку. Але цей поділ і ускладнює речення, зокрема друге: воно стає у першій частині означено-особовим (*не здивувався*), що безсполучниковим зв'язком приєднано до безособового (*— в дідуся у весняну та літню пору справ сила-силенна*). Таке художнє перетворення першо-основної ситуації («велике» речення) призводить до вибору розділового знака: в оригіналі стоїть тире, але можливою є і двокрапка, яка більш типова при пояснювальних причинових відношеннях між частинами безсполучникового речення (проте тут можна пояснити вживання тире замість двокрапки тим, що перша частина речення надто коротка).

Аналізуючи перший уривок тексту, зверніть також увагу на введення в речення невласне прямої мови (від слів *хай, каже...*).

Збудуйте більш прозорий поділ речення; порівняйте також часову узгодженість присудків в останньому реченні уривка: (дід) *засипає зеренце* (теперішній час), (було) *відрегулює міру і встановить* (минулий час). Чи доречним був би інший поділ речень?

У публіцистичному стилі, як правило, речення довші, але довжина ще не є ознакою складності. Проте трапляються й деякі ускладнення, як у другому реченні урив-

ка (поясніть членування цього речення за допомогою тире).

26. Поставте розділові знаки у поданому тексті, простежте за поділом його на окремі речення, запропонуєте різні варіанти поділу:

Мати розказує слова її малинові дзвоники що видзвонюють журливу мелодію ця мелодія починає боліти в твоїй душі і цього погідного дня після недавнього дощу який блищить тремткими краплями на листі дерев на траві та на картоплинні світ одмінюється перед твоїми очима. Княжа гора постає такою як у материній розповіді зима притрусилася землею пухнастим снігом дуби-нелині позодягались у сиво-золоті кожухи берези стоять непогасними свічками стовбури грабів чорні мовби вугіллям їх намальовано грона калини мерехтять рубіновою кров'ю снігурі жаристо квітнуть на кушах сєє соснова глиця вітер дихає шпарким морозцем (Є. Гуцало).

27. Виділіть із текстів питальні й окличні речення, поясніть відмінності між прямим і непрямым, а також риторичним питанням; прокоментуйте доцільність оформлення речень як окличних; з'ясуйте для себе, в яких випадках може ставитися в кінці чи всередині речення подвійний знак — ?!

- 1) — У справах їдете? — приязніше заговорив.
- Гірки наші справи.
- Гірки?
- Як хліб з полином. Їли коли?
- Зростав на ньому. Як вас звати?
- Дмитро Тимофійович. А вас?
- Іван Васильович (*М. Стельмах*).

— Вони винаходять, чи навіть уже винайшли нову страхітливу зброю. Ми теж винайдем її, інші теж винайдуть, яка ж перспектива? Самознищення людства? Ні, поки це плем'я, що населяє землю і зветься людством, не усвідомить себе як єдине ціле,— не буде йому добра! (О. Гончар).

Чи може людина, байдужа, начинена завченими судженнями, бути серед творців перебудови?

Хіба здатна вона сприймати все те нове, що не вкладається у звичний стереотип? (з газ.).

2) Природа!.. Скільки думок, мрій, приемних спогадів і найнесподіваніших асоціацій спливає нам на гадку при цьому слові! Скільки афоризмів, сентенцій, влучних і не зовсім влучних висловів, пісень, віршів професійних і любительських зберігають у собі клітини нашої

сірої речовини! Яку багатюшу уяву відкриваємо ми в собі, вибравшись вихідного дня не просто до річки чи в лісок-перелісок, а на природу. І що то тільки наша уява не робить з нами, а ще більше з нашою природою і її святим лоном, котре не встигає хоч би так-сяк гримуватися після чергової вилазки шанувальників фауни і флори! От який, виявляється, короткий шлях від нейзажу до проблем екології! (В. Баранов).

О земле! Чи не втомилася ти від бездушного винищення багатств?! Чи не твою красу інколи ми самі нищимо невмілими руками? Критик забув (!) згадати позитивні відгуки про твір (з крит. статей).

Коментар до вправи

Прямі питання спрямовані завжди на наявного співрозмовника, тому вони зустрічаються лише в діалогах. Непрямі питання можуть ставитися мовцем у формі роздумів, обернені нібито всередину цих роздумів, на них не очікуються відповіді, наприклад: *Якою дорогою йти, що робити? Він не знав цього.* (Він не знав, якою дорогою йти й що робити.)

Непрямі питання можуть нести в собі і відповідь, тоді вони звуться риторичними: у формі питання мовець щось стверджує чи заперечує:

Хто може вишити Дніпро,
Хто властен виплескати море,
Хто наше золото-серебро
Плугами кризди переоре,
Хто серця чистого добро
Злобою чорною поборе?..
Ні. Сили на землі нема
І сили на землі не буде,
Щоб потягти нас до ярма,
Щоб потоптати наші груди (М. Рильський).

28. У будь-якому художньому тексті, що становить опис, монолог, знайдіть виразні ознаки його синтаксичної будови: вкажіть на доцільність такого або іншого поділу цього тексту на абзаци, синтаксичну пов'язаність чи непов'язаність речень засобами перехідних повторів слів і словосполучень, доцільний поділ тексту на речення:

Зразки синтаксичного аналізу текстів

Надвечір пронизливий весняний вітер ледве почав стихати. Чоловікові лишилося перейти шмат дороги, розбитої возами, а там через місток. Аж тоді можна було схватись між старими вербами. Село тяглося

вздовж одного берега річки. На горбах, на схилах горбів у страшній тісноті тулилися хати. Жебрацькі хати, подумав чоловік. Насилу волік чоботи по болоті. Річка виривалась з-поміж двох гір, і місток аж тріщав, коли вітер гнав на нього хвилі. Вода зжерла вже не один такий місток, здебільшого влітку, як у горах по три дні падали дощі.

За мостом сонце підсушило горбки, і при самій землі у святковому спокої цвіла мати-й-мачуха.

Уже й верби минув чоловік, віднявши руки від капелюха, а ще й не здибав нікого, з ким би міг заговорити і попроситися на ніч. На полі робити рано. Ще може землю заморозити. Чоловік перекинув торбу на друге плече. Від утоми йому пекло підошви. Він був уже немолодий: літ за сорок.

Незвична тиша панувала в селі, але вона зрушилася, коли мандрівець піднявся дорогою туди, де купчилося найбільше хат (Г. Пагутяк).

Цей уривок з художнього тексту складається з чотирьох абзаців, і такий поділ виправданий. Хоч другий абзац невеликий за розміром, але він доречний як певний перепочинок у сприйнятті однієї картини: чоловік іде дорогою, розглядаючися навкруги і спостерігаючи насамперед те, що близько нього, перед очима.

Синтаксичну структуру тексту як єдиного цілого вмотивовує єдність змісту чи змістових композицій, які включають оповідь-опис, оповідь-роздум, оповідь-ліричний відступ і різні діалоги між героями описуваних у творі подій. Не беручи до уваги синтаксичну структуру діалогів (це окремих план аналізу), можна простежити, як забезпечується структурна цілісність художньої оповіді, пам'ятаючи, що художній текст буде показувати розмаїття засобів такої цілісності.

У наведеному уривку зв'язність тексту перш за все забезпечується повторами присудків-дій одного героя: *чоловік мусив перейти дорогу — подумав — насилу волік чоботи — минув верби — не здибав нікого — він був уже немолодий.*

Повтор присудків-дій, якщо вони суміщаються в одній картині опису, є найвиразнішою ознакою синтаксичної зв'язності тексту.

Як правило, текст пов'язують і повтори назв однієї дійової особи, причому майстер слова завжди буде уникати одного й того ж імені: він буде або вживати займенники, які зветься анафоричними (анафора — повтор), або уникатиме повторів назв діяча засобом пере-

творення речень на односкладні, або давати синонімічні заміни цим назвам, пор.: *чоловік — мандрівець — він; чоловікові лишилося перейти шмат дороги — насилу волік чоботи.*

Художній текст у силу своєї настанови на виразність, образність завжди складний щодо аналізу його логічної побудови, яка передбачає витриманість довжини речень, їх стрункість, плинне, ритмічне розгортання оповіді. Художній текст саме й прагне до уникнення таких безбарвних розбудов.

У наведеному уривку є два моменти порушення плинної стрункості оповіді: 1) включення іншої зорової картини — *Село тяглося вздовж одного берега річки. На горбах, на схилах горбів у страшній тісноті тулилися хати.* Але далі цей уривок поєднується внутрішнім роздумом мандрівця про спостережувану картину; 2) стиснення, скорочення тексту коментарем: *Чоловік не здибав нікого. На полі рано робити. Ще може землю заморозити* (у розгорнутих висловленнях це означало б: чоловік не здибав на полі нікого, бо людям ще рано було працювати у полі, і можна було передбачати, що вдасть мороз, заморозить землю. А це заважає польовим роботам і т. д.).

29. Зазначте синтаксичні особливості наукового стилю на прикладі запропонованого тексту з теорії літератури; зверніть увагу на синтаксичну залежність між реченнями, синтаксичні засоби логічної послідовності між висловленнями, відсутність ліричних виступів, зміцень картин опису, чіткість визначень, наявність пояснювальних конструкцій:

Симетрію можна визначити як регулярне чергування однакових або подібних частин (деталей, елементів) цілого. Таке визначення підходить і до явищ симетрії у мові, оскільки мова, насамперед у своїй реальній, звуковій фазі — чітко окреслений об'єкт.

Повчальним та ілюстративним щодо симетрії мовного тексту може бути вірш Т. Шевченка «Ой три шляхи широкії».

За змістом і за формою поетичний текст Шевченка поділяється точно на дві частини, по чотири строфи і по 16 рядків у кожній. Отже, це вже ознака строгої симетрії.

Перша частина стверджувальна. Друга — виступає як повне, цілковите заперечення першої. Таким чином, вона сумний і важкий контраст першої...

Як уже було сказано, твір «Ой три шляхи широкії» характеризується досконалою симетрією архітектонічної

структури. Симетрія цього поетичного твору нагадує, з одного боку, симетрію архітектурного твору, а з другого — музичного. Зрештою, це не дивно, коли пригадаємо стародавнє, ще античне визначення архітектури як замороженої музики (з наук. статті).

Коментар до вправи

Синтаксична пов'язаність речень у науковому стилі створюється такою їх особливістю: попереднє речення ніби готує появу наступного, при цьому створюється ланцюжок, ланки якого щільно пов'язані, пор.:

Симетрію можна визначити... Таке визначення... Ілюстративним може бути вірш Т. Шевченка ... За змістом і за формою поетичний текст Шевченка поділяється ... і т. д.

Група речень, пов'язаних одним змістом, підсумовується конструкціями висновку — вставними словами типу *отже, таким чином*; частими є і посилання на попередні твердження: *як уже було сказано (показано, доведено)* і т. д. Такі синтаксичні засоби звуться синтаксичними скріпами.

30. Порівняйте наведений уривок з науково-популярного тексту з науковим текстом, зверніть увагу на такі його синтаксичні особливості, як більш довільний порядок слів у реченнях, наявність великої кількості означень, різноманітні форми присудків, наявність відкритих рядів однорідних членів речення. Разом з тим синтаксично текст утримується в межах наукової оповіді, бо в загальному виклад послідовний, чіткий, аргументований:

Земля — величезна наша оселя. Зігріта Сонцем, овіяна теплим вітром, вона грає всіма барвами життя. Од полюса до полюса на 20 000 км простяглася її поверхня; 40 050 км треба подолати, щоб обійти Землю по екватору. Рельєф її дуже різноманітний. Тому, зрозуміло, і краєвиди її неоднакові.

Вічним холодом віє з крижаних просторів Заполяр'я. Земля окута кригою, снігова пустиня скупоміняє свої фарби протягом піврічного дня і піврічної ночі. Хмари низько нависають над обрієм, небесна блакить бліда. В тундрах рослинність низькоросла — невеличкі берізки, верби та сосни стелються по землі, шукаючи захисту від холодного вітру. Серед них багато кущів брусниць, чорниць, клюкви.

Далі тундра непомітно переходить у зону вічнозелених шпилькових лісів — тайгу. Вікові ялини, сосни і кедри своїм віттям закривають Сонце, тому в тайзі завжди

моторошна півтемрява. Грубі стовбури і густі віти дерев, гірлянди з обрісників надають тайзі суворо-урочистого вигляду (з наук.-попул. статті).

Коментар до вправи

Зразком не властивого науковому мовленню порядку слів у реченні можуть бути, наприклад, відокремлені означення, що стоять перед означуваним словом, або винесена на початок речення обставинна група, пор.: *Зігріта Сонцем, овіяна теплим вітром, вона (Земля) грає всіма барвами життя* (науковий стиль, очевидно, вимагав би такої побудови речення: *Земля — величезна наша оселя. Вона зігріта Сонцем, овіяна вітрами, грає всіма барвами життя*), або: *Од полюса до полюса на 20 000 км простяглася її поверхня* (у науковому стилі: *Її поверхня простяглася од полюса до полюса на 20 000 км*).

Зверніть увагу на різні форми та увиразнення прилюдків: *грає барвами, надають суворо-урочистого вигляду, шукають захисту*. Художності цьому тексту надають також емоційні означення.

31. Знайдіть виразні синтаксичні ознаки публіцистичного стилю в такому тексті:

Не лише з різних місць, але й з віків різних зійшлися сюди, як у казці, хатинки, позліталися крилаті вітряки та й давай влаштовувати посиденьки й хороводи. Приходь і ти, людино, згадуй-пізнавай, з яких сам будеш: чи в цих мазанках південних або зрубках поліських, а чи в батьківських курних хатах гойдалися колиски предків твоїх? Що любили вони, жили як?

Зараз важко вже людині в кінці довгого коридору століть взнати витоки звичаїв і характеру. Але якщо ще десь і зміг би він підняти свою генетичну пам'ять, то, здається, саме тут: у Музеї народної архітектури й побуту УРСР. Бо ж сама обстановка відтворюваної старої України в мініатюрі (а саме такою уявляється головна ідея музею, нехай і не всі куточки території представлені, адже музей ще добудовується) повинна сприяти такому змиканню сучасника з минулим. Особливо під час свят народної творчості, що проводились тут і які можуть привносити особливі рисочки колориту минулих століть і навіть окремих місцевих зрушень. На них і хотілося б зупинитись докладніше (зачин газетної статті).

Коментар до вправи

Публіцистичний стиль не однорідний: він вбирає в себе ознаки і художнього й наукового, бо в ньому взаємодіють образність і стандарт. Крім того, газетні статті різні за жанрами, отже, й за будовою: передова, репортаж, повідомлення, газетний нарис, огляд та ін. Але всі види, наприклад, газетного мовлення із синтаксичного погляду об'єднує те, що вони створюються для широкого вживання, розраховані на масового читача, прагнуть передати якомога більше інформації.

Існують різні мовні засоби для забезпечення комунікативних настанов публіцистичного стилю, зокрема й такі, які можна спостерігати в наведеному тексті: прийом перестановки предмета повідомлення всередину тексту — інтригуюча синтаксична риса реклами (могло б бути й так: *Музей народної архітектури й побуту УРСР... Не лише з різних місць, але й з віків різних зійшлися сюди...*); звертання до читачів, вставні конструкції, що компресують текст, винесення за крапку частини речення.

Знайдіть ці ознаки тексту й перевірте їх вияв у інших публіцистичних газетних нарисах.

32. Перевірте знання правил правопису і навички написання орфограм та пунктограм на такому самодиктанті:

БЕР...Г ДИТИНСТВА

У нас радян...с...ких людей одним з найбіл...ших і найсв...ятіших є почут...я обов...язку п...р...д Бат...ківщиною якими вимірами кр...теріями визначаємо ми цю св...яту й н...пересічну кат...горію можна навести чимало складників з яких форму...т...ся комплекс в...соких рис громад...янства але одним з найзнамен...іших б...зперечно є бат...ківс...кий пор...г ро...квітла калина під вікном р...дної хати р...дна мова околиця с...ла із за давнілою пам...яткою протоптана ст...жина до сусіда лелечине гніздо на клуні усміхнене в...конце т...плої домівки н...зрадлива мам...на усмішка із сл...озами на щоці т...рпкий запах картопляного диму.

Усі ці означення предметно вкладають...ся в одне понят...я Бер...г Дитинства знати св...й бер...г любити його не вивітр...вати з пам...яті прон...сти його через усе жит...я н...всипуще тягтися до н...ого жити ним що є

св...ятіше й дорожче людина бе... бер...га дитинства стає забуд...куватою бе...принципною вона за певних обставин може ле...ко зрадити свої і наші принципи одректися від н...соких морал...них та соціал...них рис бо за душ...ю н...має вивіренних кр...теріїв бе... яких можна ле...ко н...р...родитися стати бе...батченком.

де б не прож...вала людина куди б не закинула її доля але отой ...солодкий та коханий дим р...дного краю має завжди бути пр...сутній пр...дметно ві...чутним на дотик незгаслої пам...яті з Бер...га Дитинства.

мандрівка в молод...ст... на св...й Бер...г Дитинства то як бачимо не мода і не забаганка а людс...ка потреба яка осв...ячу...т...ся духовними витоками громадс...ким обов...язком Антуан Екзюпері у сво...му мален...кому принці писав всі дорослі спочатку були діт...ми тіл...ки мало хто з них про це пам...ятає

а пам...ятати-таки годилося б про св...й бер...г Бер...г Дитинства (В. Скуратівський).

Коментар до вправи

Прочитайте уважно про себе текст, почленуйте його на речення. Прочитайте вголос кожне речення, добираючи для нього інтонацію відповідно до мети висловлення і будови речення. Якщо відчуваєте відносну завершеність думки в реченні, граматичну оформлюваність (наявність групи підмета і групи присудка) та природність його звучання, то це означає, що ви правильно почленували текст на речення. Поставте розділові знаки в кінці кожного речення. Далі зверніть свою увагу всередину речення, уточніть його будову і стосовно змісту та будови речення розставте розділові знаки всередині речення (між однорідними членами, в складносурядних і складнопідрядних реченнях, при вставних словах, дієприкметникових і дієприслівникових зворотах тощо).

Проставте олівцем пропущені графічні знаки (букви, м'який знак, апостроф), перевірте орфограми за правилами правопису, погрупуйте слова, що мають спільні орфограми. Щоб переконатися, що ви це правило знаєте і навичку правильно писати слова на це правило закріпили, підберіть аналогічні приклади. Можна використати для цієї роботи «Словник труднощів української мови» за ред. С. Я. Ермоленко (К., 1989),

33. Напишіть контрольно-тренувальний диктант, поясніть орфограми і пунктограми. Визначте тип мовлення, якими мовними ознаками він характеризується:

МАГІЯ СЛОВА

Як відзначають мовознавці, одним із суттєвих показників людської шляхетності є культура мовлення — поняття не тільки лінгвістичне, а й психологічне, педагогічне, естетичне та етичне. У багатому мовному арсеналі виробилась і закріпилася ціла система словесних вітань: «доброго ранку», «доброго здоров'я», «добридень», «доброго вечора у вашій хаті», «бувайте здорові» тощо.

Хоч у повсякдення й увійшло багато словесних вітань, проте люди завше були обачливими з ними, до кожного випадку використовували далеко не увесь арсенал. Зранку, в обід чи ввечері уживали лише ті, що відповідали певному часові. Це ж стосується і щодо кількості осіб, їх віку, статі, навіть соціальної приналежності. Скажімо, коли одинак вітався згуртом людей, неодмінно вживав множинну форму: «здоровенькі будьте» чи «доброго вам здоров'я» тощо.

На окрему розмову заслуговують і родинні звертання. Традиційно на Україні діти називали своїх батьків на «ви». Така форма диктувалася високою повагою до найближчих людей.

Неабияке значення має тон розмови, вміння вислухати іншого, вчасно і доречно підтримати тему. Ввічливість, уважність і чемність — основна вимога мовного етикету. Від чемного привітання, шляхетного потиску руки, невимушеної, пенав'язливої розмови вираш обопільний. Лихослів'я, лицемірність, невміння вислухати колегу, навпаки, лише нервує, псує настрій.

Є в нашій мові коротке, але напрочуд тепле слово «дякую». Чи часто користуємося ми ним, особливо в магазинах? Цілий день стоїть за прилавком продавець. Беручи покупку, ми нерідко забуваємо сказати однеєдине слово. А може, воно б зняло в людини втому, підняло настрій.

Вироблені віками і закріплені в побуті кращі форми вітань-звернень, повсякденного спілкування — не звичайна людська забаганка і, тим паче, не пuste фразерство. Це наш повсякденний етикет, наша культура, взаємостосунки, зрештою, наше здоров'я не тільки в буквальному, але й переносному значенні. Коротше кажучи, це наш спосіб життя (В. Скуратівський).

34. Напишіть словниковий диктант з граматичним завданням: виділіть іменник, його значення і морфологічні ознаки:

ГІДНІСТЬ

Є така тонка і ніжна, сильна і мужня, недоторканна і незламна річ — гідність людської особистості. В житті людина зустрічається з красою і підлістю, радістю і горем; в її духовному житті бувають години торжества і години страждання; душу її стрясає всепоглинаюча любов і відчуття мерзенності; бувають такі повороти і збіги обставин, коли треба відмовлятися від задоволення й піти на жертву в ім'я блага рідної, близької людини, особливо блага дружини і дітей, треба підестися силою своїх думок, переконань над почуттями і емоційними поривами.

Усе це вимагає гідності. Треба з гідністю жити, працювати, користуватися матеріальними і духовними благами, на які ти маєш право, з гідністю переживати радість і горе, з гідністю хворіти і зустрічати свою останню годину. У найважчих обставинах — навіть тоді, коли життя здається неможливим, не можна переступати ту грань, за якою кінчається владарювання розуму над нашими вчинками і починається темна стихія інстинктів і egoїстичних бажань. Бережи, утверджуй, розвивай, піднось свою людську гідність! Корінь твоєї гідності — в благородних переконаннях і думках.

Гідність — це мудра влада тримати себе в руках. Благородство твоєї людської особистості виявляється в тому, наскільки мудро і тонко ти зумів визначити, що гідне і що негідне. Гідне повинно стати самою суттю твоєї духовної культури, негідне пехай викликає в тебе презирство і огиду (В. Сухомлинський).

Коментар до вправи

Випишіть з тексту всі іменники, визначте їх лексичне значення і морфологічні ознаки (рід, число, відміна, група, відмінок), з'ясуйте, як лексичні значення конкретності, абстрактності пов'язані з морфологічним значенням числа.

35. Напишіть контрольнo-тренувальний диктант. Виберіть слова службових частин мови (сполучники, прийменники, частки), визначте їх розряди і групи, з'ясуйте роль у реченні:

Тютюн був високий і густий-прегустий. Він саме цвів великими золотими гронами, як у попа на ризах, а над ризами носилися бджоли — видимо-невидимо. Велике

тютюнове листя зразу обплутало мене. Я упав в зелену гущавину й поліз попід листям просто до огірків.

В огірках теж були бджоли. Вони порались коло цвіту і так прудко літали до соняшника, до маку й додому, і так їм було ніколи, що, скільки я не намагався, як не дражнив їх, так ні одна чомусь мене не вкусила. А бджоляче жало хоч і болить, зате вже коли почнеш плакати, дід уже чи мати дають зразу мідну копійку, яку треба прикладати до болючого місця. Тоді біль швидко проходив, а за копійку можна було купити у Масія аж чотири цукерки і вже смакувати до самого вечора.

Погулявши коло бджіл і наївшись огіркових пуп'янків, натрапив я на моркву. Більш за все чомусь любив я моркву. Вона росла в нас рівними кучерявими рядочками скрізь поміж огірків. Я оглянувся, чи не дивиться хто. Ніхто не дививсь. Навколо тільки дрімучий тютюн, та мак, та кукурудзяні тополі й соняшники. Чисте полуденне небо, і тихо-тихо, немовби все заснуло. Одні тільки бджоли гудуть та десь з-за тютюну доносивсь дідіврик. Тут ми з Піратом і кинулись до моркви. Вириваю одну — мала. Гичка велика, а сама морквина дрібненька, біла і зовсім не солодка. Я за другу — ще тонша. Третю — тонка. А моркви захотілось, аж тремчу весь! Перебрав я цілий ряд, так і не знайшов ні одної. Оглянувся, — що робить? Тоді я посадив усю моркву назад, хай, думаю, доростає, а сам подався далі шукати смачного.

Довго щось ходив я по городу. Після моркви я ще висмоктував мед з тютюнових квітів і з квітів гарбузових, що росли попід тином, пробував зелені калачики і білий, ще в молоці, мак, покуштував вишневого клею з вишень, понадкушував на яблуні з десяток зелених кислих яблук і хотів уже йти до хати. Коли ж дивлюся, — баба снує коло моркви, дідова мати. Я — бігом (О. Довженко).

36. Напишіть контрольню-тренувальну диктант, поясніть орфограми та пунктограми. Перевірте свої пояснення за правописом, користуючись «Словником-довідником з правопису та слововживання» С. І. Головашука та «Словником труднощів української мови» за ред. С. Я. Єрмоленко.

РУШНИК

Рушник на стіні. Давній наш звичай. Не було, здається, жодної на Україні оселі, котрої не прикрашали б рушники. Хата без рушників, казали в народі, що роди-

на без дітей. Рушник з давніх-давен символізував не тільки естетичні смаки, він був своєрідною візиткою, а якщо точніше — обличчям оселі, відтак і господині. По тому, скільки і які були рушники, створювалася думка про жінку, її дочок. Ніщо, здається, так предметно й наочно не характеризувало жіночу вправність, майстерність, зрештою, охайність і працьовитість, ніж ці вимережані рукотвори. Вони завжди були на людях, розкривалися мистецьким багатством, оцінювалися справжніми пошанувачами.

Вишитий рушник створював настрій, формував естетичні смаки, був узірцем людської працьовитості. Згадаймо про його утилітарне призначення: з рушником, як і хлібом, приходили до породіллі, ушановували появу немовляти в родині, з ним виряджали в далеку дорогу батька-сина, чоловіка й коханого, шлюбували дітей, зустрічали рідних і гостей, проводжали людину в останню путь, ним прикривали хліб на столі.

Хліб і рушник — одвічні людські символи. Хліб-сіль на вишитому рушникові були високою ознакою гостинності українського, як й інших сусідніх народів. Кожному, хто приходив з чистими помислами, підносили цю давню слов'янську святиню. Прийняти рушник, поцілувати хліб символізувало духовну єдність, злагоду, глибоку пошану тим, хто виявив її. Цей звичай пройшов віки, став доброю традицією і в наш час.

Рушник. Він пройшов крізь віки, він і нині символізує чистоту почуттів, глибину безмежної любові до своїх дітей, до всіх, хто не черстве душею, він щедро простелений близьким і далеким друзям, гостям. Хай символ цей завше сусідить у нашій добрій хаті як ознака великої любові й незрадливості (В. Скуратівський).

МОВНА СТРУКТУРА ОФОРМЛЕННЯ ТВОРУ

Письмовим екзаменом з української мови та літератури для вступу у вищі навчальні заклади УРСР є твір. Для його написання абітурієнтові, як правило, пропонується три теми: перша — з програмних творів української дожовтневої літератури, друга — з програмних творів української радянської літератури і третя — так звана «вільна», тобто не пов'язана з конкретним твором. Коротко зупинимося на тому, якими можуть бути композиція творів, їх виклад, яким типом мовлення може

скористатися абітурієнт, яких вимог слід дотримуватися при мовному оформленні роботи.

Перші дві теми на відміну від третьої, «вільної», називаються літературними. Ними представлені основні і саме визначальні для даного автора художні твори видатних українських письменників, що вивчаються у середній школі. Як приклад можна назвати такі теми:

І. П. Котляревський

Реалізм і народність «Наталки Полтавки».

Образи Наталки і Петра.

«Енеїда» І. П. Котляревського — перший твір нової української літератури.

Картини народного життя в «Енеїді» І. П. Котляревського.

Українське суспільство в «Енеїді» І. П. Котляревського.

Т. Г. Шевченко

Революційні мотиви в поезії Т. Г. Шевченка.

Зображення визвольної війни українського народу в поемі «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка.

Образ матері у творчості Т. Г. Шевченка.

Викриття самодержавно-кріпосницького ладу у поемі Т. Г. Шевченка «Сон».

Гнівна сатира на царизм у поемі «Сон» Т. Г. Шевченка.

Ярема — типовий представник повсталого народу за поемою Т. Г. Шевченка «Гайдамаки».

Ідея дружби народів у житті та творчості Т. Г. Шевченка.

Образ рідного краю у поезії Т. Г. Шевченка.

О. Т. Гончар

Ідея вірності у трилогії О. Т. Гончара «Прапорonosці». Тема дружби народів у романі «Прапорonosці» О. Т. Гончара.

Визвольна місія Радянської Армії за романом О. Т. Гончара «Прапорonosці».

Мій улюблений герой у романі О. Т. Гончара «Прапорonosці».

«Вільні» теми формулюються переважно навколо таких найголовніших суспільно-політичних і морально-етичних понять нашого життя, як Вітчизна, В. І. Ленін, патріотизм, інтернаціоналізм, дружба народів, боротьба за мир, перебудова, демократія, гласність, праця, профе-

сія, любов до рідного краю, милосердя, вірність, чесність, гідність, добро, допомога тощо.

Одна ідея може мати кілька тематичних формулювань, що відрізнятимуться лише окремими смисловими чи емоційно-експресивними відтінками, наприклад:

1. Тільки в праці невтомній крилатим стаєш (В. Сосяра).

2. Любіть землю! Любіть працю на землі! (О. Довженко)

3. Праця людини — окраса і слава,
Праця людини — безсмертя її! (В. Симоненко)

Разом добірка тем на один письмовий екзамен може мати, наприклад, такий вигляд:

1. Зображення визвольної боротьби українського народу в поемі Т. Г. Шевченка «Гайдамаки».

2. Ідея пролетарського інтернаціоналізму та дружби народів у романі О. Т. Гончара «Прапороносці».

3. Любіть землю! Любіть працю на землі! (О. Довженко)

Як бачимо, один і той же твір, його ідейна концепція і навіть одна тема можуть мати кілька формулювань. І лише знання тексту твору, композиції, сюжету, образів, деталей, мовних засобів дозволить використати його матеріал під тим кутом зору, якого вимагатиме формулювання теми, вільно ним оперувати, наводити приклади, посилались на окремі місця тексту. Однією з основних передумов успішного написання твору є також знання про автора і його літературний твір, місце в літературному процесі, належність до стилю, напрямку чи літературної школи, політично-літературознавчу оцінку, розуміння ідейно-естетичної концепції, знання образної системи, характерів, колізій.

Проте глибокі літературознавчі знання про художній твір і навіть добре знання тексту ще не будуть гарантом того, що письмова робота абітурієнта буде позитивно оцінена, якщо він не володіє писемною формою зв'язного українського мовлення, не має культури письма. Щоб уміти впорядкувати свої думки і подати їх на папері, абітурієнт, передусім, повинен мати чіткі поняття про текст як змістову і структурно-граматичну єдність речень, єдність вищого порядку, в якій ширше й повніше, ніж у реченні, розгортаються і конкретизуються думки, воля, почуття. Мовні одиниці, що допомагають об'єднати речення в єдине ціле, перетворити сукупність речень у текст, називається засобами зв'язку у тексті. До них належать повтори однакових, споріднених або

синонімічних слів на початку чи в кінці речення, займенники, числівники, прислівники, співвіднесеність форм виду і часу дієслів, сполучники, частки, вставні і підсумкові слова.

Зв'язок між реченнями у тексті може бути контактним (між сусідніми реченнями) або дисконтактним (між віддаленими реченнями), послідовним або паралельним. Найчастіше користуємося послідовним зв'язком, при якому кожне наступне речення пов'язується якимсь елементом з попереднім і є вихідною позицією для наступного, наприклад: *По обидва береги Раствавиці через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, неодгороджені тинами. Один город одділяється от другого тільки рядком верб або межами. Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиш зелене-зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки* (І. С. Нечуй-Левицький).

Сукупність речень, що розкривають думку, розширюють і конкретизують її, деталізують, групується в одне складне синтаксичне ціле, або надфразу едність. Як правило, ці кілька речень становлять абзац. Основна думка узагальнено передається першим реченням, інші її розширюють, наприклад: *Уже все було готове. Обслуги стали на свої місця і завмерли в напруженому чеканні. Здавалось, має бути затемнення сонця. Командири востанне перевіряють міномети. Жодного пострілу. Жодного вибуху. Черниш нетерпляче поглядає на годинник* (О. Гончар).

Паралельний зв'язок спостерігається в тексті між наступними реченнями, які паралельно характеризують одне і те ж попереднє речення, а ще точніше — якесь його слово. Найчастіше паралельний зв'язок передається повторами однакових або споріднених слів на початку речення, аналогічних синтаксичних структур, наприклад: *Який маленький лежу я в дідовому човні і стільки вже знаю неприємних і прикрих речей. Як неприємно, коли баба клене або коли довго йде дощ і не вщухає. Неприємно, коли п'явка впивається в жижку, чи коли гавкають на тебе чужі пси, або гуска сичить коло ніг і червоною дзюбкою скубе за штани. А як неприємно в одній руці нести велике відро..* (О. Довженко).

За способом викладу матеріалу і типом мовлення письмова робота з української мови і літератури може бути твором-розповіддю, описом, роздумом (міркуван-

ним) або комбінованим твором. Останній трапляється найчастіше, бо включає елементи всіх типів мовлення і переважно — розповідь.

Тип мовлення залежить від типу і теми твору. У письмових роботах на літературні теми краще користуватися комбінованим мовленням, тобто переходити в міру потреби від розповіді до опису чи роздуму. Так, твори про образи головних героїв («Образ Наталки і Петра...», «Образ Яреми...», «Образ Мавки і Лукаша...» та аналогічні їм), безперечно, потребують і опису, а твори на теми зразка «Картини народного життя...», «Зображення революційних подій...», «Викриття...» краще писати в оповідній манері, залучаючи елементи описів і роздумів. Розповідь і опис створюють враження об'єктивного викладу матеріалу в творі безвідносно до особи абітурієнта, до його світосприймання і оцінки. Виклад йде від тексту художнього твору письменника, конкретно-історичної епохи написання його, характеристики в підручнику і критичній літературі. Вступник може висловити свою оцінку, особливо, якщо вона не збігається з загальноприйнятою в літературознавстві, але її треба добре аргументувати матеріалом художнього тексту, цитуванням його. Проте цим прийомом вставки від себе бажано не зловживати.

Якщо обирається «вільна» тема, то у творі переважатиме тип мовлення — роздум. Абітурієнт повинен висвітлити свою концепцію теми, її основні положення, аргументувати їх, тобто довести і, якщо зможе, поширити, проаналізувати явища і факти, висловити про них свої судження, дати їм оцінку крізь призму власних сприймань і спостережень, вміти спростувати хибні думки. В такому творі чітко простежується хід роздумів — міркування. Твір на «вільну» тему дає абітурієнтові ту перевагу, що в ньому думка не обмежена рамками одного якогось художнього твору чи творчістю даного автора. Але уявлення про те, що для твору на «вільну» тему можна й не знати літературного матеріалу, хибне. Тому, хто надає перевагу таким творам, бажано знати весь програмовий матеріал з української літератури, бо ж важко передбачити, яка саме думка, факт, подія, колізія, характер, образ, деталь, художній засіб, влучний вираз з творів художньої літератури знадобляться абітурієнту як аргумент чи ілюстрація при викладі власних думок, аналізі сьогочасних суспільних явищ, життєвих фактів. При оцінюванні творів на «вільну» тему враховується самостійність написання твору, вміння

аналізувати явища і факти, життя, проникати в їх суть, аргументовано висловлювати свої судження і оцінки, пов'язувати сучасний суспільний матеріал з літературним чи навпаки — літературний з сучасним суспільним.

Бажано, аби абітурієнт і у творі на «вільну» тему знайшов місце для невеликого опису місця, часу, героїв своєї оповіді. Від цього робота стане конкретно-образною, виразнішою.

Кожний функціональний тип мовлення (розповідь, опис, роздум) має свої мовні особливості. Для *розповіді* характерний послідовний виклад подій, явищ, фактів у часі і просторі, тому вона буде насичена формами дієслів усіх часів, а особливо формами минулого часу, на них ніби рухатиметься сюжет розповіді (на зразок *прийшов, говорить, буду робити*; прочитавши *подумав* і *каже*, що зможе допомогти і т. д.). Наприклад: *Черниша мимохіть кинуло вперед, далі від того крику, що вже переходив у стогін, він чув, як за ним і всі бійці повзуть швидше, бо сопуть тяжче і частіш. Кулі прошивали повітря щоразу густіше* (О. Гончар). На часову послідовність розповіді вказуватимуть і такі прислівники та словосполучення, як: *спочатку; перед тим, як; відтоді; потім; колись; давно; торік; вчора; сьогодні; завтра; тепер; після того, як; зваживши на те, що вже було* і т. ін.; на просторові характеристики — іменники та іменникові словосполучення, що є назвами місця подій, прислівники місця тощо.

У творах абітурієнтів трапляються помилки, зумовлені неправильним вживанням часових форм дієслів, прислівників часу. Це призводить не тільки до непослідовності, а й до суперечливості викладу матеріалу: часові відношення губляться, дії героїв не узгоджуються і стають немотивованими.

В *описах* подаються загальні відомості про осіб, предмети, речі, явища, описуються найвиразніші зовнішні ознаки та розкриваються найхарактерніші внутрішні властивості і якості. В описах міститься і враження, яке справив предмет опису на мовця, та оцінка його. В художніх описах вона часто є емоційно-образною. Для будь-якого виду опису (а вони бувають ділові, наукові, художні) найхарактернішою мовною особливістю є наявність великої кількості прикметників і означальних прислівників. У художніх описах прикметник часто виконує роль образного означення і стає художнім засобом (тропом) — епітетом, наприклад: *На білу гречку*

стали роси, **Веселі** бджоли одгули, **Замовкло** поле **стоголосе** В обіймах **золотої** мли (М. Рильський); **Літо** збігло, як день, і з **невлежаного туману** **вийшов синьо-окий, золоточубий вересень** (М. Стельмах). Наші уявлення про предмет опису посилюються через порівняння. Вони виражаються за допомогою порівняльних словосполучень із сполучниками як, мов, наче, неначе, ніби, нібито (як билина, мов мак, наче сонце; Сплив **вересень, синій, як терен. Жовтень палає, червоний, як глід.** О. Гончар), форм орудного відмінка (**літає орлом сизокрилим, стала тополею, прилетіла ластівкою**), підрядних порівняльних речень: **І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав, Неначе човен в синім морі То виринав, то потопав** (Т. Шевченко).

Образність описів поглиблюється наявністю метафор — дієслівних і іменникових: **Тихо пливе блакитними річками льон ... Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо... Мене спиняє біла піна гречок, легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни** (М. Коцюбинський).

Роздум як тип мовлення використовується переважно при написанні творів на «вільну» тему. Тут виявляються не тільки знання абітурієнта, а й його інтелектуальний та естетичний розвиток, мислення, хід міркувань, особливості світовідчуття, темпераменту. Тому й мовні засоби можуть вказувати на особистість абітурієнта, його манеру (колерит) мовлення — урочисто піднесену, романтичну чи підкреслено стриману, стислу; лірично ніжну чи холодно сувору, приязно щирі чи іронічну. Це позначається на лексиці, зокрема доборі синонімів, емоційно забарвлених чи нейтральних слів. Але найбільш виразним у тексті-роздумі є синтаксис. Тут використовуються речення всіх типів: прості двоскладні й односкладні, ускладнені зворотами, вставними словами й звертаннями, складні сполучникові й безсполучникові, з сурядністю чи підрядністю, багатоконпонентні складні речення з різними типами зв'язків, речення з прямою, непрямою і певласне прямою мовою, з окличною чи питальною інтонацією. Основне у творі-роздумі — дошукатися причинових зв'язків, розкрити їх, залучити читача до сприймання авторських думок і переконати його, пройти через сумніви й вагання до відповіді або хоч поставити питання, на яке ще немає відповіді. Такі ознаки можна помітити у текстах-роздумах з художніх творів майстрів слова:

Черниш лежав у траві на краю насипу, розглядаючи ледь помітні, замасковані по підгір'ю доти. Мовчазні, наче покинуті людьми... Що там робиться в тих загадкових бетонованих черевах? Що роблять там гарнізони, що планують, що готують? І де та стежка на нагрітій сонцем висоті, якою йому рано чи пізно доведеться бігти, згинаючись під кулями, і де те місце, де, може... доведеться впасти! (О. Гончар)

Я утомився. Бо життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а і чуже... А врешті — хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? Я чую, як чуже існування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води притоків у річку. Я не можу розминутися з людиною. Я не можу бути самотнім (М. Коцюбинський).

Благословенна будь, моя незаймана дівице Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добришав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя.

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі, навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах (О. Довженко).

Відомо, що є два основних способи мислення — індуктивний і дедуктивний. При індуктивному способі мислення міркування починається від сприймання конкретних осіб, речей, явищ, розгляду й аналізу їх, а вже потім на результатах аналізу формулюється основна думка — умовивід. При дедуктивному способі, навпаки, висловлюється головна думка, шукаються для неї пояснення, аргументи ілюструються фактами, прикладами.

При написанні твору можна користуватися або індуктивним, або дедуктивним способом міркування і викладу думок. На вступному екзамені бажано застосовувати той спосіб, яким абітурієнт краще володіє. Індуктивний спосіб мислення передбачає таку схему твору: а) вступ; б) факти і міркування з приводу цих фактів, що ведуть до головної думки; в) основна думка твору; г) висновки, які випливають з усього сказаного попереду. При дедуктивному способі схема твору також починається з вступу, але далі має зворотну послідовність: основна думка

твору, факти й міркування, що її аргументують, і висновки.

Підготовка до письмового екзамену з української мови та літератури — твору — починається з прочитання тексту художнього твору, потім слід опрацювати відповідний розділ з підручника, законспектувати критичну літературу і знову повернутися до тексту. Але якщо текст великий, то читати його повністю вже не потрібно, бажано лише знайти, виділити і ще раз перечитати окремі місця, на які наводить підручник і критична література: образ, опис, цікаві міркування, колізії, кульмінаційний момент, особливості композиції, окремі авторські думки чи міркування героїв тощо. Добре було б, якби абітурієнт, розпочавши підготовку до твору заздалегідь, вів протягом року робочі записи. В них можна було б на орієнтовні теми скласти плани, обравши індуктивний чи дедуктивний спосіб викладу матеріалу. Кожний пункт плану треба намагатися якомога докладніше конкретизувати і зробити до нього вибірки з тексту епітетів, порівнянь, метафор, гіпербол, стилістичних фігур, фразеологізмів тощо. Можна записати у вигляді цитат думки автора, вислови героїв, оцінку критиків. Така попередня робота значно полегшить підготовку до твору напередодні вступних екзаменів, додасть абітурієнтові і міцних знань, і впевненості в собі.

На екзамені не дозволяється користуватися ніякими матеріалами. Вступник залишається сам на сам зі своїми думками, знаннями, папером і ручкою. Насамперед хочемо застерегти: після оголошення тем не слід поспішати з їх вибором. Обравши тему, краще про себе сформулювати задум твору, розгорнути його в концепцію, продумати план (вступ, виклад, висновки), пригадуючи, що в якому пункті плану можна сказати, чим завершити твір і тільки після цього записати обрану тему на проштампованому приймальною комісією папері.

На чернетці пишеться робочий план твору. В чистовику епіграф і план можна не писати, якщо немає впевненості, що вони вдалі. Проте написання їх на чернетці допоможе зорієнтуватись у тексті власного написання. Особливо потрібен хоча б схематичний план, бо інакше важко досягти логічності, послідовності, точності викладу основних думок, повного розкриття теми.

Коли основний текст на чернетці написаний, слід його уважно перечитати з однією метою: як його покращити? Л. М. Толстой сказав, що писати — це значить знайти єдино правильний порядок слів. Перевіряти порядок

слів можна за схемою: де знаходиться підмет, присудок, група підмета (підмет з означенням), група присудка (присудок з додатком і обставиною), де стоять звороти, відокремлення, підрядні речення і до яких слів у головному реченні вони відносяться, чи є у реченні вставні слова й словосполучення, звертання, яка інтонація речення (розповідна, питальна чи оклична). Така робота допоможе надати думкам логічної послідовності, а тексту — стрункості, застереже від пунктуаційних помилок.

Особливу увагу слід звернути на синтаксичну синонімію дієприкметникових та дієприслівникових зворотів і підрядних речень. Якщо в тексті багато громіздких структур, складнопідрядних речень, або одне складне речення має багато підрядних, то треба, якщо можливо, підрядні згорнути в звороти. Наприклад:

Невдалий варіант:

Любив, коли їду на возі з луку і лежу, дивитися на зоряне небо.

Але він утримався, щоб не збити з неї росички, щоб не зняти дорогої краси, що дарувала їй природа.

Над Асканією пливе запашний дух степу, квітів, трав, що розпарені щедрим південним сонцем.

Любив, їдучи на возі з луку, дивитися лежачи на зоряне небо (О. Довженко).

Але він утримався, щоб не збити з неї росички, не зняти дорогої краси, дарованої природою (Г. Тютюнник).

Над Асканією пливе запашний дух степу, квітів, трав, розпарених щедрим південним сонцем (О. Гончар).

У письмовій роботі на вступному екзамені особливої уваги вимагає використання цитат, посилань, влучних висловів, що мають автора, оскільки ніяких записів вступник при собі не має. Добре, якби абітурієнт знав цитований матеріал напам'ять з пунктограмами, як у першоджерелі. Треба підібрати цитати відповідно до плану і якнайточніше відтворити їх на чернетці, а потім опрацювати. Цитат не повинно бути багато, бо втрачається їх цінність. Але вони повинні бути виразними, влучними до якогось слова чи всього попереднього речення, лаконічними. Цитати виконують різні функції. Є цитати-ідеї. Це епіграфи. Їх виносять вгору перед твором, зазначають прізвище автора, і більше ніяких пояснень біля них бути не може. Переважно це поетичні рядки або афоризми. Цитати-тези, або докази, використовуються в основній частині твору, ними яскраво виражає-

ться основна думка твору. Це, як правило, висловлювання класиків марксизму-ленінізму, відомих діячів, пчених, письменників, критиків. Такі цитати передаються як пряма мова, відповідно зберігаються велика літера і пунктуація. Наприклад:

Як відомо, *Леся Українка* шукала й утверджувала героїв у житті й літературі. Про це в статті «*Леся Українка*» О. І. Білецький писав так: «У 90-их роках поезія *Лесі Українки* остаточно стає утвердженням героїзму як принципу, як норми поведінки»; «Добре вимовлене слово — це вже музика», — писав К. С. Станіславський.

Проте найбільше доводиться у письмовому творі вживати цитат-аргументів, що виконують роль ілюстрацій. Це уривки з художнього тексту, які наводяться у творі як приклади. Вони вводяться в текст так:

Вживання займенників другої особи створює у текстах колорит невимушеної розмови, дружньої співбесіди, щирого признання:

*Мій давній друже! Мушу я з тобою
Розстатися надовго... (Л. Українка)*

Цитата може бути частиною речення і тоді вона виділяється тільки лапками, наприклад: Слова М. Рильського «Музична ріка — найкраща характеристика для творчості нашого Павла Тичини» підкреслюють особливу, рідкісну музичність поезії, художнього світосприймання П. Тичини.

Цитату можна скорочувати, залишаючи найвиразнішу її частину, опускаючи непотрібні частини, а на місці скорочень і пропусків ставити в межах лапок три крапки.

Позитивним для твору є достатність у ньому образності, якщо є потреба, необхідно її посилити. Найчастіше це можна зробити шляхом заміни необразних (з прямим значенням) слів синонімічними образними словами і фразеологізмами: нічого не робить — гуляє — байдикує — байдики б'є; обманює — каже неправду — замилює очі — займається окомилуванням — бреше; місяць ясний — білий — блідий — срібний; тиша велика — мертва — непорушна — глибока.

До тексту бажано ввести, де треба, порівняльні словосполучення з сполучниками мов, немов, наче, неначе, ніби, нібито, окремі стилістично нейтральні присудки замінити метафоричними: душа плаче, серце тужить, очі сміються, думки біжать.

Закінчивши роботу над тканиною тексту, її словесним і синтаксичним матеріалом, треба уважно перевірити орфограми. Основні з них такі:

правила переносу

велика літера

правопис прізвищ, географічних назв, іншомовних слів

правопис префіксів

вживання м'якого знака й апострофа

подвоєння букв

спрощення в групах приголосних

ненаголошені **е, и**

чергування голосних звуків

чергування приголосних звуків

правопис відмінкових закінчень

правопис особових форм дієслів

правопис числівників і зв'язок їх з іменниками

правопис прислівників

правопис часток.

Якщо на перший погляд помилок не помічено, слід пошукати у тексті слова на зазначені вище орфограми і ще раз перевірити їх написання. Коли є сумніви у правильності написання, необхідно пошукати до цього слова інше синонімічне слово, але без такої орфограми.

Після проведеної роботи твір треба переписати на чистовик і ще раз перевірити.

СЛОВНИК-ДОВІДНИК ОСНОВНИХ МОВНИХ ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

У словнику пропонуються визначення і тлумачення основних мовних термінів і понять шкільного курсу української мови та короткий зміст їх з метою більшого вираження й упорядкування знань абітурієнтів.

Для зручності користування словником терміни згруповані тематично за розділами курсу. Це дозволяє сприймати мовні поняття в системі, відображає їх взаємну обумовленість (у дужках наведено російські відповідники).

лексика
(лексика)

розділ науки про мову, в якому вивчаються й описуються склад лексики, розвиток лексичної системи й різні типи значень слова

лексичне значення слова (лексическое значение слова)

значення, яке встановлюється з відношення слова до предмета, явища об'єктивної дійс-

граматичне значення слова (грамматическое значение слова)

багатозначність, багатозначні слова (многозначность, многозначные слова) — полісемія

омонімія, слова-омоніми (омонимия, слова-омонимы)

синонімія, слова-синоніми (синонимия, слова-синонимы)

антонімія, слова-антоніми (антонимия, слова-антонимы)

паронімія, слова-пароніми (паронимия, слова-паронимы)

пряме значення слова (прямое значение слова)

ності, його номінативне (називне) значення як знака (що слово позначає, знаком якого предмета, явища виступає)

значення, яке встановлюється з відношення слова до інших слів граматичної системи мови за граматичними ознаками, властивими їм як частинам мови і членам речення

властивість одного й того ж слова відображати й називати різні відтінки значення одного й того ж поняття (про предмет, явище об'єктивної дійсності)

властивість одного й того ж слова бути знаком, називати різні поняття (про різні предмети, явища об'єктивної дійсності); омонімія наявна у мові як випадковий збіг фонетичних оболонок слів або як розпад багатозначного ряду

властивість ряду різних слів відображати одне поняття (про предмет, явище об'єктивної дійсності), увиразнюючи різні відтінки його основного значення

властивість слова у парному зіставленні з іншими виражати протилежні значення

явище звукової подібності (не тотожності) слів, які виконують різні функції називання хоч і пересічних, але відмінних понять

вияв його загальноновживаного лексичного значення, до певної міри позбавленого образності, експресивності при вживанні; пряме значення слова фіксується у словнику як заголовне у словниковій статті

переносне значення слова (переносное значение слова)

вияв значення слова через подібність названого цим словом предмета, явища до іншого предмета, явища; переносні значення мають ту чи іншу міру образності, художності й можуть уживатися як звичні, прямі, або набувати вищої міри образності і ставати метафорами

метафора (метафора)

вид підсиленого переносного вживання слова, при якому схожості між предметами, явищами надається значення рівнозначності, тотожності

фонетика (фонетика)

розділ науки про мову, в якому вивчаються й описуються мовні звуки, їх класифікація й зміни в процесі мовного розвитку; фонетика встановлює фонетичні закони даної мови й нормує літературну вимову: промовляння звуків, наголос, інтонація

голосні звуки

звуки, що вимовляються за участю голосу й мають вільну артикуляцію (творення)

приголосні звуки

звуки, що творяться з перешкодами на шляху видихуваного повітря, мають напружену артикуляцію

буква
букви і звуки

графічне зображення звука співвідносяться: або прямо, коли одному звукові відповідає одна буква, або ускладнено, коли одному звукові відповідають дві букви: *дж, дз — джміль, гудзь* — чи кільком звукам — одна буква: *щ — (штш), ц — (тс)*

приголосні звуки:
дзвінкі/глухі
(звонкие/глухие);
м'які/тверді
(мягкие/твердые);

поділ за участю голосу
поділ за здатністю до пом'якшення

губні (губные); передньоязикові (пе- реднеязычные); середньоязиковий (среднеязычный); задньоязикові (задне- язычные); носові (носовые); плавні (плавные) орфоепія (орфоэпия)	поділ за місцем творення
наголос (ударение)	розділ фонетики, що встановлює норми вимови звуків і інтонуювання висловлювань
Інтонація (интонация), інтонуювання (интонирование)	вимова одного із складів слова з більшою силою голосу — виділення складу голосом тон і сила голосу, що увиразнюють висловлення, оформляють їх як речення розповідні, питальні, спонукальні, окличні, варіюють їх, передаючи різні відтінки значень
морфологія (морфология)	розділ граматики, в якому вивчаються будова слова, словотвір і частини мови
будова слова (состав слова)	склад слова з лексично і граматично значущих частин
морфема (морфема)	найменша значуща частина слова (<i>поет; поет-ес-а, при-міт-ка</i>)
основа слова (основа слова)	частина слова, що виражає його лексичне значення
основа непохідна (основа непроизводная)	основа, яка не поділяється на інші морфемі
основа похідна (основа производная)	основа, яка поділяється на інші морфемі
закінчення (окончание)	значуща змінна частина слова, що служить для творення граматичних форм і зв'язку слів у реченні ¹

¹ Граматична форма — форма, в якій виражається граматичне значення (*дорогої* — граматична форма, якою виражається граматичне значення жіночого роду прикметників, однини, родового відмінка); засоби вираження граматичних значень — це їх показники: закінчення, наголос, приєдники, частки, суфікси, префікси, сполучники.

корінь (корень)	спільна частина споріднених слів, яка виражає їх загальне лексичне значення
суфікс (суффикс)	частина похідної основи, що стоїть після кореня і служить для утворення нових граматичних форм і слів
префікс (префикс)	частина похідної основи, що стоїть перед коренем і служить для утворення нових граматичних форм і слів
способи словотворення (способы словообразования)	вживані засоби творення нових слів: морфологічні (суфіксальний, префіксальний, суфіксально-префіксальний, осново-складання, абрєвіація); неморфологічні (перехід однієї частини мови в іншу, зрощення словосполучень, переосмислення слів)
словотвірний аналіз (словообразовательный анализ)	пошук твірної, тобто найближчої до аналізованого слова, основи; після цього — відтворення всього твірного ланцюжка аж до спільного кореня (річниця ← річний ← рік)
частини мови (части речи)	основні лексико-граматичні розряди (або класи) слів, що об'єднуються за спільним граматичним значенням і за функцією
самостійні частини мови (самостоятельные части речи)	частини мови, що мають лексичне значення і виконують функцію членів речення (іменник, дієслово, прикметник, прислівник, числівник, займенник)
службові частини мови (служебные части речи)	частини мови, які виконують службову функцію як показники відношень між словами (прийменник), засоби зв'язку між словами і реченнями (сполучник); надання відтінків словам і реченням (частки); вигук не виконує подібної службової функції, а виражає

Іменник (имя существительное)	почуття, емоції, вольові реакції, звукові уявлення самостійна частина мови, що виражає узагальнену предметність (назви конкретних і абстрактних понять, істот і неістот, власні й загальні); має граматичні значення роду, числа й відмінка; відповідає на питання <i>хто? що?</i> ; виконує функцію підмета, іменної частини присудка, означення, додатка й обставини
відмінювання, відміни Іменників (склонение, склонения существительных)	зміна іменників за відмінками у межах типів — відмін: I, II, III, IV і груп: твердої й м'якої
прикметник (имя прилагательное)	самостійна частина мови, що вказує на ознаку предмета як якісну, відносну чи присвійну; змінюється за відмінками, родами й числами залежно від слова, яке означає; відповідає на питання <i>який? чий?</i> ; виконує функцію означення чи іменної частини присудка
дієслово (глагол)	самостійна частина мови, що виражає дію або стан предмета; має граматичні значення: часу, виду, способу, перехідності/неперехідності, стану, особи, числа; відповідає на питання <i>що робить? що робиться?</i> ; виконує функцію підмета (інфінітив), присудка, додатка, означення
дієвідмінювання (спряжение)	зміна дієслів за особами й числами в I і II дієвідміні
особові форми дієслів (личные формы глаголов)	усі форми в теперішньому та майбутньому часі дійсного способу і в наказовому способі, а також родові форми в минулому часі й умовному способі, які змінюються за особами

безособові дієслова
(безличные глаголы)

неозначена і незмінна
форма дієслова — інфі-
нітив (неопределенная,
неизменяемая форма
глагола — инфинитив)
дієприкметник (при-
частие)

дієприслівник (деепри-
частие)

прислівник (наречие)]

займенник (местоиме-
ние)

числівник (имя числи-
тельное)

дієслова, що не передбачають
уяви про діяча, особу як вико-
навця дії

форма дієслова, що має гра-
матичні значення перехідності/
неперехідності і виду, відпові-
дає лише на питання *що ро-
бити?*

змінна дієслівна форма, що
називає ознаку предмета за
дією, поєднуючи лексичні й
граматичні значення дієслова
й іменника (значення дієслова:
час, вид, стан; значення при-
кметника: рід, число, відмінок,
прикметникові функції у ре-
ченні)

незмінювана дієслівна форма,
яка, поєднуючи значення діє-
слова й прислівника, або на-
зиває додаткову дію або ха-
рактеризує, як прислівник,
основну (значення дієслова:
час, вид, перехідність/непере-
хідність; значення прислівни-
ка: незмінність, синтаксична
роль обставини)

самостійна частина мови, що
характеризує дію, стан чи
ознаку предмета; граматично
незмінна; відповідає на питан-
ня *як? коли? де? чому? з якою
метою?*; виконує функцію об-
ставини

самостійна частина мови, що
вказує на предмет, ознаку,
кількість, не називаючи їх; ви-
конує функції, співвідносні з
відповідними функціями тих
слів, замість яких уживається

самостійна частина мови, яка
називає кількість предметів
або їх порядок при лічбі; від-
повідає на питання *який? кот-
рий?*; поєднаний разом з імен-
ником у кількісне словосполу-

	чення, виконує функцію будь-якого члена речення; порядковий числівник — функцію означення
прийменник (предлог)	службова частина мови, що вказує на відношення (зв'язки) між словами в реченні та уточнює граматичні значення іменників
сполучник (союз)	службова частина мови, що поєднує члени речення і частини складного речення засобами сурядного чи підрядного зв'язку
частка (частица)	службова частина мови, що надає окремим словам і реченням смислових чи емоційних відтінків у словотворенні й при передачі в реченні значень вказівних, підсилювальних, видільних, заперечних, стверджувальних, питальних, спонукальних
вигук (междометие)	слово, що належить до особливого граматичного класу, не є ні повнозначною, ні службовою частиною мови, виражає різні емоції й почуття, звуконаслідування, спонукування; може виконувати в тексті функцію еквівалента речення
синтаксис (синтаксис)	розділ граматики, що вивчає будову і зміст синтаксичних одиниць — словосполучень і речень, описує властиві їм синтаксичні зв'язки, визначає члени речення, подає класифікації синтаксичних одиниць, встановлює основні характеристики тексту, в якому функціонують словосполучення і речення
будова, форма і зміст, значення синтаксичних одиниць (строение, форма и содержание,	будова, форма синтаксичної одиниці — це її вміст і спосіб організації; зміст, значення синтаксичної одиниці — її спів-

значення синтаксических одиниць)¹

синтаксичний зв'язок (синтаксическая связь)

невідповідність між формою і змістом — мовна асиметрія (несоответствие между формой и содержанием)

зв'язок сурядності (сочинительная связь)

зв'язок підрядності (подчинительная связь)

узгодження (согласование)

відношення з об'єктивною дійсністю: поняття, явище, факт, подія, відображені словосполученням чи реченням

форма граматичної залежності між словами у словосполученні й реченнями у межах складного

властивість синтаксичних одиниць, що полягає у вираженні їх змісту нетиповою формою²

зв'язок, що виникає, як правило, між незалежними словами чи реченнями (незалежними словами у неподільних сполучках типу *і так і сяк; ні те, ні се*), однорідними членами речення і сурядними частинами складного речення

зв'язок, що виникає при підпорядкуванні одного слова чи речення іншому слову чи реченню

вид підрядного зв'язку, при якому слова в словосполученні пов'язані способом підпорядкування залежного слова головному в роді, числі й відмінку

---

¹ Наприклад, за будовою словосполучення бувають безприйменникові (беспредложные) — *читати книгу* і прийменникові (предложные) — *книга про звірів*, двослівні та кількаслівні — *життя славетних*, *книга про життя славетних*; речення за будовою бувають прості і складні; за способом поєднання слів у словосполученні розрізняються форми зв'язків: узгодження, керування й прилягання; за способом поєднання речень у складному розрізняються форми: сурядна, підрядна (і спосіб підрядності).

За змістом, значенням словосполучення бувають означальні, об'єктивні чи обставинні (*весела розповідь*, *будувати завод*, *прийти додому*); за змістом речення, наприклад, підрядні у межах складного, бувають означальні, обставинні — часу, умови і т. д.).

² Наприклад, *читання лежачи* — за формою прилягання, за змістом — означальні відношення (читання яке?); *куш бузку* — за формою керування, за змістом — предмет і його ознака, або: *Насунула хмара, і пішов дощ* — за формою сурядне речення, за змістом — причинно-наслідкове.

повне/неповне узгодження (полное/неполное согласование)	нездійснення одного з напрямів узгодження (роду чи числа)
керування (управление)	вид підрядного зв'язку, при якому головне слово вимагає певної відмінкової форми від залежного (з прийменником чи без прийменника)
прилягання (примыкание)	вид підрядного зв'язку, при якому зберігається змістова залежність між словами в словосполученні, але відсутні її формальні показники
словосполучення (словосочетание)	синтаксична одиниця, що складається, як правило, з двох слів, пов'язаних підрядним зв'язком; функціонує у реченні як його складова частина, але може становити і назву окремого поняття ¹
неподільне словосполучення (слитное словосочетание)	ім'я, складна назва предмета ²
комбіноване словосполучення (комбинированное словосочетание)	словосполучення, яке становить поєднання двох
речення (предложение)	граматично й інтонаційно оформлена синтаксична одиниця, що формує, виражає думки і служить засобом їх обміну (комунікації)
просте речення (простое предложение)	речення, в якому відображені одна подія, факт, повідомлення у формі одного діяча і його дії (чи тільки у формі назви предмета думки)
односкладне речення (односоставное предложение)	просте речення, в якому названо лише предмет думки як один головний член
називне речення (назывное предложение)	односкладне речення, в якому лише стверджується існування предмета, явища без указання на його дію

¹ Пор.: *бити байдики* — ледарювати; *ставити експеримент* — експериментувати.

² Пор.: *Герой Радянського Союзу, теорія відносності*.

безособове речення (безличное предложение)	односкладне речення, в якому названо лише дію уявного або стан неіснуючого діяча (стан природи)
двоскладне речення (двосоставное предложение)	синтаксична конструкція, що має два основні члени речення: підмет і присудок (повну граматичну основу)
граматично елементарне просте речення (грамматически элементарное простое предложение)	просте речення, кількість членів якого є мінімально достатньою для повного вираження думки
поширене просте речення (распространенное простое предложение) ¹	речення, що виходить за межі елементарного, але не ускладнюється
ускладнення структури простого речення (осложнение структуры простого предложения)	таке поширення речень, при якому ускладнюється його зміст і форма (засобами вставних слів і речень, звертань)
підмет (подлежащее)	головний член речення, назва діяча як предмета думки (<i>хто? що?</i>)
простий і складений підмет (простое и составное подлежащее)	проста однослівна форма і форма нерозкладеного словосполучення
присудок (сказуемое)	головний член речення, назва дії або стану діяча як предмета думки (<i>що робить? що робиться</i>), а також його головна для промовця ознака (<i>хто (що) є діяч?</i>)
присудок простий (сказуемое простое)	присудок у формі дієслова в одному із його граматичних способів
присудок дієслівний складений (сказуемое глагольное составное)	присудок у формі допоміжного дієслова та інфінітива
присудок іменний складений (сказуемое именное составное)	присудок у формі допоміжного дієслова <i>бути</i> (в різних часових формах) та іменної частини; в теперішньому часі зв'язка може не вживатися

¹ Речення типу: *Він наполегливо працює над рефератом з історії; Вчора він вирушив у довгострокове відрадження.*

присудок подвійний (сказуемое двойное)	присудок, що утворюється внаслідок поєднання двох в одному простому висловленні, на ґрунті одної граматичної основи ¹
додаток (дополнение)	другорядний член речення, який виступає у реченні переважно як об'єкт дії, виражений іменником у непрямих відмінках або частинами мови, що виступають у його ролі ²
додаток прямий (дополнение прямое)	додаток у формі іменника у знахідному відмінку без прийменника при перехідному дієслові
додаток непрямий (дополнение не прямое)	додаток в усіх інших формах
означення (определение)	другорядний член речення, який виступає у реченні як ознака діяча — підмета, додатка чи обставини
означення узгоджене (определение согласованное)	означення, виражене властивою йому формою прикметника, дієприкметника, займенника і порядкового числівника
означення неузгоджене (определение несогласованное)	означення, виражене невластивою формою: іменником, дієсловом, прислівником, словосполученням
означення-прикладка (определение-приложение)	означення як друга назва предмета, часом поетична
обставина (обстоятельство)	другорядний член речення, який виступає у реченні у ролі виразника обставин, за яких відбувається взаємодія між підметом-діячем і присудком (час, місце, причина, умова, мета та ін.)

¹ Пор.: *Дід сидить зажурений* (*Дід сидить* і *Дід зажурений*).

² У мові виникають ситуації, коли зв'язком керування пов'язується, як два іменні (з прийменником чи без прийменника); при цьому виникає два уявлення: про непрямий додаток, яким керує іменник, або про неузгоджене означення (мрії про щастя).

однорідні члени речення (однородные члены предложения)

однорідні означення (однородные определения)

неоднорідні означення (неоднородные определения)

відокремлені члени речення (обособленные члены предложения)

вставні слова, словосполучення, речення (вводные слова, словосочетания, предложения)

звертання (обращение)

складне речення (сложное предложение)

складносурядне речення (сложносочиненное предложение)

складнопідрядне речення (сложноподчиненное предложение)

члени речення, які перебувають в одній синтаксичній позиції, виконують функцію одного члена речення (однорідні підмети, присудки, означення, додатки, обставини)

означення, які характеризують предмет в одній площині (кольору, якості, розміру)

означення, які характеризують предмет з різних боків (розміру і якості, будови і кольору та ін.)

члени речення, які ускладнюють граматично елементарне речення, виникають при зміні типової позиції в реченні (відокремлені означення), при уточненні додатків і обставин, можуть виступати у формі зворотів (дієприкметникового, дієприслівникового), прикладки

компоненти речення, що виводяться за склад членів речення, ускладнюють його, поширюючи його зміст

компонент речення, що є адресатом, до якого звертається мовець, спонукаючи до дії, або повідомляючи йому свої думки, наміри, мрії

речення, в якому відображено кілька подій, складається з кількох висловлень, які виступають як складові частини одного речення

складне речення з формально рівноправними складовими частинами, кожна з яких є реченням із повною граматичною основою

складне речення, в якому є одне головне і одне або кілька підрядних, граматично й за змістом залежних від головного

спосіб підрядності речень у складнопідрядному (спосіб підчинення пропозицій в складноподчиненому)

складнопідрядне речення з підрядним означальним (складноподчинене пропозиція з придаточним визначальним)

складнопідрядне речення з підрядним з'ясувальним (складноподчинене пропозиція з придаточним виз'яснювальним)

складнопідрядне речення з підрядним обставинним: місця, часу, причини, наслідку, мети, умови, допустовості, способу дії, міри та ступеня (складноподчинене пропозиція з придаточним: місця, часу, причини, наслідку, мети, умови, допустовості, способу дії, міри та ступеня)

безсполучникове складне речення (бессюжне складне пропозиція)

текст (текст)

форма залежності підрядного (підрядних) речення від головного: як поширювач будь-якого члена речення у головному чи його заміник, а також при багатопідрядності форма взаємовідношень між підрядними: паралельна, послідовна, супідрядна

складне речення з підрядним ознакою до будь-якого члена головного речення

складне речення з підрядним, що стосується присудка головного як додаток при ньому та пояснює підмет чи присудок

складне речення, в якому підрядне виконує одну із вказаних обставинних функцій

складне речення з граматично й за змістом рівноправними чи нерівноправними частинами (складовими реченнями), що з'єднуються без сполучників і сполучних слів

складне синтаксичне ціле, цілісний уривок мовлення, що має ознаки змістового й синтаксичного зв'язку між реченнями й абзацами

стилістика української мови

система стилів і стилістичних засобів української мови, а також мовознавча наука, що їх вивчає

стиль

різновид літературної мови, що обслуговує певну сферу суспільно-виробничої діяльності мовців, систему понять і відношень у цій сфері. Кожний стиль, маючи і нейтральні загальноживані мовні одиниці, характеризується своїми мовними одиницями, що сприймаються мовцями як ознака (особливість) даного стилю і називаються стилістичними засобами. Роль стилістичних засобів можуть виконувати одиниці всіх рівнів мови, якщо вони у зіставленні з нейтральними набувають забарвлення: звуки, морфеми (наприклад, суфікси, здрібнілості, згрубілості), слова, словосполучення, типи речень.

стилістична норма

доцільність використання слова у межах стилю в текстах певного жанру відповідно до теми, ідеї, комунікативної настанови мовця.

ДОДАТОК

(притекстові вправи)

У додатку пропонуються художні тексти, які частково ілюструють описані мовні явища у їх реальному вжитку. Наведені уривки творів покажуть, як змінювалась мова. Рекомендуємо використати їх для ілюстрування різних мовних правил і вивчених тем, зокрема й для виконання запропонованих притекстових завдань.

ЛЕКСИКА. ІСТОРІЯ МОВИ.

ХУДОЖНЄ СЛОВО. СТИЛІ МОВИ

Текст 1. І жив Олег в мирі з усіма землями, княжачи в Києві. І прийшла осінь, і згадав Олег коня свого, якого тримав здавна у стайні, вирішивши ніколи не сідати на нього. Питав-бо колись волхвів і віщунів: «Од чого мені доведеться померти?» І сказав йому один віщун: «Княже! Кінь, якого ти любиш і їздиш на ньому,— від нього тобі й померти!» Олег же, взявши це собі до тямки, каже: «Ніколи не сяду на нього і більше не гляну».

І звелів годувати його, і не приводити його до себе. І перебув декілька років, не бачивши його, аж поки й на греки не пішов.

А повернувшись до Києва і проживши чотири роки, на п'яте літо він спом'янув коня, що від нього, як віщували волхви, мав померти. І покликавши старшого над конюхами, запитав: «Де кінь мій, якого я поставив був годувати і берегти його?» А той каже: «Помер». Олег же посміявся і докорив віщунів, кажучи: «Невірно ото говорять волхви, і все те неправда є: кінь помер, а я живий». І наказав він осідлати коня: «Хай-но погляну на кості його». І прибув він на місце, де лежали його кості голі і череп голий, спішився і, посміявшись, сказав: «Чи не від цього черепа смерть мені приймати?»

І ступив він ногою на череп і, з'явившись із черепа, змія вкусила його в ногу. І з того він розхворівся і помер. І плакали по ньому всі люди плачем великим, і понесли, і поховали його на горі, яка зветься Щековицею. Є ж і досі могила його, зветься могилою Олеговою. А було всього його княжіння тридцять три роки (*Смерть князя Олега (з легенди)*).

Завдання до тексту:

1. Знайдіть у тексті слова і вирази, які є історизмами.

2. Якою у тексті є роль слова «і» — сполучникова, роздільна, підсилювальна? Чи може це вважатися ознакою стародавнього тексту?

Текст 2. ...Всі краї, і городи, і народи почитають і славлять кожний свого учителя, того, що навчив їх православній вірі. Похвалімо ж і ми, по силі наших, хоч малими похвалами того, хто велике і дивне діло сотворив, нашого вчителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, а сина славного Святослава, про мужність і хоробрість якого в літа його володарювання слух пройшов по багатьох сторонах, а звитяги його і могутність поминаються й пам'ятаються ще й нині. Не в худорідній бо і невідомій землі володарював той, а в Руській, про яку відати й чути на всі чотири кінці землі (*Із «Слова про закон і благодать» Іларіона*).

Завдання до тексту:

Проаналізуйте спільносхіднослов'янську лексику; визначте, які слова стали згодом власне українськими, російськими, а які змінили в цих мовах фонетичну будову.

Текст 3. У нікчемному сьому житті научися, віруючий чоловіче, діяти благочестиво, научися, за євангельським словом, «очима управляти», язик здержувати, ум смиряти, тіло упокорювати, гнів подавляти, помисел чистий мати, спонукаючи себе на добрі діла господи ради; тебе позбавляють — не мсти, ненавидять — люби, гонять — терпи, хулять — благай, умертви гріх.

«Возсіяє весна посту і цвіт покаяння. Очистімо себе, браття, од усякої крові, тілесної і душевної. До світодавця волаючи, скажімо: «Слава тобі, чоловіколюбче!» (*Із «Поучення» Володимира Мономаха*).

Завдання до тексту:

1. Зверніть увагу на художні засоби тексту: епітети, образні вислови, фразеологізми.

2. Виділіть складні слова, що мають урочисте звучання у тексті, надають йому експресивності.

Текст 4. ...Народженого до добра неважко навчити добру,— навчити, чи принатурити, чи призвичаїти. Навчений, принатурений, призвичаєний — се одне і те ж. Від природи, яко від матері, легесенько сама собою розвивається наука. Вона всерідна, справжня і єдина навчителька. Сокола досить швидко навчиш літати, але не сову. Оленя легко скеруєш на Кавказькі гори, легко привчиш пити з найчистіших джерел, але не верблюда і не вепра... Природа блага — всьому початок, а без неї ніколи не бувало благоді. Дякую ж невимовно природі в образі її святім — в батькові моїм, що від нього я народився. Друга ікона божа для нас — матір наша. Отже, головні обдарування — від батьків моїх, все інше: чин, багатство, науки і всі вітроносні їх блонди і пуклі з кучерями вкладаю у хвіст, без якого голова і живе, і шанується, і веселиться, але не хвіст без голови (Г. Сковорода. «Вдячний Еродій»).

Завдання до тексту:

1. Виділіть архаїчну лексику.
2. Знайдіть образні порівняння, епітети, неологізми.
3. Читаючи уривок, зверніть увагу на урочистість внутрішніх інтонацій тексту.

Текст 5. Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду Києве! Бо й велика слава не раз тебе осіяла, і великі злигодні на тебе з усіх боків збирались... Скільки-то князів, лицарства і гетьманів добуло, воюючи за тебе, слави; скільки-то на твоїх улицах, на тих старосвітських стогнах, на валах і церковних цвинтарях пролито крові християнської! Уже про тих Олегів, про тих Святославів, про ті ясири половецької нічого й згадувати. Ту славу, ті злигодні вибила нам із голови безбожна татарва, як уломився Батий у твої Золоті ворота. Буде з нас і недавніх споминок про твою руїну.

Ще ж от і дванадцяти літ не налічив Шрам, як у той нещасливий Берестецький рік прийшов до Києва Радзівілл із литвинами, усе попалив і пограбував, а міщане, сівши на байдаки, мусіли до Переяслава втікати.

Та люта пожежа ще не зовсім загладилась: куди не кинь оком, усюди виден був по їй прослідок. На комо-рах, на станях, на огорожах, поміж свіжим деревом чорніють колодки, а інде гарний колись сад стоїть пустирем незагороджений; на спустошалому дворіщі стирчать

тільки печі да ворота; а де чи діловання, чи щит над ворітьми, чи яка хоромина, то все те нове, іще й дерево не посиніло.

Смутно було дивитись Шрамові на тії признаки пожежі. Тільки й краси було в Києві, що церкви божі, да городи з червоними маками, да ще тії гори крутоярі, з зеленими покотами (*П. Куліш. «Чорна рада»*).

Завдання до тексту:

1. Виділіть у тексті, що описує події середини XVII ст., історичну лексику, архаїчні форми слів.

2. Встановіть, як П. Куліш відтворює епоху, стилізуючи оповідь під стародавній текст (зміна порядку слів — означень, урочиста тональність, звертання, риторичні питання).

3. Порівняйте цей текст із уривком з поеми Л. Костенко «Маруся Чурай», в якому поетеса теж відтворює за допомогою лексичних засобів мову тієї ж епохи, зокрема й народнорозмовну:

У свідки більш ніхто не зголосився.
Суддя пождав, щоб гамір трохи змовк.
Полковник встав, в судді перепросився,
бо мав на Білу готувати полк.
Посунув трохи війта і бурмистра.
Поспільство розступилось на аршин.
І вийшли вдвох. За ними вийшов Іскра.
І ще там дехто з полкових старшин.
На другий день, в годину зегаробу,
суд приступив до вислухання знову.
Сказавши Чураївні, щоб вона,
оскаржена, то значить, сторона,
настановила свідків, віри годних,
не підозрєнних у проступствах жодних.
Бо ми-сьми, вряд, ведлуг закону чиним,
о справедливість дбаючи одну,
що, може, є які-небудь причини,
котрі її пом'якшують вину.
Вона й від цього, вбивця, ти диви,
відмовилась хитанням голови.
І це було нам доказом яскравим —
не мала що сказати перед правом.
Тоді, зачувши отакі слова,
не будши свідком ставлена позатим,
Ящиха Балаклійська Кошова
освідчила:

— Я маю що сказати!

У мене дома діточки малії.
Мій муж поліг в боях у Приазов'ю.
А я прийшла сюди аж з Балаклії,
хоч я людина вже не при здоров'ю.
Отож скажу відкрито і вселюдно.
Буває всяко, доля — не черинь.
Любов — це, люди, діло неосудне.
По всі віки. Во вік віків. Амінь.

4. Знайдіть прийоми художнього відтворення епохи словесними засобами у віршах Т. Г. Шевченка «Плач Ярославни», «Гайдамаки».

Текст 6. Співають у пісні, що нема найкращого на проду, як ясна зоря в погоду. Отже, хто бачив дочку покойного сотника Таволги, той би сказав, може, що вона краща й над ясну зорю в погоду, краща й над повний місяць серед ночі, краща й над саме сонце, що звеся й рибу в морі, і звіря в дуброві, і мак у городі.

Може й гріх таке казати: де таки видано, щоб дівча було краще од святого сонця й місяця? Да вже, мабуть, так нас, грішних, мати на світ породила, що як споглянеш на дівочку вроду, то здасться тобі, що вже ні на землі, ні на небі нема нічого кращого.

Гарна, дуже була гарна сотниківна! Знали її по всій Україні; бо в нас на Україні скоро, було, в кого виросте дочка хороша, то вже й знають усюди. Було, чи треба кому з молодого козацтва, чи не треба чого у Війтовці, іде за сто верст, аби тільки побачить, що там за дочка в сотника Таволги, що там за Оріся, що всюди про неї мов у труби трублять...

А Оріся була вже не дитина, вирівнялась і викохалась, як біла тополя в леваді. Подивиться було на її старий сотник, подивиться на її пишний зріст і хорошу вроду, порадується батьківським серцем, що дождав на старість собі такої дочки, а часом і посумує: «Доспіла esi, моя ясочко, як повний колос на ниві! Да чи знатиме женчик, яку благодать бере собі од господа милосердного? Єсть багато людей, і статечних, і значних, що залицяються на тебе, да не хотілось би мені оддавать тебе в руки сивому дідові: зв'ялить тебе, ревнуючи, як вітер билину в полі. Ой, не хотілось би оддавать тебе й за молодого шибайголова, що не поживе довго без степу да коня, поляже в полі буйною головою, а тебе оставить горювать з дітоньками!»

Так собі думаючи да гадаючи, старий Таволга часом тяжко, тяжко засумує, аж сльоза покотиться йому з ока.

А Оріся росла собі, як та квітка в городі. Повна да хороша на виду, маяла то сям, то там по господі в старого сотника, походжала, як по меду бджілка, і всю господа звеселяла (*П. Куліш. «Оріся»*).

Завдання до тексту:

Проаналізуйте слова-символи, якими в народнопоетичній творчості позначають дівочу красу.

Текст 7. За третьою горою небо позіхає.

Луна йому вночі спати не давала, гранею ребра припікала, лице черленила. На горах припочивала, черлений пояс розперізувала, керваві згарди над селом роз-

стелювала, яснії коси розплітала, перловими хмарами розвивала, гребенистими руками неба досягала.

А її пухкі стопи — де перебийці, де газдів двори, де хліба оденки, де праця в чертогах.

А її дорога димом стелена, жаром жарена, кулями значена.

Де руки робили, там град гранатів, де газдівка була, там земля трісла.

Най село видить, най знає.

За третьою горою небо стогне. Земля йому громи відобрала, його поріб'я кулями б'є.

Раз у раз (*Марко Черемшина. «Село потерпає»*).

Завдання до тексту:

Знайдіть у тексті не відомі вам слова — діалектизми і діалектні форми відомих слів.

Текст 8

Вишневий цвіт
З вишневих віт
Вишневий вітер
Звіває з віт.

Йому стелилася дорога незвичайна —
Єдина у житті і в смерті теж єдина,
Крізь всі віки, загорнуті у смуток,
Крізь всі народи, сиві і весняні,—
Кругом землі йти на плечах братів.

І до труни з кленового безсмертя
Шекспір підходить з глибини століть
І, чорний плащ відкинувши рукою
(На грудях заряхтіли діаманти,
Мов зорі на небесному чолі),
Схилився до землі, поцілував у лоб —
Війнулося волосся над труною.
Застиг в мовчанні, вічний, як життя.

Війнуло подихом насичених терзань —
Рішуче звівся буряний Бетховен.
Левиний чуб із чорних блискавок
Упав на груди вогняного брата —
Вислухував громи в Тарасовій душі.
Стрункий, і чистий, і легкий, мов птах,
В устах затисши білий цвіт черешні,
Плив на плечах гарячо-мудрий Пушкін.
І полилось волосся кучеряве
На мудрі руки сивого борця.
І скинув Гояя вороний циліндр,
Поставу згорблену ніс крізь тривожні хмари
З совою на широкому плечі.
У кожного рукав пов'язаний хустиною
З яскравим українським вишиттям.
Взяли на плечі дорогу труну.

Вишневий цвіт
З вишневих віт

Вишневий вітер
Звіває з віт. (І. Драч. «Смерть Шевченка»).

Завдання до тексту:

Випишіть художні тропи (епітети, метафори, порівняння), за допомогою яких створено художні образи в поетичному тексті. Які, на вашу думку, є найбільш точними і художньо вдалими?

Текст 9. Удень ще сяк-так, чоловік то біля худобини пораяється, то піде в луг пеньків набити на розтопку, а притьопає ніч — хоч вий по-вовчи. Глухо, сумно. Над снігами і над хатами провисає чорна мертвота. В такий час із ташанських очеретів виходить вовча зграя, хижо вишнює сніжок, по якому бродила на вечірнім водопої товаряка, всідається навколо ополонки, і зимовими зорями довго світяться в темній воді вовчі очі. Вожак, сильний, м'язистий звір, сидить нерухомо, як на святій молитві. Клацає зубами, одірве від льоду сухий зад (на льоду залишиться ошмульчок шерсті) і, витягнувши лобасту голову вперед, потрюхикає на роздобутки.

Щось гуркнуло в синій пустелі. То від морозу лопнув лід. Свіжа тріщина заграла проти місяця павичевим пір'ям. І знову вовчі тіні в райдужних коронках місяця біжать по льодах.

Ось вожак щось зачув. Ніздрі його затріпотіли й покрилися слизотою. Він різко крутнув убік і щосили погнав до чорної купи куширю, що лежав на снігу. Прибіг і став розривати лапами. Браття-сіроманці не відставали від нього. Але він, вожак, він сам винюхав, він перший знайшов. Отож церемонитися нічого — і летить шерсть із підлеглих. Нарешті знайшов те, що шукав, кинув зубами мерзлу щуку на голубий полумисок льоду. Вона саянула лускою, і вожак сильним стрибком настиг її.

Помчала річкою вовча зграя.

А з очеретів видибала лисичка. На льоду золотим карасиком стріпнувся місяць. Лисичка схопила його лапками і лизнула язиком. Ху! Прісне! Риб'ячий дух чманив її і викликав спазми, але вона тільки нюхала те місце, де лежала щука, і, жалібно заскімливши, подалася в село.

Довга зимова ніч. Довга (Г. Тютюнник. «Вир»).

Завдання до тексту:

1. Знайдіть мовні засоби, які виконують у поданому художньому тексті образну функцію. Випишіть дієслівні синоніми, з'ясуйте різницю у їх значенні й стилістичному забарвленні.

2. Знайдіть художні порівняння, виражені формою орудного відмінка. Підкресліть мовні засоби, які мають стилістичний відтінок розмовності.

Текст 10

Нехай ботаніки розв'язують питання
Про різнобарвний лист у пору опадання,
Про ці розливи фарб, про пишну цю красу,—
Я в серці з юних літ до скону пронесу
Це листя трепетне на полі голубому,
Ці барви пушкіньські, цю урочисту втому,
Це горде золото, що падає у прах,
Ці прожилки тонкі на кленових листах,
На листі дубовім ці лінії різьблені,
Сліпучі бризки ці по мураві зеленій,
Цю суміш сміливу найяскравіших плям,
Цю смерть, увінчану таким живим життям!
(М. Рильський. «Таємниця осіннього листя»)

Завдання до тексту:

Знайдіть епітети в поезії М. Рильського «Таємниця осіннього листя». Визначте, яка ознака є основною у лексичному значенні епітета. Утворіть такі словосполучення чи речення, в яких би дані слова не були епітетами.

Текст 11. ...Малий Гриць Сковорода сприймав слово як музично-живописний елемент, підходячи до письма як до образного мистецтва. Слово звучало йому наче музика; пізнати значення книг, вкритих писемними знаками, було для хлопця майже те саме, що відчутти красу мелодії. А ще були розповіді батька й матері, цікаві розмови старших увечері на колодках, співи старців, гуляння парубків і дівчат, народні прикмети й повір'я, кольорова книга природи.

У морозну різдвяну ніч хлопець іде селом — на снігу синіють примарні тіні, дорога рипить під чобітьми, підкинута ногою снігова грудка дзвенить, як скло, а серце б'ється дужче від чекання чогось незвичайного. Зорі на чорно-синьому небі не просто світять, хочеться думати, що своїм блиманням вони щось йому говорять, тільки треба бути дуже освіченому, щоб це зрозуміти. Все має свій прихований сенс, котрий відкривається уважному і допитливому оку.

Навесні однією з перших розквітає на лісових галявинах пухнаста сон-трава. Якщо покласти її під подушку, то що присниться, те й збудеться. Синіє в житі волошка. Це не просто зілля, яке треба виполоти. Колись красуня русалка заманила в поле і залоскотала молодого парубка, і він став волошкою.

Кує у лісі зозуля, птах-віщун. Раніш від інших пта-

хів вона летить у вирій, найпізніше повертається, бо у неї ключі від чарівної країни — тепличини, де і влітку і взимку тепло й гарно. Вирій — це рай. Одні кажуть, що він десь коло моря, інші — що за морем, а ще кажуть, ніби він за повітряним морем. Там і місить бог із святими красний коровай. Безліч обрядів, пісень, повір'їв зв'язано із зерном. Ходячи разом з іншими хлопчиками на Новий рік по хатах, Гриць Сковорода посипав зерном, приспівуючи: «Роди, боже, жито, пшеницю, всяку пашницю. З колоска — жменька, а з снопа — мірка». В середу на четвертому тижні великого посту мати пекла хрести і клала їх у засік із пшеницею, де вони й лежали до сівби. Навесні батьки виїжджали в поле, розкладали печені хрести в усіх кутках ниви, вклонялися тричі до землі і промовляли: «Роди, боже, жито, пшеницю, всяку пашницю на всякого долю!» Коли кінчали роботу, сідали на межі і їли черстві хрести. Зерно й соломую з першого снопа зберігали. Коли боліли натружені руки і особливо попереки, мати давали пити відвар із соломи, а з зерна робили припарки. Такою життєдайною силою наділяли зерно. Минуть роки, і у світогляді Сковороди образ зерна відіграє велику роль. Говорячи про силу слова, про зміст поезії, про ритм музичного твору і ритм життя, він порівнюватиме його з силою, яка начебто закладена в житньому колосі. Пояснення сенсу своїх байок починатиме словами: «З цього зерна...»

Наївне здивування хлібороба перед таємницею життєвої сили зерна переростає в свідомості Сковороди у філософське питання про значення і сутність явищ матеріального світу (*І. Драч, С. Кримський, М. Попович. «Григорій Сковорода»*).

Завдання до тексту:

Знайдіть слова, що набули в українській мові постійну образну функцію, розкрийте їх образне значення. Дайте приклади з текстів відомих Вам творів, у яких би використовувались дані слова-образи.

Текст 12

Люди — прекрасні.
Земля — мов казка.
Кращого сонця ніде нема.
Загруз я по серце
У землю в'язко.
Вона мене цупко трима.
І хочеться
Бути дужим,

І хочеться так любити,
Щоб навіть каміння байдуже
Захотіло ожити.
І жити!
Воскресайте, камінні душі,
Розчиняйте серця і чоло,
Щоб не сказали
Про вас грядущі:
— Іх на землі не було... (В. Симоненко)

Завдання до тексту:

Знайдіть у поетичному тексті мовні засоби емоційно-вольової експресії. Які з них, на ваш погляд, є найбільш вдалимими?

Текст 13

Осіній день, осінній день, осінній!
О синій день, о синій день, о синій!
Осанна осені, о сум! Осанна,
Невже це осінь, осінь, о! — та сама.
Останні айстри горілиць зайшлися болем.
Ген килим, витканий із птиць, лежить над полем.
Багдадський злодій літо вкрав, багдадський злодій.
І плаче коник серед трав — нема мелодій (Л. Костенко).

Завдання до тексту:

Прочитайте текст вголос. Виділіть звуки, за допомогою яких створюється звуковий фон тексту. Які художні прийоми використано у даному поетичному тексті?

Текст 14

Стільки в тебе очей,
Стільки рук і мозолів,
Скільки крапель в Дніпрі
І у небі зірок.
Ти не падав од вітру,
З біди не безволів,
Не насунув на душу
Ганьби козинок.
Не шукав я до тебе
Ні стежки, ні броду,
Бо від тебе узбіччям
Ніколи не брів —
Я для тебе горів,
Український народе,
Тільки, мабуть,
Не дуже яскраво
Горів.
Тільки, мабуть, не міг,
Як болід спалахнути,
Щоб осяяти думкою
Твій небозвід,
Щоб устать ніби зірка,
Сіянням окута,
Твоїх подвигів гордих
Й незлічених бід.
Скромна праця моя —
То не пишна окраса,

Але в тому, їй богу,
Не бачу біди —
Щось у мене було
І від діда Тараса,
І від прадіда —
Сковороди.
Не шукаю до тебе
Ні стежки, ні броду —
Ти у грудях моїх,
У чолі і в руках.
Упаду я зорею,
Мій вічний народе,
На трагічний і довгий
Чумацький твій шлях (В. Симоненко).

Завдання до тексту:

Знайдіть у поданому тексті повтори окремих слів і словосполучень. З'ясуйте роль повторів як стилістичних фігур для створення емоційно-експресивного забарвлення у поетичному тексті.

Текст 15

Ой сосонка літо й зиму зелена,
Ой сосонка літо й зиму зелена.
У п'ятницю була Галочка весела,
У п'ятницю була Галочка весела.
У суботу русу косу чесала,
У суботу русу косу чесала.
У неділю до шлюбу ішла, плакала,
У неділю до шлюбу ішла, плакала.
— Ой жаль мені, моя матінко, на тебе,
Ой жаль мені, моя матінко, на тебе.
Остається рута м'ята вся в тебе,
Остається рута м'ята вся в тебе.
Устань, устань, моя матінко, раненько.
Устань, устань, моя матінко, раненько.
Та полий руту м'яту частенько,
Та полий руту м'яту частенько (укр. нар. пісня).

Завдання до тексту:

На прикладі тексту охарактеризуйте повтори як стилістичний засіб. Визначте стиль і жанр тексту.

Текст 16

Ой з-за гори з-за крутої
Голубка гуде,
Молодая Оксаночка
До батенька йде.
— Та ой, батеньку, голубчику,
Прошу я тебе,
Як прийду я обвінчана,
Чи приймеш мене?
— Ой одрізану скибу хліба
Я й не притулю,
Як прийдеш ти обвінчана,
То я й не прийму.

— Ой засвіти, мати, свічку,
Постав на столі,
Нехай люди подивляться,
Чи пара мені (*укр. нар. пісня*).

Завдання до тексту:

На прикладі тексту охарактеризуйте синтаксичний паралелізм як стилістичний засіб. Визначте стиль і жанр тексту.

ФОНЕТИКА. ГРАМАТИКА

Текст 1

Айстра квітне у саду,
Аер в лузі я знайду.
Бізон у двір забрався,
Баран його злякався.
Ведмеді вушка знайшли,
Вовки під деревом лягли.
Грак сидить на димарі,
Голуб в'ється угорі.
Дельфін живе в морях,
Дракон лише в казках.
Жук до себе лізе в нірку,
Жабка плигає на гірку.
Зайчик вибіг із лісочку,
Зебра стала на горбочку.
Й та Е буде Є,
Й та І буде І.
Іжачок, піймавши жабку,
Іжачатку дає в лапку.
Курка сіла на гніздечко,
Качка ходить недалечко.
Лис попався у тенета,
Лебідь вплив з очерета.
Індик крутиться та дметься,
Іволга летить, сміється.
Мавпа плигає, стрибає,
Мишка з дірки виглядає.
Носорог поліз у воду,
Нирка теж шукає броду.
Осел прив'язаний пасється,
Орел за пташкою женється.
Півень весело співає,
Пугач цілий день дрімає.
Рибка плаває, гуляє,
Рак на неї поглядає.
Слон синка свого купає,
Сарна з лісу виглядає.
Тхір піймати хоче качку,
Тигр чатує на конячку.
Удав лиш голову підняв,
Утака кинувся у став.
Фламінго на багно летить,
Фазан на гніздечку сидить.

Хрущ над вишнею літає,
Хлопчик ловить — не піймає.
Цап на тина злізти хоче,
Цесарочка йде, цокоче.
Чапля ходить під вербою,
Чайка в'ється над водою.
Шишка висить на ялині,
Шершень сів на деревині.
Щука в ночвах лежить,
Щур до неї біжить.
Юрта на снігу стоїть,
Юшка на вогні кипить.
Явір гнеться над водою,
Ятір сохне під вербою
(*О. Олесь. Алфавіт віршами написаний для сина*).

Завдання до тексту:

Проаналізуйте вірш Олександра Олеся; знайдіть у словниках значення незнайомих слів.

Текст 2

Мріють крилами з туману
лебеді рожеві,
Сиплють ночі у лимані зорі сургучеві,
Заглядає в шибку казка сивими очима,
Материнська добра ласка в неї за плечима.
Ой біжи, біжи, досадо,
не вертай до хати,
Не пушу тебе колиску синову гойдати...
Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
Виростуть з тобою приспані тривоги.
У хмільні смеркання мавки чорноброві
Ждатимуть твоєї ніжності й любові.
Будуть тебе кликати у сади зелені
Хлопців чорночубих диво-наречені.
Можеш вибирати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину
(*В. Симоненко. «Лебеді материнства»*).

Завдання до тексту:

З'ясуйте, які фонетичні закони української мови відбилися у виділених звуках і звукосполученнях.

Текст 3

- 1) Вишневий цвіт
З вишневих віт
Вишневий вітер
Звіває з віт.
І замість свічки палахкотіло сонце.
Вишневий плід
Здивує світ,
Всміхнеться сонцю
На крилах літ
В Тарасових натруджених руках.

- І доки світ
У плині літ —
Вишневий вітер,
Вишневий цвіт (І. Драч. «Смерть Шевченка»).
- 2) Чорне хмарище суне повагом,
Заступає світ, стеле темряву,
Розпалахалось, завихрилося,
Мов страховище з пекла зрушене.
Огорта навкруг землю крилами...
Оперезане скрізь гадюками,
Сизо-білими, волохатими,
Що сплітаються, розплітаються
І звисають вниз грізним кетягом...
(М. Старицький. «Борвій»)

Завдання до тексту:

1. Чи можуть наведені уривки віршів ілюструвати прийом передачі звуковим рядом картину зображуваного?
2. Якщо знаходите для себе позитивну відповідь, знайдіть у текстах елементи асонансу (співзвучності) голосних і алітерації (повторення однорідних приголосних); укажіть, яка ідея їх уживання, який задум поета вони відображають.

Текст 4

У чистім полі, в полі на роздолі,
де колосочки проти сонця жмуряться,
Вернигора, Вернивода й Вернидуб —
три велетні —
зібралися та й журяться.
— Ми велетні, ми велетні, ми велетні.
Ми телепні, ми телепні, ми телепні!
І сила ж є, і серце не мізерне,
і сто віків ні вмерти, ні заснути,—
все вернем, вернем, вернем, вернем!
А вже пора було й перевернути
(Л. Костенко. «Казочка про трьох велетнів»).

Завдання до тексту:

Які морфологічні засоби і з яким стилістичним ефектом використала Л. Костенко у наведеній вище поезії? Чи впливають вони на глибину розкриття ідейно-тематичного змісту поезії?

Текст 5

Підвівся Іскра, полковий обозний,
син Остряниці Якова, Іван.

(Загіне теж, в бою заживши слави,
в недовгій часі після Пушкаря,
вертаючи до попелу Полтави
з посольства до московського царя).

Увесь блідий, аж під очима чорно.
— Я прошу, люди, вислухать мене.

Багато слів страшних тут наговорено.
Ніхто не говорив про головне.
Я, може, божевільним тут здаюся.
Ми з вами люди різного коша.
Ця дівчина не просто так, Маруся.
Це — голос наш. Це — пісня. Це — душа.

Коли в похід виходила батава, —
її піснями плакала Полтава.
Що нам було потрібно на війні?
Щаблі, знамена і її пісні.

Звитяги наші, муки і руїни
безсмертні будуть у її словах.
Вона ж була як голос України,
що клетотів у наших корогвах!

А ви тепер шукаєте їй кару.
Вона ж стоїть німа од самоти.
Людей такого рідкісного дару
хоч трохи, люди, треба берегти!

Важкий закон. І я його не зрушу.
До цього болю що іще додам?
Вона піснями виспівала душу.
Вона пісні ці залишає нам.

Ще тільки вирок — і скінчиться справа.
І славний рід скінчиться — Чураї.
А як тоді співатиме Полтава?
Чи сльози не душитимуть її?

(Л. Костенко. «Маруся Чурай»)

Завдання до тексту:

В уривку виділіть іменники, які для висвітлення теми є основними (ключовими, або домінантними). З'ясуйте, чи мають такі слова образне значення саме в цьому тексті. Наведіть приклади з інших текстів, де такі слова виконують образну функцію.

Текст 6

Наїхали гостоньки
З чужої стороньки.
Говорили, розмовляли,
Усе своє вихваляли:

— У нас гори золотії,
Травки шовковії,
Річки медовії,
Столи тисовії,
Стіни золотії.

Прилетіла зозуленька
Та й стала кувати,
Всю правду казати:
— Ой світ же я облітаю,
Того не видаю:
А травоньки зеленії,
А річеньки водянії,
Стіни дерев'янії (укр. нар. пісня).

Завдання до тексту:

Визначте граматичні форми прикметників. З'ясуйте їх стилістичне значення у даному тексті. Підберіть аналогічні приклади.

Текст 7

- 1) Відсій кукіль і відбери зерно,
Посій його й не жди, як зійде ряснотою,
А прагненням своїм і працею крутою
Доглянь і перевір, яке на зріст воно.
І ночі не доспи, й світанку не прогай,
Щоб з того зеренця зелена рунь, як гай,
Здолавши лють зими, важкі морозу пута,
Захмелиста й густа, і сонечком розкута,
В блакитнім півлі текла за небокрай.
Тоді вже витри піт, любуйся із краси,
Тоді вже знатимеш, який ти хліб їси.
- 2) Не живе ледачий — де кипить робота,
Не кується слово — там, де твань болота,
Не ростуть з граніту — пагінці багаті,
Не вживється зрада — там, де правда в хаті,
Не снується тиша — в серці молодому,
Не спадають сльози — з весняного грому,
Не бажає мати зла своїй дитині,
Не всихає річка, де трава в долині.
Розкопаю гору та посію рожу,
Для людського щастя — слово дам сторожу,
Пагінці зрощу я в щирому привіті.
А для чого ж, брате, існувати в світі? (А. Малишко)

Завдання до тексту:

Випишіть дієслова з поданих текстів, визначте їх граматичні форми. З'ясуйте, чи граматичні значення дієслівних форм впливають на вираження тематичного змісту, стилістичне забарвлення тексту, колорит мовлення. Якщо такий вплив є, то охарактеризуйте його.

Текст 8

Братіку мій ріднесенький
Ой братіку мій ріднесенький,
Снився мені сон дивнесенький:

Що на нашому дворі,
Що на нашому дворі.
Чорним шовком пересновано.

Чорним шовком пересновано,
Чорним шовком пересновано,
Калиною перетикано.

— Ой то ж не шовк — то коса твоя,
Ой то ж не шовк — то коса твоя,
Калинонька — то коса твоя (укр. нар. пісня).

Завдання до тексту:

Визначте граматичне значення дієслівних форм на -но. З'ясуйте стилістичне значення їх у поданому тексті. Визначте стиль і жанр тексту.

Текст 9. Тихо й нудно, і спека пекельна...

Нікуди вже далі — ось-ось має щось трапитись.

І десь далеко, за темною смугою лісу, обіззався грім.

Легко й радісно зітхнув густий хуторський парк із столітніми дубами, тихо забриніли маленькі шибки в низенькій хаті-землянці, що притулилась самотня до панського парку. Пішла хвиля, аж засвистіла, по ланах засохлого жита.

Щось насувало грізне.

Потемніло, завітрило, закрутила курява.

Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й покотилось у небі.

Вітер ущух. Між листом зашелестів густий, рівний дощ. А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колоддям, ламало, трощило й луною розкочувався гук над хмарами по широких небесних просторах.

А з-під тієї тарахкотні тихо сіявся на прив'яле листя, на просмажені трави й хліба, як з-під каміння у млині борошно на кіш, дрібний, як роса, холодний дощ (С. Васильченко. «Дощ»).

Завдання до тексту:

Виділіть із тексту односкладні безособові речення; покажіть їх самостійне вживання й особливості введення у складне; якою частиною вони є у складному.

Текст 10. ...Похмура ніч, довгий залізничний состав з коричневих або темно-сірих теплушок (у темряві не розбереш). Здавалося, вона не має кінця. Потім прощання з батьком та родичем і, нарешті, від'їзд.

Довга путь. Під час ворожих нальотів з повітря люди вистрибували на ходу з вагонів. Проклинаючи фашистів, матері виносили з теплушок своїх дітей, шукали порятунку у вузьких траншеях, викопаних обабіч залізничної колії. Осколки бомб, здіблені грудки землі, кулеметні черги стукали по покрівлях вагонів, звідки «давали перцю» повітряним піратам наші зенітники, які супроводили ешелон.

Сірі короткі дні, нескінченно довгі, тривожні, непроглядно темні осінні ночі... А ешелон з Харкова все їхав і їхав у глиб неосяжної країни. Людям, евакуйованим з України, здавалося, що цій подорожі не буде кінця (М. Поляновський. «Гармата Толі Андрієнка»).

Завдання до тексту:

1. Знайдіть у тексті односкладні називні речення.

2. Подискутуйте з приводу структури третього речення (односкладне, неповне).

Текст 11. Петро Михайлович, учитель, приїхав з Києва пізнім потягом і прийшов до школи, як у селі вже давно спали. Але на ранок, ще тільки зійшло сонце, увесь гурток сидів на шкільних східцях. Школа була ще замкнена. Не бігали, не бурушкались, говорили стиха. Петра Михайловича не хотіли будити, бо знали, що приїхав пізно. Дорікали Петрові Ткаченкові, що не додержав слова: умовлялися поки що мовчати про свої заміри — він не вдержався, роздзвонив уже всім у селі.

— І завжди цей Петро...

— Такий вже задавака — може, ще нічого не вийде, а він...

— Як не вийде? Мусить вийти! — рішуче промовив Петро.

— На словах — то ми всі робітники, побачимо, як на ділі.

— А що на ділі? — скипів Петро.

— Що? Перший почнеш вередувати... от що.

— Хто? Я? — схопився Петро.

— Та... годі, Петра Михайловича збудите! — спиняв Матвій.

— Так що ж він бреше! (С. Васильченко. «Авіаційний гурток»).

Завдання до тексту:

Знайдіть у тексті односкладні власне означено-особові речення, в яких особа-діяч не встановлюється з попередніх висловлень, і такі, в яких назву діяча опушено. Простежте за неповнотою речень у діалозі.

Текст 12. Здається — десь високо в небі журавель ліне. Над головою недалеко манячить стеблина звіробою, і здається вона Семенові високим-високим, аж до неба, гіллястим та рясним деревом... І друге вже таке, і третє...

І ось уже всі квіти й травини видаються Семенові височенним та густим чи то лісом, чи садом із дивних, невідомих кліток-деревин. Листки на них великі-великі, як зелені химерні покришки, а квітки — ніби поначіплювані червоні миски, сині чашки та чугуни, блакитні дзвони, жовті цебри, жовтогарячі діжі, а з того густого лісу, ніби верховина якоїсь скелі, визирає його власне коліно.

Шугають величезні метелі у білих, синіх, темно-рожевих, позолочених шовках. Сідають на квітки, хитаються крилами, як мальованими ворітьми (С. Васильченко. «Басурмен»).

Завдання до тексту:

1. Порівняйте неповноту речень, пов'язану з попереднім текстом — *І друге вже таке, і третє* (дерево). Зверніть увагу на відмінність власне означено-особових речень від таких, що утворюються при поділі речень з однорідними присудками (див. останнє речення, в якому присудки *шугають і сідають* роз'єднані рядом означень, що створює можливість для такого поділу конструкції).

2. Знайдіть у цьому тексті речення з іменними складеними присудками; вкажіть на особливість зв'язок, а також на ускладнення іменної частини.

Текст 13. Домінанта В. Симоненка — порив у майбуття, віра в оновлення духовності суспільства, відродження революційних ідеалів. Ось чому він запечалений внутрішнім спустошенням людей («Перехожий»), сповнений ненависті до геростатів сучасності, трибунногнівний у ставленні до фарисеїв, схильних спекулювати навіть на вірі й добрі людини («Прокляття»). Його могутня сила — у викритті джерел та носіїв зла.

Однак найсильніший поет у вираженні щирої любові до людини й Вітчизни, в утвердженні віри у велич та майбуття сучасників. Гідне подиву захоплення і розуміння В. Симоненком психіки зображуваних персонажів (і дітей, і дорослих), і дійсно художнього вираження правди людських переживань. Його твори вражають, притягують надзвичайною щирістю, заворожують магією чи то любові, чи то ненависті.

В. Симоненко — поет пробудженої совісті. Тому він люто ненавидить лінивий спокій, «тишу, що є аналогом порожнечі душі». Тому його ідеал — людина-борець. І тому творчість В. Симоненка нікого не лишає байдужим, волає й сьогодні до кожного:

Ти знаєш, що ти — людина?

(П. Кононенко)

Завдання до тексту:

1. Поглиблюючи граматичний аналіз іменного складеного присудка, визначте усі його форми у наведеному тексті, що має ознаки публіцистичності, де й виявляється стихія присудків подібної структури.

2. Знайдіть прозорі структури таких присудків і такі, які значеннево ускладнені, неподільні, бо «притягують» до себе інші члени речення (пор. В. Симоненко — поет пробудженої совісті і Гідне подиву захоплення і розуміння В. Симоненком психіки...)

Текст 14. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу чи ловити щучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока. Приємно знайти в траві пташине кубло. Приємно їсти паску і крашанки. Приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у вся-

кому насінні на печі. І запах всякого насіння приємний. Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінню. Приємно, коли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодким. Приємно, коли позіхає дід і коли дзвонять до вечірні літом. І ще приємно, і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з чоловіками. Любив я, коли хтось на дорозі вночі, незнайомий, проходячи повз, казав до нас «здрасуйте». І любив, коли дід одказував — «дай бог здрасувать». Любив, коли скидалась велика риба в озері чи в Десні на захід сонця. Любив, їдучи на возі з лугу, дивитися, лежачи, на зоряне небо. Любив засинати на возі, і любив, коли віз спинявся коло хати в дворі і мене переносили, сонного, в хату. Любив скрип коліс під важкими возами в жнива. Любив пташиний щебет у саду і в полі. Ластівок любив у клуні, деркачів — у лузі. Любив плескіт води весняної. І жаб'яче ніжно-журливе кумкання в болоті, як спадала вода весняна. Любив співи дівочі, колядки, щедрівки, веснянки, обжинки. Любив гупання яблук в саду вечором у присмерку, коли падають вони несподівано нишком додола в траву... І грім, хоч мати і лякалась його, любив я з дощем і вітром за його подарунки в саду (О. Довженко. «Зачарована Десна»).

Завдання до тексту:

1. Визначте синтаксичну роль слова *приємно* як члена речення.
2. Простежте за вираженням у тексті означено-особових речень із присудком *любив*.

Текст 15. Дід Панас завжди *зустрічав* гостей тепло і *приятно*. *Частував* їх суницями, солоденькими ріжками з рогози, грибами і на прощання завжди щось дарував. От і сьогодні він *подарував* Сашкові таку сопілку з клена, *що* тепер у шкільному оркестрі Сашко *гратиме* на ній не десь ззаду, а тільки в першому ряду. Сопілка *суха*, як дзвін, злегка *підсмалена* на вогні, а що вже *голосна*, — як жайворонок.

Льоньці дід *подарував* два гнучких вудлища з ліщини, а Галі — маленького кошика з червоного та жовтого верболозу. Він такий *охайний* та *рівенький*, що в ньому *можна* й підручники до школи *носить*. Навіть портфель йому *не рівня*. Сашко аж *позаздрив*, коли дід *дарував* його Галі. Але то *нічого не значить*. Сашко у своїй матроській сорочці, з ременем, що *вилискує* як рем на мідній пряжці, ніколи *не дозволить* собі *носити* книжки в кошику. *Нехай* дівчата *носять*. Інше діло сопілка! (В. Кучер. «Вогник»)

Текст 16. На початку 1920 року Котовському вдруге довелося визволяти Одесу, яку захопили денікінці та війська іноземних держав. На той час Григорій Іванович уже командував червоною кавалерійською бригадою. На його рахунок було багато славних перемог над ворогами Країни Рад.

Перед походом на штурм Одеси Котовський наказав бригаді добре відпочити. Вибрали велике село, де якраз і можна було розміститися на привал. Котовці розійшлися по хатах, пороздягалися, умивалися з дороги, а дехто, як і їхній прославлений комбриг, робив фіззарядку. Котовський завжди наголошував, що саме фіззарядка врятувала його від загибелі в тюремних камерах, допомогла зберегти сили.

Раптом прибігають бійці.

— У хаті на протилежній околиці села — білогвардійські офіцери!

Очі комбрига запалали юначим вогнем.

— Хату оточити! — наказав він. — Але тихо, щоб ніде не шерехнуло. А мені зараз же знайти білогвардійську шинелю.

Шинелю знайшли, а з червоноармійського кашкета зняли зірочку. Котовський глянув у дзеркало: зійде й так, ніколи гримуватися.

Ось і хата, де зупинилися ворожі офіцери. Котовський недбало козирнув вартовим біля дверей, зайшов досередини. Дим клубочиться аж під стелю. На столі — пляшки з горілкою, закуска. П'яні офіцери про щось теревенять, не слухаючи один одного. Нарешті хтось із них помітив незнайомця.

— Панове, прошу уваги! — радісно гукнув він. — Маю честь доповісти, що до нас прибуло поповнення. Це здорово, панове! Тепер тому Котовському не бачити Одеси, як своїх вух. — Потім звернувся до гостя. — Пане-е-е... — промекав у замішанні, побачивши, що на шинелі Котовського немає погонів. — Даруйте, пане, не знаю вашого військового звання... Ви з полком до нас прибули?

— Беріть вище, — відповів Котовський. — З кавалерійською бригадою.

— З якою... бригадою? — раптом поповзли вгору брови офіцера. — Поблизу Одеси наших бригад немає, це я точно знаю.

— А наші е! Не будемо багато говорити, панове, складайте на стіл зброю. Ваші солдати вже здалися без бою.

— Що за нахабство! — схопилися кілька офіцерів.

— Ви невдало жартуєте, пане... е-е... не знаю, яке у вас звання.

— Моє звання — командир червоної кавалерійської бригади Котсвський! Може, чули?

Того вечора в полон котовцям без єдиного пострілу здалися понад п'ятсот білогвардійців. Через кілька днів котовці з нальоту захопили Березівку, влетіли в містечко Потоцьке (А. Михайленко. «Перший орден»).

Завдання до текстів:

1. Порівняйте вираження присудків у запропонованих текстах.
2. Зверніть увагу на прості й складні дієслівні присудки.
3. Простежте за тим, як ускладнюються присудки в діалогічному мовленні: на їх пропуск, неподільність.

Текст 17. Класична українська література, починаючи від Шевченка чи навіть ще й від Котляревського, показала нам приклад того, як треба ставитись до народної мови, цього ясного і справді цілющого для художника джерела. Гоголь, захоплено відкриваючи красу фольклору, колись висловив думку, що саме народні пісні, може, навіть більше, ніж праці історико-документальні, відповідають нам справжню, не поверхову історію народу, розвиток його моралі, психології, глибинні процеси духовного життя.

Це ж можна сказати й про творчість народу в царині мови, у довготривалій розбудові тієї найскладнішої сфери, яка, мовби володіючи безліччю живих нервових закінчень, не перестає дивувати нас своєю чутливістю, незрівнянною здатністю вловлювати весь гомін світу — і потужні гуркоти епохальних подій, і ледь чутний шепіт інтимного, найближчу хвилю життя і його найдальші зоряні шуми.

Коли йдеться про майстерність письменника, про його професійну підготовленість до нелегкої й відповідальної творчої праці, коли хочемо визначити справжність таланту, що йде в літературу, то неодмінною ознакою тут буде, мабуть, саме це: вміння душею сприймати й відчувати народне слово, його інтонаційні відтінки, всю його багатобарвність, розмаїття, красу, часом глибоко приховану. Бо ж і у тім-то й місія майстра, щоб цю красу видобути, викресати зі слова навіть найбуденнішого, створивши йому відповідне сусідство, надавши слову таке місце у творі, де б воно само оновилося, набуло свіжості, сяйнуло, розквітло!..

Не було випадку, щоб видатний твір літератури був написаний сірою мовою, щоб вдалось його вибудувати

словами зужитими, знебарвленими до пересічності, до нудної стертості п'ятака. Енергія слова — з енергії душі, тільки так. Убога стилістика найчастіше є породженням убогої думки. Ставитись до мови творчо, сміливо, але й з безмежною відповідальністю — це чудово вміла робити наша класична література. Досвід її вчить, що найвища майстерність художника слова — у його вірності життєвій правді, яка вбирає в себе, зокрема, й правду народної мови, засвідчену в найрізноманітніших виявах — і в пісенному ліризмі, і в гуморі, і в згустках афористично тугої народної мислі (О. Гончар. «Цвіт слова народного»).

Завдання до тексту:

1. Випишіть іменники, що в даному тексті мають абстрактне значення, погрупуйте за словотвірними і морфологічними ознаками (суфіксами, префіксами, формами роду, числа, відмінка).

2. Обгрунтуйте доцільність використання іменників з абстрактним значенням у даному тексті.

3. Спробуйте визначити стиль і жанр тексту та з'ясувати, якими мовними засобами досягається інтелектуальна та емоційна експресія тексту.

4. Випишіть з тексту вирази з лексемами *мова*, *слово*.

Текст 18. Любисток — житель гір півдня Європи — вже дуже давно здобув права громадянства на Україні... У нас виник цілий ряд назв цієї рослини: усі вони пов'язані з повір'ям про те, що любисток — це зілля, яким можна причарувати когось, примусити себе любити. Через те в народі у нього є ще цілий рядок схожих назв: *любчик*, *любця*, *люби мене*, *любист*, *приворотне зілля*. Проте назва сягає корінням грецької мови — це *лігустікум* (лігурійська рослина). З грецької латиняни зробили *левісті кум*, німці — *любештекке*, поляки — *любістек*; так само воно дійшло до нас, а потім переосмислилось, завдяки звуковій схожості зі словом *любити*. Так само, як калина або явір, любисток оспіваний у піснях про нещасливе кохання. Використовувався він у народній медицині як засіб від болю голови, від нервових та шлушкових захворювань. Любистком українські дівчата мили волосся, щоб було густим і блискучим (А. П. Коваль. «Пригоди слова»).

Завдання до тексту:

1. На які способи словотворення можна знайти приклади іменників у поданому тексті?

2. Простежте дві етимології (історичну і народну) іменника *любисток*.

3. До якого стилю і жанру віднесли б ви цей текст і на якій підставі?

Текст 19. Дід Родим завжди мовчав. Не було людей довкола, мовби спервовіку жив він на пустельному уділі край шляху, що вів невідомо куди, знав Родим тільки глину та звированість полум'я в горні, мовчки ліпив свої посудини, кидав на них химерну звивистість барви, обпалював у горні й складав під очеретяним накриттям.

Нащо слова?

Замішував круто глину, кидав добрий вальок на дерев'яний вичовганий круг, перед тим розкрутивши його (пристрій для розкручування круга ногою був для Сивоока найнезбагненнішою річчю з усього, що діялося), обережно наближав до шматка глини свої широкі долоні, і глина тяглася вгору, вивищувалася, оживала, з веселою покірливістю йшла за долонями. Слова тут були марні.

А вже згодом вступали в дію дідові пальці, мовби вигравали на гнучкій податливості глини, і з тої мовчазної музики народжувалися то гарне горнятко, то високий глек, то місткий збан, то химерна посудина на тонкому стоянці. І все без слова й без мови...

Родим не казав Сивоокові ніколи нічого, не пояснював, що діється в полум'ї і на глині, на яку крізь соломинки, вставлені в турячі роги з фарбою, краплювалися співучі барви. Не почув з його вуст малий назви жодного бога, але незабаром знав уже всіх, вловивши то раз, то вдруге з уст заброд-купців, які торгувалися з Родимом за його посуд і за його богів, і вже знав, що отой чотирилиций, скупчений у мудрості своїх чотирьох ликів, повернутих на всі чотири сторони світу,— Світовид, а той гнівливий, іскряножовтий — то бог блискавиць Перун, а зелений, мов причаєність лісових гушавин,— пастуший покровитель Велес, а той надутий, мов купка, широконоздрий, з жадібними очима — то Сварог, верховний бог неба і світу; найліпший же для Сивоока видавався Ярило, господар всього плодючого й родючого, щедрий, всемогутній мідяночолоий бог, завітчаний таким веселим зелом, яке нікому й не снилося. Сивоок довго не міг збагнути, чому найближче до серця йому саме цей бог, і тільки згодом, якимсь випадком, підгледівши, як Родим з особливою старанністю чаклує над новим Ярилом, побачив: дід дає богові своє поличчя! (П. Загребельний. «Диво»).

Завдання до тексту:

1. Яке значення і походження мають іменники — власні назви у поданому тексті?

2. З'ясуйте лексичні значення іменників, що є загальними назвами, дайте їм лексико-граматичну характеристику.

3. Чи є абстрактні іменники, які в даному тексті набувають конкретного значення?

4. Визначте, до якого стилю і жанру належить поданий текст.

Текст 20

1) Ви знаєте, як липа шелестить
у місячні весняні ночі?
«Кохана спить, кохана спить,
піді збуди, цілуй їй очі.
Кохана спить...»
Ви чули ж бо: так липа шелестить.

Ви знаєте, як сплять старі гаї? —

Вони все бачать крізь тумани.
Ось місяць, зорі, солов'ї...
«Я твій», — десь чують дідугани.
А солов'ї..

Та ви вже знаєте, як сплять гаї!

2) Десь на дні мого серця
заплела дивну казку любов.
Я ішов від озерця.
Ти сказала мені: «Будь здоров!
Будь здоров, ти, мій любий юначе!..»
Ах, а серце і досі ще плаче.
Я ішов від озерця...

Десь на дні мого серця
заплела дивну казку любов.

Говори, говори, моя мила:
твоя мова — співучий струмок.

Ніч зірки посвітила.
Шепчуть вітру квітки: «Гей, в танок!
Повінчайся з туманами ночі».
Тихо так опівночі.
Ніч зірки посвітила.

Говори, говори, моя мила:
твоя мова — співучий струмок.

3) О люба Інно, ніжна Інно!
Я сам. Вікно. Сніги...
Сестру я Вашу так любив —
дитинно, злотоцінно.
Любив? — Давно. Цвіли луги...
О люба Інно, ніжна Інно,
любіві усміх квітне раз — ще й тлінно.
Сніги, сніги, сніги...

4) Я Ваші очі пам'ятаю,
як музику, як спів.
Зимовий вечір. Тиша. Ми.
Я Вам чужий — я знаю.
А хтось кричить: «Ти рідну стрів!»
І раптом — небо... шеліт гаю...
О ні, то очі Ваші. — Я ридаю.
Сестра чи Ви? — Любив (П. Тичина).

Завдання до текстів:

1. Випишіть іменники і прикметники, що в українській мові набули образно-поетичного значення.

2. В чому, на ваш погляд, полягає поетична своєрідність П. Тичини? Яку роль у цьому відводите мовним засобам?

Текст 21.

О слів жорстока і солодка влада!
Не опечись на їхньому вогні...
Такі ж близькі звучанням «рада» й «зрада»!
Які ж провалля поміж них страшні!

Закони літер — не разок намиста:
Одну хитнеш — і поміняєш суть.
І спробуй-но тоді межу збагнуть,
Приміром, між «обчислити» і «обчистити».

Ти — весь у слові, як у сповиткові,
З коліски до калини при горбі...
І вже коли ти похитнувся у слові,
Вважай, що похитнувся у собі.

Високе діло розміняв на слово,
Високе діло — на дрібні діла,
І нишком розпадається основа,
Що цільність душ і духа берегла.

Маестро був. Умів приборкати слово.
Зім'ять, як віск, і сотворять дива.
І непокірне слово, як шовкове,
Стелилося з рясного рукава.

О владо слів, солодша від шафрана!
А ще солодша — влада на слова...
Як впильнувати, щоб вона, бува,
Не перейшла в розгнуданість тирана,

Коли вже слово, втративши свободу,
Стає рабом без імені й лица,
І, нанизавшись на перо співця,
Кружля покірно, примхам на догоду?!

Як часто нас в риторику несе,
Коли святими клянемо в любові!
Бо часом любимо не стільки слово,
Як у словах себе понад усе.
Учись у нього.

Легшої з наук

І важчої! — нема у цьому світі.
І що простішого: писати — як жити,
Покіль перо не випаде із рук?!
Учись у нього.

Легшої з наук

І — важчої! — допоки світ не знати.
І що простіше: жити — як писати,
Покіль перо не випаде із рук?!

З низів.

А сяє вище рай-дуги,
Бо кожне слово гніву і любові
Сповна життям оплачував.

І слово

Йому безсмертям воздає борги
(Б. Олійник. У дзеркалі слова).

Завдання до тексту:

1. Випишіть іменники, визначте їх граматичні форми.

2. Виділіть іменники з конкретним та абстрактним значенням. Зверніть увагу, чи є певна залежність між лексичним значенням іменників і їх граматичною формою.

3. Яка стилістична роль іменників з конкретним та абстрактним значенням у тексті?

Текст 22. ...Серед літераторів трапляються такі, без яких їхня доба могла й спокійно обійтись, нічого істотного не втративши. А є такі, що стають виразниками свого часу, живими нервами його драм і борінь, відтворюють у собі самий дух епохи, — її кровообіг проходить крізь них. Є такі, чия творчість стає мовби часткою нашого буття, часткою повітря, яким ми дихаємо, і тих ландшафтів, що нас чарують, і помислів, що ними живемо. Симоненко такого типу поет. По таких читач вивіряє свої емоції, свої заповітні думи.

Полтавець родом, він закінчив свій короткий життєвий шлях у Черкасах, в Шевченковім краю. 8 січня 1935-го — 14 грудня 1963-го... Ці дати обрамляють його життя. І не тільки біографічно пов'язаний він з самою серцевиною української землі: для співу свого, для думи своєї в щасливу мить народила його Україна. І він за прикладом найкращих наших поетів синівською відданістю їй віддячив, напруженим, чесним горінням душі.

Не випадково шевченківські інтонації, мотиви народної пісні так часто озиваються, відлунюють в поезіях Василя Симоненка. Непідробна глибока народність органічно притаманна його творчості, його поглядам на світ і на життя, на своє покликання в ньому. Перед нами молода людина, яка до важливих життєвих істин здобувалась сама, жила своїм розумом, непозиченими уявленнями, перед нами образ людини, для якої етичною нормою стала суворість, майже аскетична вимогливість до себе, прагнення самовдосконалюватись, готовність взяти будь-який труд, будь-який випроб на себе ради щастя народу, Батьківщини, людства.

Не якимись формальними новаціями вразив він нас, не умільським мереживом слів, а тією внутрішньою красою, істинністю почуття, інтелектуальною наповненістю,

щирим, юнацьким поривом, що властиві його найкращим поезіям.

Кораблі! Шикуйтеся до походу!
Мрійництво! Жаго моя! Живи!
В океані рідного народу
Відкривай духовні острови!

Лицарськість, безперечно, притаманна була його вдачі, його безкомпромісній вольовитій натурі. Обдарованість його була щедра, яскрава, однак почуттями, безоглядною відданістю народові поет не був винятком, він висловив характерне для багатьох, спраглими вустами виспівав він юність свого покоління, став чистим, непідкупним сумлінням своїх ровесників, і в цьому особлива сила і зваба його поезій (*О. Гончар. «Витязь молодії української поезії»*).

Завдання до тексту:

1. Випишіть прикметники, визначте їх розряди. Знайдіть твірні основи прикметників. З'ясуйте лексичне значення твірного слова і похідного від нього прикметника.

2. Які з прикметників у даному тексті набули образного значення?

Текст 23

- 1) Чи й справді необхідно,
щоб жінка була мужня?
Спасибі вам, спасибі за цей пріоритет.
Поетам всіх віків була потрібна Муза.
А жінці хто потрібен, якщо вона — поет?
Хіба дві жінки — ми — подужаєм цю зграю
проблем і протиріч, що жалять кожну мить?
Я в неї на очах, розтерзана, вмираю,—
що ж їй робити, бідній? — лиш руки заломить.
І хто нам допоможе? Єдиний у трьох лицях?
Кому я кину квітку, прекрасну, як зорю?
Ми з Музою — ми дві — дві жінки — де наш лицар?
Ось Муза продиктує, а я його створю.
- 2) По двійко меж — і навпростець лісами,
в сніги, у сосни, в тишу — без лижні.
- 3) Дуже дивний пейзаж: косяками ідуть таланти.
Сьоме небо своє пригинає собі суета.
При майстрах якое легше. Вони — як Атланти.
Держать небо на плечах. Тому і є висота.

(Л. Костенко)

Завдання до тексту:

Випишіть числівники з тими словами, з якими вони пов'язані. Охарактеризуйте числівники та їх зв'язок з іншими словами.

Текст 24. Було собі два брати — один убогий, а другий багатий. От багатий колись ізласкавився над бід-

ним, що не має той ні ложки молока дітям, та й дав йому дійну корову, каже:

— Потроху відробиш мені за неї.

Ну, бідний брат відробляв потроху, а далі тому багачеві шкода стало корови, він і каже вбогому братові:

— Віддай мені корову назад!

Той каже:

— Брате! Я ж тобі за неї відробив!

— Що ти там відробив,— як кіт наплакав тієї роботи було, а то таки корова! Віддай!

Бідному жалко стало своєї праці, не схотів віддати. Пішли вони позиватися до пана.

Прийшли до пана. А панові, мабуть, не схотілося роздумувати, хто з них правий, а хто ні,— то він і каже їм:

— Хто відгадає мою загадку, того й корова буде,

— Кажіть, пане!

— Слухайте: що є в світі ситніш, прудкіш, миліш над усе? Завтра прийдете, скажете.

Пішли брати. Багач іде додому та й думає собі:

— От дурниця, а не загадка! Що ж є ситніш над панські кабани, прудкіш над панські хорти, а миліш над гроші? Ге, моя корова буде!

Бідний прийшов додому, думав, думав та й зажурився. А в нього була дочка Маруся. Вона й питається:

— Чого ви, тату, зажурилися? Що пан казав?

— Та тут, дочко, таку пан загадку загадав, що я й не надумаю, що воно й є.

— А яка ж загадка, тату? — Маруся питає.

— Та така: що є в світі ситніш, прудкіш, миліш над усе?

— Е, тату, ситніш над уже — земля-мати, бо вона всіх годує й напуває; прудкіш над усе — думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш; а миліш над усе — сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а все покидає, щоб заснути (*укр. нар. казка*).

Завдання до тексту:

1. Випишіть з тексту займенники, визначте їх розряд.

2. Ілюструючи свою думку прикладами з тексту, з'ясуйте, яку роль виконують займенники у зв'язному тексті.

3. Які мовні засоби даного уривка вказують на те, що це текст казки?

4. Пригадайте, чим характеризується мова інших казок, відомих вам. Які слова, вирази, синтаксичні конструкції часто вживаються в казках?

Текст 25. Сивоокові гаразд відоме було відчуття: як-що створене тобою здавалося зроблене кимось іншим — набагато здібнішим за тебе, коли сам дивувався і не вірив, що то твоя праця,— отоді й був справжній успіх.

Але не про цей успіх дбав він, коли вимрював с в о ю Со ф і ю, не для прославляння християнського бога поклав тут так багато років свого життя, йшлося йому про інше: великі мозаїки, хоч творив їх з усією напругою і в їхні барви вкладав цілу свою душу, однаково вважав мовби відкупом за ті справжні хвилини розкованості і свободи, якими заздалегідь смакував, думаючи про здоблення веж перед собором. Він і вежі ті задумав ніби в подарунок самому собі, ввижалися вони йому, мабуть, давно, чув він їхній яскравий поганський покрик, отам було його серце, неспокійне, зболене, змучене поневіряннями в мандрах, ті вежі назначували все його життя від маленького розплаканого хлопчика посеред темного невідомого шляху до зрілого майстра, за яким усі визнають талант, але ніхто не питає його про щастя (*П. Загребельний. «Диво»*).

Завдання до тексту:

1. Випишіть займенники разом зі словами, замість яких вони вживаються або до яких відносяться, визначте розряди займенників.

2. З'ясуйте, яку роль виконують займенники у тексті.

3. Визначте функціональний тип мовлення (розповідь, опис, роздум).

Текст 26

Чорна хмара вкриває півнеба з дніпрового краю,
Димом віють долини. Спадає остання роса.
Ти виходиш одна, одинока, можливо, я знаю,
Там, де хмара пливе і останній промінчик згаса.
Ти кого ж виглядаєш на кручі найвищій ізрану?
Проса б курям дала. Походила б собі по двору.
Я одразу пізнав би й сорочку грубу, полотняну,
І потерту керсетку, й тернову хустину стару.
Дуже холодно, мамо, не правда? А чоботи збиті,
Руки, бачу, замерзли, ні свити, ані козушка...
Обіцяв я купити.— Ну що ти, одна я на світі?
Он молодшим купи, а старому зима не важка.
Так і шкрьобала в збитенцях. Мала четверту онуку,
Коліскову турчала, агукала. Як там вони?
На високій горі піднімаєш обвітрену руку,
І уста твої шепчуть:— Сини мої, де ви, сини?
Колисала їх, бавила, мала щоночі мороки,
У турботі, у забавці. Хто ще згадає об тім?
Постаріла сама. Натрудилась за дні і за роки.
Почалася війна.— Так що, мамо, прощайте. Ходім
(*А. Малишко. «Мати»*).

Завдання до тексту:

1. Випишіть усі дієслівні форми з даного тексту і дайте їм повну морфологічну характеристику.

2. Виділіть дієслівні форми, що в даному тексті мають образне забарвлення. Розкрийте його роль у поетичному тексті.

Текст 27

Напитись голосу твого,
того закоханого струму,
тієї радості і суму,
чаклунства дивного того.
Завмерти, слухати, не дихать,
зненацька думку перервать.
Тієї паузи безвихідь
красивим жартом рятувать.
Слова натягують, як луки,
щоб вчасно збити на льоту
нерозшифрованої муки
невідворотну німоту.
Триматись вільно й незалежно,
перемовчати: хто кого.
І так беззахисно й безмежно
чекати голосу твого! (Л. Костенко)

Завдання до тексту:

1. Підкресліть дієслова, визначте їх граматичну форму. З'ясуйте, чим зумовлене чергування інфінітивних форм на *-ти, -ть*.

2. Чим можна пояснити, що з багатьох дієслівних форм, наявних в українській мові, у поезії використано тільки неозначену форму дієслова?

Текст 28

- 1) Ген за лісом, за морем
Щастя билося з горем.
Горе чорні та сизії
Виставляє див'ізії.
Всі печалі — піхотно,
Всі пожари — поротно,
Сльози — ділить на взводи,
Рани — в перші походи,
На криваву мороку —
Ставить атомку збоку.
А вже щастя ніколи
Людяч очі не коле:
Виставля на пісочок
Із зерном колосочок.
Люто вдарили в хмари
Всі печалі — пожари,
Сльози, рани і атом —
Горе буде зсрн'ятям!
А зернята поволі
Лиш розспались в полі,
Встали ранком над краєм
Стоколосим врожаєм! (А. Малишко)
- 2) Було нам важко і було нам злс.
І західно, і східно.

Було безвихідно. Але
нам не було негідно.
І це, напевно, головне.
Якої ще фортуни?
Не відступитися. І не
покласти лжу на струни (Л. Костенко).

Завдання до тексту:

1. Випишіть прислівники, визначте їх розряд і спосіб творення.
2. Зверніть увагу на те, як використовуються прислівники у даному поетичному тексті. Які інші мовні одиниці виконують роль обставин?

Текст 29. Моя перша порада: як тільки ви зайшли до кінозалу, негайно сядьте. Бажано на своє місце. І, звичайно, в своєму ряду. Тоді зніміть шапку (якщо ви її носите), скиньте пальто чи плащ і покладіть на спинку стільця, що попереду вас. Якщо товариш чи товаришка безцеремонно почне лягати на ваш одяг, зробіть йому (їй) зауваження. Бажано голосно. У кінозалі завжди треба розмовляти дуже голосно, бо інакше вас не почують.

Роздягнувшись і добре вмостившись, лізьте до кишені. Своєї. Якщо ви жінка, то до сумочки. Діставайте бутерброд (хліб із сиром чи ковбасою) і їжте. Добре до ковбаси з хлібом йде часник. Отож не забудьте прихопити з собою один-два зубчики. Коли ви не взяли бутерброд, то жуйте кекс, облизуйте «ескімо» або лузайте насіння. Соняшникове.

Як тільки на екрані з'являться титри, починайте читати. Теж голосно. Бажано так, щоб вас чули аж в останньому ряду. Читайте назву фільму, чиеї студії цей фільм, читайте, хто які ролі грає, потім коментуйте всі події, що відбуваються на екрані. Це, як не дивно, в кінозалах роблять не всі. Більше того, трапляються мало-виховані типи, які починають шикати або, простіше кажучи, затуляти коментаторові рота. Не дають чоловікові розкритись до кінця (О. Черногуз. «Як поводитися в кіно»).

Завдання до тексту:

1. Знайдіть у тексті прислівники, визначте їх розряд, розкрийте роль прислівників у вираженні змісту тексту.
2. З'ясуйте, якими мовними засобами досягається гумористичне забарвлення тексту.

Текст 30. Найхарактерніша для чухраїнців риса. Риса — мати. Без неї чухраїнець, а риса ця без чухраїнця — не риса.

Повсталала ця риса в чухраїнців з от якого приводу.

Вшивав один із них хату. Зліз аж до бовдура і посунувся. Сунеться й кричить:

— Жінко! Жінко! Соломи! Соломи! Соломи!..

Геп!

— Не треба...

Це значить, кричав чухраїнець жінці, щоб вона, доки він гепне, соломи на те місце, де він гепне, підіслала. Не встигла жінка цього зробити.

Тоді виходить: «Не треба».

І от після цього й укоренилася глибоко ця риса в чухраїнцеву вдачу. Як тільки яка притичина, зразу:

— Якби ж знаття, де впадеш,— соломки б підіслав.

Або:

— Якби ж знаття, що в кума пиття...

І так в кожному випадку життя чухраїнського цивілізованого.

От будують чухраїнці яку-небудь будівлю громадську. Збудували. А вона взяла і впала. І зразу:

— Якби ж знаття, що вона впаде, ми б її не туди, а сюди будували (*О. Вишня. «Чухраїнці»*).

Завдання до тексту:

1. Випишіть усі службові слова з поданого тексту, погрупуйте на частини мови, обгрунтуйте їх службові функції у реченні.

2. Знайдіть мовні елементи, за допомогою яких у тексті створюється стилістичний ефект живого мовлення. Підберіть, якщо зможете, синонімічні до них мовні елементи літературного походження.

Текст 31. З чого починається любов до отчого краю?.. Біліє розквітла гречка, де-не-де підсинена волошками та ще зжовтіла від суріпки, а над нею, а в ній зрідка прокочується бджолиний звук. Гречка біліє м'яко, вона ще молода, її зеленого листя ще не торкнулася осінь своїм умілим квачиком і не визолотила його. А навколо гречки вже все покошено, і біло-жовті присадкуваті ожереди двома велетенськими крижинами застигли на яскравій стерні. Її ще не витіпала негода, не зчорнила бита дощами земля, а тому вона аж світиться, аж сміється — і добрий од неї йде дух, хлібний, дух достиглого збіжжя...

Ген по згірку темно-зелено причаївся гайок, а самий верх згірка вільний од дерев, там, либонь, щось було засіяно, а тепер скошено, й стерня ясна, свіжа, немов ще чистішою здається вона від синього неба, що прихилилось до неї своїми широкими грудьми.

На все це дивишся, все це вбираєш у себе, сповнюєшся високістю простору, що облягає тебе, і відчу-

ваеш, що ти не в силі не любити цей рідний куток землі, що ця любов стоїть клубком у твоєму горлі, й ти не годен клубок той проковтнути.

Звідки й коли приходить ця любов до рідної чорної землі?

Соняшники — мов кулі жовтого вогню, той вогонь із пелюстками, він висить на стеблах над городиною, їхнім полум'ям просякнуто зараз повітря, настрій серпневого дня, вони повертають людські голови до себе й примушують думати про них. Соняшники горять на подвір'ях, за огорожами, вони повиходили до самої дороги, тут ростуть на вільному місці, й, дивлячись на них, хочеш усміхнутись, ловиш себе на тому, що зласкавів і здобрів безпричинно. Соняшники піднялися над землею і своїм легким полум'ям наче й тебе окрилюють, підносять.

Ти любиш тут кожен соняшник, кожну їхню усмішку, тобі воно дороге, рідне, тобі воно наймиліше,— звідки й коли прийшла до тебе ця любов і залишилась у тобі вогнеликим соняшником?

А як по гінких стеблах палахкотять рожі! Оксамитові квіти твого дитинства, твоєї юності, твоєї дозрілості,— вони протягом усеньких твоїх років стоять на моріжку твоєї долі, дивляться тобі всередину пристрасними своїми очима; їхні ворсисті стебла, їхнє ворсисте листя пахне сухим порохом, і так добре від тих скупих пахоців, наче вони тобі обіцяють безсмертя, безперервність життя. І маєш відчуття, що якби зараз сам або хтось інший спробував зірвати хоч би одне-однісіньке їхнє стебло із чорно-кривавими дзвонами квіту, то вирвав би його не з землі, а наче зі своєї власної душі,— і ти аж здригаєшся в передчутті чогось лихого й недоброго.

Звідки ця любов, ця ніжність, ця несамовитість сьогодні, в теплий серпневий день? Коли, здається, вириваючи на грядці чорнобривець, вириваєш не квітку, а своє власне серце з грудей, та й так і несеш його, закривавлене, в руці... (Є. Гуцало. «Серпень, спалах любові»).

Завдання до тексту:

1. Прочитайте текст і визначте тип мовлення (опис, розповідь, міркування).

2. Проілюструйте ваше визначення типу мовлення прикладами з тексту.

3. Випишіть епітети, метафори, порівняння.

4. Знайдіть слова і вирази, що характеризують образ автора, його світобачення й міркування.

Текст 32. Це був чистий розбишака-халамидник.

Не було того дня, щоб хто-небудь не жалівся на Федька: там шибку з рогатки вибив: там синяка підбив своєму «закадишному» другові; там перекинув діжку з дощовою водою, яку збирали з таким клопотом.

Наче біс який сидів у хлопцеві! Усі діти як діти,— граються, бавляться тихо, лагідно. Федькові ж, неодмінно, щоб битися, щоб що-небудь перевернути догори ногами. Спокій був його ворогом, з яким він боровся на кожному місці.

Наприклад, таке. Ліплять хатки з піску. Перед будинком, де жив Федько, була незабрукована вулиця і там завжди грузли в піску коні. Після дощу цей пісок ставав липким і вогким,— для будування хаток немає краще. Поставиш ногу, обкладеш її піском і виймай потихеньку. От і хатка. Хто хоче, може навіть димаря приробити. Коло хати можна тин виліпити, а за тином натикати сінинок — і сад є.

А між хатками іде вулиця. Можна в гості ходити одне до одного.

Федько теж ліпить. Але раптом встане, подивиться-подивиться і візьме та й повалить усе чисто — і своє, і чуже. Ще й регочеться.

А як хто розсердиться або заплаче, так і штовхана дасть. Битись з ним і не пробуй,— перший по силі на всю вулицю. Враз тобі дасть підніжку, зімне, насяде і пита:

— Ну? Наживсь на світі? Говори!

Як той каже, що наживсь, то милує; а як пручається — іще б'є (В. Винниченко. «Федько-халамидник»).

Завдання до тексту:

1. Виділіть мовні засоби, якими створюється портретний опис Федька.

Текст 33. Стій, Лук'яне! Бережись!

Не потурай горячому свому серцю!

То не батько й мати дивляться на тебе з вікна!

То ворожі кулемети у твоїй хатині, і вже біжать до них вороги!

Вони вже ціляться в тебе, Лук'яне!

Забирай вліво ескадрон, вліво приймай, через дядьків город!

— За Радянську Україну!

Ах, Лук'яне!..

Неначе не на сільському майдані у бою, а десь у казці чи у пісні, дванадцять куль впилось Лук'яну Бесарабу в груди, тринадцята коню. Так і шарахнулись вони на молоду траву обое і товаришів десятків добрих з два. Лук'ян ще перевернувся якось разів чотири, випустив шаблю і зразу захропів, мов після доброго вина з музикою, гучними бубнами і молодецьким танком.

Над кіньми вився дим, як над огнями. Лилася кров червона на зелене. Крякали міні, і коні повзали, рвучи попруги й ламаючи хребти поранимим і мертвим хазяїнам своїм. Лунали прокльони, хрип, і жаль, і рев аеропланів, і височенний тонкий зойк пораненої кінської душі.

Бурею пронісся ескадрон на захід. Команду заступив військовий комісар Пантелеймон Труба. Злетів з коня бомбометатель Вернигора Трохим. Двома гранатами розніс ущент Лук'янову хату разом із німцями. Бій покотився далі на село (О. Довженко. «Тризна»).

Завдання до тексту:

1. Зверніть увагу на синтаксис даного уривка, на порядок слів у реченнях.
2. Які стилістичні фігури використано і з якою метою?
3. Які слова з тексту ви назвали б експресивними?

Текст 34

Якось, сину, брів я полем,
весь заглиблений у себе.
Поле тихло, ніби лебідь,
що на осінь відлюбив.
Та й не згледівсь, як уплив я
в голубу тональність неба.
В пролісковій темі неба
всесвіт дихав голубим.
Думав: є велике право
одпочити під лавром світу
всім, хто в тій війні жорстокій
ніс страждання на плечах.
Думав: нам за всіх дісталось,
то нехай хоч наші діти
не зазнають навіть тіні,
навіть пам'яті меча.
Тільки ж все у цьому світі
тонко з'єднане у сутнім:
за непам'яттю онукам
скепсис зазира до віч.
І тоді для них могили —
просто плити прямокутні,
просто символи байдужі,
проминули віковіч.
Ти прости мені сьогодні
за урок жорстокий, сину,

я поклав на твої плечі
пам'яті страшний вантаж.
Я боргів не правлю, сину.
Ти нічого нам не винен.
Боржники і кредитори —
то непевне діло, зваж.
Але ж пам'ять... Має пам'ять
зоставатись, як осердя.
Ми від неї, наче віти,
що вчувають корінь свій.
Пам'ять віри. Пам'ять роду.
Пам'ять прапора і серця.
Лиш по пам'яті в людині
пізнає Людина світ (Б. Олійник. «Урок»).

Завдання до тексту:

1. Знайдіть у тексті поетично-образні слова і вирази.
2. Які мовні засоби формують образ пам'яті в даному уривку?
3. Які б стилістими ви виділили в даному тексті і чому?

Текст 35

Попід осіннім вогнищем поволі
Скипав, збігав, рум'янився туман.
Перед небесним образом тополі
Я починав дорогу в Казахстан.
Я залишав тополю коло хати
І говорив: «Уже мені пора».
А звіддця тополю колихати
Ішли вітри до нашого двора.
Я поспішав... На станцію із поля
Мене шосейка круто повела.
Як озирнувся... Боже мій! Тополя
Іде за мною прямо від села.
Куди ти, сестро. Лишенько, та й годі!
Там — буревій, безводний, лютий край.
Тож зоставайся в нашому городі
І горобців над хатою гойдай.
Я довго мчав... Були швидкі колеса,
Був золотий навколо листопад.
Вже сто разів повторена адреса,
Немов пароль простий — Ціліноград.
Навстріч мені пливло лісів роздолля,
Та я уздрів з вагонного вікна:
За мною бігла золота тополя,
Моя тополя... То була вона!
Ну постривай же! На твою досаду
Зійду тихенько з поїзда вночі,
І на крилатий лайнер пересяду,
І занімію, в небі летючи.
Я прилетів із осені — у зиму,
З вітрів помірних — в бісовий буран.
Я все життя тепер додому йтиму
З твоїх степів, цілиний Казахстан.
Я заблудив... Твоя, буране, воля,
Що хоч роби — у тебе сила зла.
Коли дивлюсь: до мене йде тополя,
Моя тополя з рідного села.

Супроти вітру не іде, а лине,
До земляків іде у далину,
Іде в степах тополя з України
І піднімає в небо цілину
(М. Сом. «Тополя з України»).

Завдання до тексту:

1. Зверніть увагу на взаємодію у вірші Миколи Сома «Тополя з України» елементів поетичного і розмовного мовлення.
2. Які стилістими ви виділили б у цьому тексті?
3. Чи є в тексті метафори?

Текст 36

До О. П. Косач (матері)
25 січня 1898 р. Ялта

Villa Iphigenia,
18 $\frac{13}{1}$ 98

Люба мамочко!

Я дуже зраділа, коли оце сьогодні рано радо усміхнутее чорненьке хлоп'я подало мені твого листа. Добре, що я не знала про запізнення парохода на 4 години проти норми, а то б я дуже боялася за тебе,— у нас тут увечері в неділю щось таке було, немов чорти зірвалися з ланцюгів: вітер, снігодош! Мені часами здавалось, ніби моя хата тремтіла, немов маяк, мимохить згадувалось оповідання Daudet «Le phare des Sanguinaires» (Доде «Маяк Кровожерів» — франц.). ...Коли так було й під Севастополем, то могла бути не то колисанка, а й справжній шторм. З твоїм виїздом виїхала від нас і погода: другий день безперестанку йде сніг, не снігодош, а таки сніг, як слід, аж кипариси погнулись під важким «навісом», наче поліські сосни. Мені шкода, що ти не бачиш сього видовиська — се дуже оригінально. Незважаючи на сніг надворі не холодно, бо вітру й морозу нема, якесь біле і м'яке повітря, «неначе хто розпростав у молоці пух і, заохолодивши його трохи на льоду, полив ним небо і землю»,— так сказав би Нечуй...

...Радить Руденко послати «Троянду» Ліницькій в Одесу, та я щось після твоїх і Лілиних розповідей не вірю в талан Ліницької. Про артисток Кропивницького Руденко одзивається скептично, але він їх давно не бачив. Та вже побачим, як там буде, а п'єсу і листа я послала Вороному вчора.

Ну, от лист вийшов якийсь «авторський»...

Сьогодні отримаю другу пробну карточку у Орлова і пришлю тобі вкупі з «Іфігенією». Міцно, міцно цілую тебе.

Твоя Леся
(З епістолярної спадщини Лесі Українки).

Завдання до тексту:

1. У тексті листа Лесі Українки до своєї матері відомої української письменниці Олени Пчілки виділіть мовні засоби, які, на ваш погляд, характеризують «образ автора».

2. Які слова й вирази свідчать про образно-поетичне світосприймання Лариси Петрівни Косач?

3. Зверніть увагу на мовний етикет листа.

Текст 37

До О. П. Косач (матері)
2 лютого 1898 р. Ялта

Villa Iphigenia,
18²¹/₁ 98

Люба мамочко!

Пишу до тебе, сидячи на балконі, чи то пак на самому Парнасі, під захистом самої Афродіти. З сього ти бачиш, що у нас не холодно, і справді тепер 11° тепла, стільки, скільки при тобі бувало в хаті. Але ся благодать почалась тільки з вчорашнього дня, а то було таке, що нехай йому цур, бодай не верталось...

В сю хвилину море сине, аж фіолетове, небо зовсім весняне, хмарки білі, пушисті, а сніг видно тільки на верхівлях Яйли. Вчора ввечері по вулицях так бриніли потоки, що мені зовсім згадався Київ у марті, і наш quartier Latin (Латинський квартал.— франц.), і багато-багато aus Vorzeit (з минулого.— нім.)...

Дивлюсь оце поперед себе і бачу, як іде татарин з великим букетом пролісків і свище якийсь air printanier (весняну арію — франц.)... Кипариси стоять тихо-тихо, так, мов вони ніколи не можуть навіть хилитись, а не те що метатись, як божевільні, і розтріпуватись гірше всякої верби...

«Іфігенію», бачиш, посилаю, вона вже три дні як написана, та я все не могла зібратись переписати, тим і листа запізнала,— не хотіла посилати без «Іфігенії». Монолог, я сама бачу, страх довгий, колись потім для сцени (!) можна буде скоротить, а для читання се, я думаю, нічого. Коли б се була побутова драма, то такий монолог був би злочинством, але для драматичної поеми en style classique (у класичному стилі.— франц.) я се допускаю. Се пишу для того, щоб ти і Михайло Петрович не думали, ніби я зреклась свого принципу виключення монологів з новітньої драми. «Іфігенія» іменно не буде новітньою: в ній буде хор, репліка a parte (набік, про себе.— італ.) і, може, навіть deus ex machina (бог з машини — несподівана розв'язка.— лат.).

Ну, годі, час скінчити,— їсти хочеться, і сонце напекло в потилицю. Поздорови од мене Оксаночку з іменинами. Дроздикові спасибі за лист — справді, се дуже негарний звичай у нас, старших родичів, забувати посылати такі листи. Бувай здорова і не задавньої листів, бо... врешті, я ж не дарма написала «класичний» монолог... Цілую тебе!

Твоя Леся

Мої господарі кланяються тобі, вони про тебе часто згадують (*З епістолярної спадщини Лесі Українки*).

Завдання до тексту:

1. Якими мовними засобами виражений колорит інтимності листів Лесі Українки до матері?

2. Виділіть слова і вирази, що характеризують образ автора листа, образ матері, родинні і творчі стосунки Лесі Українки і Олени Пчілки.

3. Зверніть увагу на мовний етикет листа, варіантні формули привітання, прощання, подяки.

Текст 38

До О. Ю. Кобилянської
29, 30 травня 1899 р. Берлін

Berlin, Johannesstrasse,
11, 18²⁹/_V99

Шановна і дорога товаришко!

Зачинаю писати дрібно — знак, що лист буде довгий, і погано — знак, що пишу його лежачи...

Не робіть собі такої великої ілюзії з моєї «широкої освіти». Запевне менше знаю, ніж Ви, бо навіть жодних шкіл не покінчила і взагалі систематично вчилась тільки до 14 років, а потім пішла «на власний хліб», себто вчилась тільки того, що мені подобалось, а читала все, що запорву, без жодної заборони. Правда, коректив був в особі моєї матері та в листах дядька Драгоманова, якого вважаю своїм учителем, бо дуже багато завдячую йому в моїх поглядах на науку, релігію, громадське життя і т. і. Коли б він був жив довше, то, може б, з мене вийшло що ліпше, ніж є тепер, а так — буде, що буде. Пишу Вам про се для того, що взагалі маю звичай рекомендувати себе новим знайомим не тільки з найкращого, але й з найгіршого боку, щоб, коли хто має розчаруватись в мені, то міг би зробити се скоріше, а коли хто має стати моїм товаришем, то щоб знав, з ким має діло, і приймав мене *telle que je Suis* (такою, якою я є.— франц.)...

Не обіцяю Вам, люба пані, «гримати» на Вас, бо раз, що не буде за що (так я думаю), а друге — гримання не в моїм характері, та коли мене побачите, то самі скажете, що воно мені не до лиця...

...Завдати прикрість Вам я б не хотіла ніколи ні словом, ні вчинком. І Ви не бійтесь мені завдати болю...

...При сьому сестра моя просить передати Вам її вітання, подяку за дозвіл перекладати і запросини в гостину до нас. Я сама теж, нарешті, вітаю Вас і — кінчаю.

Ваша товаришка *Л. Косач*
(З епістолярної спадщини *Лесі Українки*).

Завдання до тексту:

1. Прочитайте уважно лист *Лесі Українки* до *Ольги Кобилянської*. Визначте, чи є розходження між мовною нормою часів і оточення *Лесі Українки* та нормою сучасного українського літературного мовлення.

2. Які мовні засоби листа характеризують образ самої *Лесі Українки*?

3. Зверніть увагу на мовні форми пошанного звертання, побажальності. Подайте синонімічні вирази.

Текст 39

До *В. М. Гнатюка*
10 серпня 1899 р. Гадяч

Гадяч,
18²⁹
VII⁹⁹

Високоповажаний добродію!

Посилаю коректу, як лиш можу хутко, тим спішусь і пишу коротко.

Зробіть велику ласку, нагляньте особисто, щоб на 24 стор. було надруковано як слід (там з двох куплетів зроблено один і тим затерто навіть значення віршів, бо діалог збився). Я б навіть хотіла побачити сей листок раніш, ніж вийде книжка, боюсь я таких речей.

Сподіваюсь, можна признати рацію моему бажанню корегувати самій, бо таки автор завжди має гостріше око, хоч би навіть він був такий короткозорий, як я. Зрештою помилок мало, і я вдоволена друком. Не пам'ятаю, чи надісланий був листок з заголовком «*Поєми*». Чи се я згубила, чи його не було? Коли не було, то, будьте ласкаві, кажіть надрукувати.

Дуже спішуся одіслати, тому простіть за недбалість листа.

Сердечно дякую за клопіт коло моєї книжки!

Щиро поважаюча Вас

Лєся Українка

Р. С. Мої сестри просять передати Вам їх вітання, мама також.

Р. Р. С. Посилаю коректу в двох посилках.

(З епістолярної спадщини Лесі Українки)

Завдання до тексту:

1. Прочитайте уважно діловий лист Лесі Українки до Володимира Гнатюка і виділіть ділову лексику та фразеологію.
2. Виділіть мовні засоби, якими Леся Українка надала діловому листу побажальної форми.
3. Зверніть увагу на мовний етикет листа. Чим він відрізняється від інших листів?

Текст 40

До В. С. Стефаніка
27 серпня 1901 р. Буркут

27. VIII. 1901

Високоповажаний пане товаришу!

Не відписала я Вам одразу, бо все не могла зважити, коли, куди і як їду. Тепер зважила, що виїду в п'ятницю (30) на Довгополе, а звідти, пару днів пробавивши, до Вижниці, десь так межі 7 і 10 буду там. Була б дуже рада бачити Вас чи то в Довгополі, чи в Вижниці, напишіть, коли й куди приїдете до Довгополя, де Вам догідніше, бо в Коломиї вже не буду, не лежить туди шлях, вертаю на Україну знов через Буковину. Отже, у Довгополі буду у о. Попеля, у Вижниці — у п. Москви, а в Чернівцях — у п. Кобилянської. У всякім разі, до побачення — так? Стискаю Вашу руку.

(З епістолярної спадщини Лесі Українки)

Завдання до тексту:

1. Прочитайте лист Лесі Українки до Василя Стефаніка і подумайте, як би ви визначили колорит тексту. Якими мовними засобами він формується?
2. Зверніть увагу на особливості листовного спілкування Лесі Українки.

Текст 41

До І. Я. Франка
28 вересня 1901 р. Київ

15 (28). IX. 1901

Київ,
Маринско —
Благовещенская, 97

Cher Maître!

Дозвольте Вам рекомендувати мого приятеля Михайла Кривинюка, слухача Львівської або Празької (ще невідомо, напевне, якої) політехніки. Коли він лишиться у Львові, то сподіваюсь, що Ви не відмовите допомогти йому своєю порадою при урядженні.

Про моє здоров'я і побут т. Кривинюк може Вам розповісти, тож не пишу тим часом про се нічого.

Щиро вітаю Вас і Вашу родину.

З найглибшою повагою до Вас.

Леся Українка

До М. І. Павлика

15 (28). IX. 1901

28 вересня 1901 р. Київ Киев, Мариинско-Благовещенская, 97

Шановний друже!

Сього листа віддасть Вам Михайло Кривинюк, приятель мій і всієї нашої родини; він може розповісти Вам і про дядину з родиною все, що Вас інтересує. Сподіваюсь, що приймете його прихильно...

Щиро стискаю Вашу руку

Леся Українка

(З епістолярної спадщини Лесі Українки).

Завдання до текстів:

1. Випишіть мовні засоби, якими скористалася Леся Українка у своїх рекомендаційних листах.

2. Зверніть увагу на форму звертань до І. Я. Франка і М. І. Павлика і прокоментуйте їх.

Текст 42

До О. Ю. Кобилянської

19 березня 1902 р. Сан-Ремо

19. III. 1902

Хтось до когось знов озивається. Хтось здоровий і робиться гладкий. Хтось просить когось в гості, щоб потім їхати на Україну морем. Нехай хтось справді про те подумає, бо когось можуть родичі не пустити воєсени знов їхати, коли він заледве літом додому приїде після півроку життя на чужині. Комусь ще лікарі не дають нічого писати, то хтось і не зробив нічого. Коли

хтось хоче, то хтось напише, скільки би могла коштувати така подорож. А до Сан-Ремо хтось міг би з п. Трушем доїхати.

Хтось читав чиюсь повість у трьох книжках «Вісника». Комусь подобається, а більше уваг напише згодом у листі.

Хтось когось любить, а родину вітає.

Хтось (татарчаткові па!)

(З епістолярної спадщини Лесі Українки).

Завдання до тексту:

1. Зверніть увагу на будову листа Лесі Українки до Ольги Кобилянської. Якими мовними засобами досягається його інтимно-гумористичне забарвлення?

2. Знайдіть займенники, визначте їх розряд і значення. Яку роль виконують займенники у даному тексті і чим вона зумовлюється?

Текст 43

Іван Франко — трибун народний,
Пророк-ватаг, ратай-співець
І громадянин благородний...
Як той Орфей, герой рапсодний,
Він з неба віщий посланець!

Іван Франко — мов дух стихії,
Що творить в нас і серед нас,
Що будить сили молодії,
Руйнує зло, живить надії
На Україні в лютий час!

Іван Франко — могутча сила,
Як гордий дуб, міцний граніт,
Котрого буря не зломила
І хоч верхівля опалила,
А він красує сорок літ!

Чолом тобі, життя стражденне!
Хай стисне зранена рука,
Як меч, перо своє натхненне!..
Хай сяє нам благословенне
Ім'я славетного Франка!

(М. Вороний. «Іван Франко»)

Завдання до тексту:

1. Знайдіть у поетичному тексті слова і вирази, що характеризують образ І. Я. Франка.

2. Випишіть епітети, метафори, порівняння. Визначте, які з них є індивідуально-авторськими.

3. Які з художніх засобів даного вірша вам запам'ятались?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Білоус Д. Диво калинове. К., 1988.
2. Вихованець І. Р. У світі граматики. К., 1987.
3. Ганич Д. Г., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. К., 1985.
4. Головащук С. І. Словник-довідник з правопису та слововживання // За ред. В. М. Русанівського. К., 1989.
5. Коваль А. П. Слово про слово. К., 1986.
6. Миронюк Н. П. Орфоепія в 4—8 класах. К., 1986.
7. Морфемний словник / Укл. Л. М. Полюга. К., 1983.
8. Орфоепічний словник / Укл. М. Г. Погрібний. К., 1986.
9. Плющ М. Я. Вивчення морфології у 5—6 класах. К., 1989.
10. Пентелюк М. І. Робота з стилістики у 8—9 класах. К., 1989.
11. Розцвітай же, слово! / За ред. В. М. Русанівського. К., 1983.
12. Русанівський В. М., Пилинський М. М., Єрмоленко С. Я. Українська мова (для середньої школи). К., 1981.
13. Русанівський В. М. Мова в нашому житті. К., 1989.
14. Рильський Максим. Як парость виноградної лози. К., 1973.
15. Словник труднощів української мови / За ред. С. Я. Єрмоленко. К., 1989.
16. Чак Є. Д. Барви нашого слова. К., 1989.
17. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови. К., 1989.

Передмова	3
ЛЕКСИКА	9
Лексика української мови за її походженням і вживанням	9
Типи лексичних значень	10
ФОНЕТИКА	13
МОРФОЛОГІЯ	16
Грамматика як вчення про граматичну будову мови	17
Вудова слова	20
Словотворення	22
ЧАСТИНИ МОВИ	27
Іменник	29
Іменники — назви істот і неістот	30
Іменники загальні і власні	31
Іменники із значенням конкретності або абстрактності	32
Іменники із значенням збірності	33
Іменники із значенням речовинності	33
Рід іменника	34
Число іменника	34
Відмінки іменників	35
Відмінювання іменників	37
Відмінювання і особливості правопису відмінкових закінчень іменників	38
Прикметник	43
Розряди і форми прикметників	44
Повні і короткі прикметники	46
Відмінювання і особливості правопису відмінкових закінчень прикметників	47
Числівник	49
Відмінювання і правопис числівників	50
Займенник	52
Розряди займенників	53
Дієслово	55
Дієслівні форми	55
Види дієслова і творення видових форм	60

Дієвідмінювання і правопис дієслів	60
Прислівник	63
Творення та правопис прислівників	64
Прийменник	67
Сполучник	69
Частка	71
Вигук	72
СИНТАКСИС	74
Синтаксис як розділ граматики	74
Словосполучення	76
Типи підрядних зв'язків	77
ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ	80
Типи й форми простих речень. Рівні аналізу	80
Головні члени речення	84
<i>Підмет</i>	84
<i>Присудок</i>	85
Другорядні члени речення	87
Види й напрями ускладнення структури простого речення	89
СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ	93
Складносурядні речення	93
Складнопідрядні речення	94
Безсполучникові речення	99
Про основні правила пунктуації	106
СТИЛІСТИКА	108
Поняття про стиль і стилістичну норму	111
Стилі української літературної мови	112
Контрольно-тренувальні вправи на розвиток мовних навичок	117
Мовна структура оформлення твору	151
Словник-довідник основних мовних термінів і понять	162
Додаток (притекстові вправи)	177
<i>Список рекомендованої літератури</i>	221

Учебное пособие

Кононенко Петр Петрович
Кадомцева Лариса Александровна
Мацько Любовь Ивановна

УКРАИНСКИЙ ЯЗЫК

Допущено Министерством высшего и среднего специального образования УССР в качестве учебного пособия для поступающих в вузы

Киев, издательство «Льбидь» при Киевском государственном университете

На украинском языке

Зав. редакцією *М. Л. Скірта*
Художник обкладинки і художній редактор *О. Г. Григір*
Технічний редактор *Є. Г. Рубльов*
Коректори *М. Г. Єхлакова, Л. Ф. Кучеренко*

ИБ № 33

Здано до набору 12.01.90. Підп. до друку 29.08.90. Формат 84×108/32. Папір друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,76. Ум. фарб.-відб. 12,08. Обл.-вид.арк. 11,71. Дод. тир. 55 000 пр. Вид. № 2838-к. Зам. 0—332. Ціна 60 к.

Видавництво «Льбидь» при Київському державному університеті, 252001 Київ, Хрещатик, 10

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ, вул. Довженка, 3